

Taal en politiek
De Belgische casus in een historisch perspectief

Els Witte en Harry Van Velthoven

Taal en politiek

De Belgische casus in een historisch perspectief

BALANS

VUBPRESS

Deze publicatie kwam tot stand dankzij de medewerking van het
Centrum voor de Interdisciplinaire Studie van Brussel
Vrije Universiteit Brussel

Omslagontwerp: Danny Somers
Boekverzorging: Boudewijn Bardyn

© 1998 VUBPRESS
Pleinlaan 2, 1050 Brussel
Fax: ++ 32 2 629 26 94
ISBN 90 5487 177 6 NUGI 649
D / 1998 / 1885 / 006

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt
door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Ten geleide 7

1. Het referentiekader 15

Taal en politiek: een meerduidige relatie 15

Natievorming en taalpolitiek 27

2. Taalwetgeving onder een censitair regime 43

Franse en Hollandse taalpolitiek 43

Taalpolitiek in België 1830-1894 49

3. De doorbraak van de massademocratie
en de taalwetgeving 65

De tussenvorm van het algemeen
meervoudig stemrecht 65

De Eerste Wereldoorlog als scharnier 88

De effecten van het algemeen
enkelvoudig stemrecht 92

Geen pacificatie 109

De impact van de Tweede Wereldoorlog 121

4. Taalwetten in een zich emanciperend Vlaanderen 127

De harde strijd voor oude en nieuwe taaleisen 127

Het besluitvormingsproces en zijn resultaten 134

Toepassingsproblemen 140

5. Federalisme en taalpolitiek 149

De taalpolitieke aspecten van de federalisering 149

De gevolgen van de federalisering op de taalpolitiek in
één talige gebieden 153

Inhoud

De taalpolitiek in en van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest	158
Taalpolitiek: een voorbijgestreefde strijd in de gefedera- liseerde Belgische staat?	166
Selectieve bibliografie	171

Ten geleide

Meer dan een eeuw lang stond de taalpolitiek in België in het centrum van de politieke belangstelling en niet zelden ook in het middelpunt van de politieke strijd. Met de meest verscheiden modellen werd met wisselend succes geëxperimenteerd, waardoor een hoogst origineel maar ook zeer complex labyrint van taalwetgeving tot stand kwam. Slechts een kleine groep ingewijden vinden er nog hun weg in terug. Hoe ingewikkeld de Belgische taalpolitiek wel is, merkten we nog eens duidelijk toen we voor de nieuwe uitgave van de Encyclopedie van de Vlaamse Beweging gevraagd werden er een historisch overzicht over op te stellen. De evolutie in haar complexiteit beschrijven, haar verduidelijken en contextualiseren is een adequate manier om op deze moeilijke en vaak heel technische materie enige greep te krijgen. We dachten dat het dan ook nuttig was om, met het overzicht voor de Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging als uitgangspunt, de geïnteresseerde lezer met deze werkwijze te confronteren en hem of haar via dit boek enigszins wegwijst te maken in de Belgische doolhof.

Geen enkele evolutie staat op zichzelf en kan alleen vanuit specifieke omstandigheden begrepen worden. De historicus benadert de geschiedenis bovendien tijdens zijn onderzoek altijd met vragen die voorgeconstrueerd zijn door denkkaders. De lezer moet uiteraard bij voorbaat weten welke die precies zijn. Twee onderzoeksschema's, die overigens in nauw verband staan met elkaar, hebben ons geleid: een referentiekader met betrekking tot

de relatie tussen natievorming en taalpolitiek enerzijds, en de taalsociologische benadering van het taalgedrag anderzijds. Uit deze benaderingen haalden we datgene wat nodig is om de lezer het referentiekader aan te reiken dat impliciet vervat zich in onze historische reconstructie. Het eerste hoofdstuk van dit boek tracht de essentie van onze analysekaders aan te geven en moet bijgevolg beschouwd worden als een (bescheiden) poging om theorie en empirie enigszins met elkaar te verbinden. Op de reden waarom deze poging niet gemakkelijk is, komen we zo dadelijk nog terug. Maar eerst moeten we de analyseschema's zelf even inleiden. Het volstaat immers niet dat de lezer deze voorgeschoteld krijgt, als hij of zij niet weet hoe ze geduid moeten worden.

Dat taal onlosmakelijk samenhangt met de concepten natie, volk is genoegzaam bekend. Even bekend is het feit dat taalpolitiek een zeer centraal gegeven is in de vorming van de natie. Over deze (vage) formulering bestaan er in de wetenschappelijke literatuur weinig meningsverschillen. Heel anders is het als het causaliteitsverband tussen beide ter sprake komt. De laatste decennia hebben, zowel in het Angelsaksische als in het Franse taalgebied¹, verscheidene auteurs zich bezig gehouden met het ontkrachten van de mythe dat de natie, of het volk, een vanzelfsprekende, van oudsher bestaande, natuurlijke menselijke collectiviteit zou zijn, gebaseerd op factoren zoals afstamming, gemeenschappelijk verleden, godsdienst en taalgemeenschap. Zij hebben aangetoond dat dit legitimatieschema's zijn en dat de natievorming een ideologische constructie is, die wordt uitgedragen door verschillende actoren en langs verschillende kanalen, waarna deze constructie in een culturele consensus uitmondt en in een daarbij aansluitend nationaal aanhorigheidsbesef. Een ideële fictie is de natie echter niet. Ze is namelijk een geïntegreerd onderdeel van de ideologie van de natiestaat, die ervan vertrekt dat de soevereine macht in de staat ligt en het volk, de natie dus, de staat draagt. De politieke praktijk van de natiestaat uit zich in het concrete handelen van individuen, terwijl het juridische de reële gemeenschap eveneens concreet verbindt met de ideologie.

De natievormende politiek dringt dus door via taal, cultuur, onderricht, kerk, media, etc. in de concrete wereld van elke dag. Het gaat met andere woorden om heel concrete acties en dito implicaties op het leven van de bevolking, waarbij na verloop van tijd de natiestaat bevolkt gaat worden door groepen voor wie het nationale tot op zekere hoogte het kader zal vormen waarin ze zich situeren, een kader dat ook door de anderen aldus gepercipieerd zal worden. Het besef van een nationale identiteit is dus geen fictie, het is ook geen statisch gegeven, maar een maatschappelijk gegeven, dat instabiel en variabel is en naast andere collectieve gevoelens bestaat. Het identificatieproces wordt ook beïnvloed door welbepaalde conjuncturele omstandigheden en is verschillend naar gelang de sociale groep waartoe men behoort. Natievorming is immers ook verbonden met processen van sociale integratie. Zo bestond er in de negentiende eeuw een geprivilegieerde relatie voor de burgerij die de staatsmacht in de natie immers monopoliseerde. De middenklasse wilde het eerst deze privileges doorbreken en dus werkte het verlangen om tot de natie toegang te krijgen voor haar mobiliserend. Het opgenomen worden in de nationale staat maakte vervolgens deel uit van de politieke strijd van de lagere sociale klasse².

Het is via dit laatst genoemde onderdeel van de benadering dat we de link naar ons tweede analyseschema, de taalsociologische benadering, kunnen leggen. In deze benadering treden de taalsociologie, de sociolinguïstiek en de psycholinguïstiek hoe langer hoe meer met elkaar in interactie. Taalgedrag en taalverschuivingen, en dus ook de reacties van de individuen op de taalpolitiek, worden als sociaal handelen ontleed. De taal heeft in deze aanpak een statusgebonden karakter. Het zich eigen maken van de taal van hogere sociale groepen behoort dan ook tot het socialiseringsproces van lagere sociale groepen. Taalverlies en -behoud enerzijds en sociale mobiliteit anderzijds staan onmiskenbaar in relatie tot elkaar, of anders gezegd: taal is verbonden met sociale integratie. En aangezien taal één van de belangrijkste legitimatieschema's is in het proces van natievorming, vallen beide sociale

integratiebewegingen dikwijls samen. Evenals de auteurs die over natievormingsprocessen werken, leggen de taalsociologen er de nadruk op dat taalgedrag via structurele processen in de ene of de andere richting wordt gestimuleerd. Gezin, school, kerk, media, politiek-culturele instellingen — en de diversiteit van de instituties waarmee de individuen in aanraking komen is groot — bezitten alle een potentiële impact op het gedrag van taalkeuze, dat bijgevolg een complex samenspel is tussen individuele en maatschappelijk-politieke factoren.

In het maatschappelijk-politieke veld vervult de taalpolitiek van de natiestaat vanzelfsprekend een centrale functie. Vanuit dit gezichtspunt is het dus begrijpelijk dat we in onze historische reconstructie van de Belgische taalpolitiek vooral de klemtoon leggen op de taalstrategieën van de politieke klasse en van andere politiek actieve groepen. Welke taalstrategieën verschenen er op het politieke toneel, wat hielden ze precies in, welke ideologie ging erachter schuil, in welke maatschappelijk-politieke context moeten ze geplaatst worden, op welke wijze kwamen ze eventueel in een compromis terecht, welke evolutie ondergingen ze, hoe werd er op gereageerd en welk effect sorteerden ze: dat zijn de vragen die telkens (expliciet of impliciet) gesteld worden en die we trachten te beantwoorden. Daarbij wordt de dominante taalgroep geïntroduceerd als tegenspeler van de lage statusgroep en niet omgekeerd. In onze analyse gaat met andere woorden evenzeer de aandacht naar het verzet van de gedomineerden als naar de politiek van de dominerenden.

Op basis van de bestaande literatuur een dergelijk overzicht opstellen is niet eenvoudig. De meeste werken hebben immers een andere finaliteit. Voor wat de louter politiek-juridische aspecten betreft is de Belgische wetenschappelijke productie zeker niet ondermaats. Een historische taalsociologische invalshoek moeten we er uiteraard niet in zoeken. Dat geldt helaas ook voor de oudere en spijtig genoeg ook nog voor een aantal recentere historische werken. Zowel aan Waalse als aan Vlaamse zijde leveren een aantal auteurs veeleer bijdragen tot de respectieve processen

van natievorming, dan dat ze 'objectieve' analyses aandragen. Niet zelden vertonen hun werken daardoor een aantal polemische aspecten. Dat belgicistisch georiënteerde auteurs evenzeer aan dit euvel kunnen lijden, is evident. De laatste decennia is er echter duidelijk een kentering ten goede te merken. De vernieuwende werken over natievorming dringen aan beide zijden van de taalgrens bij verscheidene historici door, terwijl de taalsociologische benadering een zelfde evolutie kent³. Het VUB-Centrum voor de interdisciplinaire studie van Brussel heeft terzake een baanbrekende rol vervuld. Het aantal artikelen en werken dat in de reeks *Taal en Sociale Integratie* (1979-1992) - *Brusselse Thema's* (1992-) verscheen en in deze traditie thuishoort is legio⁴. Maar ook auteurs die zich buiten het Brusselse onderzoeksterrein bewegen, gingen hun werken over de taalproblematiek in dit analysekader plaatsen⁵.

Over de opzet van het eigenlijke historische verhaal in dit boek — de hoofdstukken twee tot en met vijf — kunnen we kort zijn. We hoeven niet meer te onderstrepen dat het geenszins de bedoeling heeft België als een uniek geval te presenteren. Door het proces én in zijn specificiteit te vatten én in een algemeen kader te plaatsen, trachten we integendeel aan te tonen dat België een heel interessante casus is. Onze stelling is dat het waarschijnlijk één van de merkwaardigste laboratoria is waar de meest verschillende taalstrategieën in de loop van de negentiende en de twintigste eeuw tot taalpolitieke compromissen werden omgeboogen, die dan vervolgens in de praktijk werden gebracht. De historische reconstructie van die evolutie is niet enkel verhelderend voor wie vandaag direct of indirect bij de Belgische taalpolitiek betrokken is, maar ze kan ook nut hebben voor wie de problematiek in een comparatief perspectief wil plaatsen. De taalproblemen die zich momenteel op Europees vlak stellen, geven aan dit overzicht ongetwijfeld ook een zekere actualiteit.

In aansluiting bij de studies over de relatie natievorming taalpolitiek vangt dit overzichtswerk aan op het einde van de achttiende eeuw, toen de taalpolitiek van België een onderdeel ging

Ten geleide

vormen in de Franse 'nation building'. In het eerste stuk van het verhaal (hoofdstuk twee) plaatst Harry Van Velthoven de taalpolitiek tegen de achtergrond van de negentiende-eeuwse burgerlijke natiestaat. De verruiming van deze burgerlijke staat tot de middengroepen en vanaf het einde van de negentiende eeuw ook tot de lagere sociale groepen, vormt de context van zijn tweede stuk, dat tot aan de Tweede Wereldoorlog loopt (hoofdstuk drie). Hoe Vlaanderen zich in de decennia na de Tweede Wereldoorlog emancipeerde, de autonomiegedachte er tot ontwikkeling kwam en in interactie trad met een gelijkaardig streven in Wallonië en tot op zekere hoogte ook in Brussel, is het kader waarbinnen Els Witte de taalpolitiek in het derde stuk ontleedt (hoofdstuk vier). De wijze waarop de taalpolitiek een rol speelt in het federaliseringsproces en de invloed die de federalisering op de taalwetgeving uitoefent, is het onderwerp van het volgende stuk van dezelfde auteur (hoofdstuk vijf), dat tevens het overzicht afsluit.

We zegden al dat dit overzichtswerk zijn oorsprong vond in onze gezamenlijke bijdrage voor de Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging. We willen tot slot van dit Ten geleide dan ook niet nalaten de voorzitter en de leden van de advies- en redactieraad oprecht te danken. Hoewel het om een sterk aangevulde versie gaat, werden belangrijke onderdelen van dit werk door hen nagelezen en van kritische commentaar voorzien. We hebben er in deze uitgave terdege rekening mee gehouden. Als leden van de adviesraad werden we beiden bovendien in de gelegenheid gesteld om de voor ons onderwerp belangrijkste lemma's door te nemen. We verwachten dan ook dat de lezer bij de publicatie van dit boek de materie verder zal kunnen uitdiepen in de Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging. Beide auteurs danken ten slotte ook Chris Berckmans voor de gewaardeerde logistieke hulp.

Els Witte en Harry Van Velthoven
Brussel, 15 oktober 1997.

Noten

- ¹ We werden vooral geïnspireerd door auteurs als E. Balibar, P.A.Taguieff, G. Noiriel, M. Angulhon, M. de Certeau, M. Ozouf, B. Anderson, E. Gellner, E. Hobsbawm, P.B. Evans, C. Tilly, E. Weber, M. Hroch, S. Rokkan, R. Inglehart en A. Zolberg.
- ² Interessante aanknopingspunten voor de theorievorming qua Sociale Beweging en collectieve actie vinden we bij G. Deneckere, M. Hooghe, M. Van der Linden, C. Van Hoonacker, e.a.
- ³ We denken meer bepaald aan auteurs als M. Reynebeau, J. Delwaide, D. Van Dam, B. De Wever, C. Kesteloot, J. Billiet, P. Destatte, B. Maddens en R. Beerten e. a.
- ⁴ De bijdragen van de historici M. De Metsenaere, E. Deslé, J. Tyssens en van de socioloog F. Louckx zijn er representatieve voorbeelden van.
- ⁵ Vermelden we onder meer H. Van Goethem, F. Caestecker, L. Vandeweyer, M. Dewaele, E. Gubin, L. Boeva en de socioloog C. Javeau.

Het referentiekader

Taal en politiek: een meerduidige relatie

De centrale rol die de taalpolitiek en de taalwetgeving meer dan een eeuw lang in de Belgische politiek gespeeld hebben, doet bij ons, tijdgenoten, gemakkelijk het verkeerde idee ontstaan dat België terzake een vrij unieke positie inneemt. Niets is minder waar. Het aantal landen waarin de relatie tussen taal en politiek tot problematische toestanden aanleiding heeft gegeven, of nog steeds geeft, is veel talrijker dan algemeen gedacht wordt.

In elk proces van natievorming is taal een centraal gegeven. Sinds de werken van Anderson, Gellner, Hobsbawm en anderen is het een cliché geworden om te poneren dat, de vorming van de natiestaat, territorium en taal aan elkaar gekoppeld zijn. In de moderne westerse staten, die in het verlengde van de doorbraak van het negentiende-eeuwse industrieel-financiële kapitalisme ontstonden, verstevigde de taalhomogeniteit immers de loyaliteit tegenover de staat. De natie werd met andere woorden het best tot uitdrukking gebracht door één taal, ook al speelden andere factoren zoals godsdienst, gemeenschappelijke geschiedenis, en dergelijke een belangrijke rol in het proces. Taalpolitiek vormt daarom een onlosmakelijk onderdeel van het natievormingsproces dat zich in alle westerse landen voltrok.

Taal is meer dan een instrument om te communiceren. Ze is tevens de expressie van een welbepaalde cultuur. Wegens de sterke symboolwaarde van de taal zijn taalgemeenschappen meer dan

het samengaan van diegenen die de taal spreken. Ingrijpen in een taalgemeenschap is dus tevens interfereren in een cultuurgemeenschap, waarbinnen zich sociale bewustvormingsprocessen kunnen voordoen.

Maar ook in de verschillende ideologieën die zich in de moderne staten ontwikkelden, veroverde de visie op de taal, en dus ook op de taalpolitiek, een heel eigen plaats. Dat was zeker het geval voor de staatsopvatting van de liberale natievormers. In het raam van de centralistische ideeën wilden ze via een unificerend cultuurpatroon en één taal hun burgerlijke machtspositie versterken, het liberale nationalistische eenheidsbesef uitdragen en een organische eenheid creëren. In de meer traditionalistisch, antimodernistisch gezinde maatschappelijke groepen zag men daarentegen stromingen ontstaan die de taal gingen verheffen tot een uniek etnisch gegeven. Voor hen bezat de natie een historische kern, de 'volksaard', die vooral in de taal tot uiting kwam. Het concept werd later weergevonden in het extreem-nationalistische denken dat in het interbellum doorbrak en meer bepaald in het fascistische denken zijn plaats vond. Wil dit nu zeggen dat de democratische bewegingen die vanaf het einde van de vorige eeuw de liberale staat onder vuur namen en er fundamentele wijzigingen trachtten aan te brengen, geen taalpolitieke visies verdedigden? Geenszins. In de mate dat de taalpolitiek als emancipatorisch gepercipieerde aspecten in zich droeg, gaven zowel het progressieve liberalisme, de christen-democratie als de sociaal-democratie en het communisme er in meerdere of mindere mate een plaats aan in hun gedachtegoed. Kortom, voor zover we onze aandacht op de westerse democratieën vestigen, kunnen we zonder meer stellen dat de taalpolitiek overal een geïntegreerd onderdeel in het politieke proces vormde en nog steeds vormt.

De relatie taal en politiek is uiteraard veel complexer wanneer het om naties gaat waar onderling ongelijkwaardige talen naast elkaar bestaan. Maar ook dit is niet uitzonderlijk. Het omgekeerde is veeleer waar: taalhomogene staten zijn uitzonderlijk. Een hoge statustaal en een lage statustaal staan in dergelijke gevallen

tegenover elkaar. De dominantie van de prestigetaal zal vanzelfsprekend des te groter zijn wanneer haar standaardisering voltooid is, de dialecten in hoge mate weggedrukt zijn, en ze geassocieerd wordt met een beschaafde, verfijnde vorm van cultuur en met intellectuele superioriteit. De dominantie is niet louter linguïstisch maar bevat tevens belangrijke sociaal-economische elementen. De dominante taal is namelijk doorgaans ook de taal van de leidinggevende groepen, van de sociaal-economische, politieke en culturele elites. Ze zal bijgevolg vooral gesproken worden in geurbaniseerde gebieden, aangezien de elites in een industriële samenleving daar vooral actief zijn. De sprekers van de dominante taal zullen er bovendien naar streven om hun taal in alle domeinen van het sociale leven te doen overheersen. De nood aan scholing en dus aan een gestandaardiseerde, gemeenschappelijke omgangstaal versterkt in grote mate deze tendens, die immers ook het moderniseringsproces het best dient.

De lage statustaal vertoont daarentegen alle kenmerken van onderschikking, zeker als de standaardisering erg zwak is en het dialectspreken dus overheerst. Als er bovendien een duidelijke band is met de materiële achterstelling van de taalgroep, dan is de onmacht uiteraard nog veel sterker. De lage statustaal wordt dan geassocieerd met armoede en intellectuele inferioriteit. Ze vormt op die manier een sociale barrière, zeker op de intellectuele en niet-manuele arbeidsmarkt. Een numerieke meerderheidspositie kan in dergelijke gevallen zelfs uitmonden in een sociologische minderheidspositie. Ze zal nog enkel de taal zijn van de lagere sociale groepen en van de agrarische gebieden, nog wel gesproken worden in het informele circuit, maar uitgesloten zijn van de officiële communicatiekanalen. De stigma's van het volkse, het boerse en het brutale, die aldus op de lage statustaal gekleefd worden, zullen haar ongeschikt maken voor de beoefening van cultuuruitingen zoals literatuur, wetenschap en alle vormen van hoger geestesleven. Op die wijze ontstaat er een feitelijke situatie die de hoge statustaa sprekers in de mogelijkheid stelt elke vorm van gelijkwaardigheid van beide talen af te wijzen. Het is een pro-

ces dat de sprekers van de lage statustaal op de duur elk zelfrespect ontnemt, aangezien de taalgroep als sociaal referentiepunt geen rol meer kan spelen. Diepgewortelde frustratiegevoelens kunnen er het gevolg van zijn.

Van nature neigen we naar eentaligheid. Zich een tweede taal eigen maken vergt inspanningen die door de band slechts uit noodzaak gedaan worden. De sociale kostprijs ervan wordt begrijpelijkerwijs door de lage statustaa sprekers gedragen. De gebruikers van de dominante taal laten zich weinig dwingen een taal aan te leren met een gering sociaal-cultureel prestige. Omdat de hoge statustaal een springplank is naar meer sociale erkenning en een hogere maatschappelijke positie doen de lage statustaa sprekers wel de moeite om tweetalig te worden. Een ingewikkeld taalverschuivingsproces heeft aldus plaats, waarbij de prestigetaal als instrumentele en cultuurtaal wordt aangeleerd.

Het is hier niet de plaats om in te gaan op al de vormen van tweetaligheid en op de evolutie naar eentaligheid die zich dan voordoet. Bij de taalideologische aspecten van dit proces moeten we wel even stil staan. Volgens de aanhangers van de dominante taalgroep is het een proces dat zeker niet mag afgeremd worden: elk individu moet het recht en de mogelijkheid hebben om zich op te werken en zich te integreren in de taalgroep met het grootste prestige en die sociaal het best functioneert. Over het feit of dit proces van taalassimilatie identiteitsverlies met zich meebrengt lopen de meningen uiteen. Voor diegenen die hun culturele identiteit niet enkel op de taal projecteren, is er wel sprake van taalverlies, maar niet van identiteitsgemis. Voor de voorstanders van 'de taal is gans het volk'-opvatting leidt dit taalverschuivingsproces wel tot interne conflicten bij de betrokken individuen en ook tot ernstige identiteitsproblemen. Voor de wijze waarop politiek gereageerd wordt op het taalproces, zijn deze opvattingen uiteraard niet zonder belang.

Dat de politieke elite dit proces van taalverschuiving via het beleid tracht te stimuleren, ligt voor de hand. De hoge statustaal is niet enkel intern het beste bindmiddel, maar straalt ook op

internationaal vlak op de natie af. De strategieën die ingeschakeld worden zijn dan ook gemakkelijk op een rij te zetten. De eis om de hoge statustaal te beheersen richt zich in de allereerste plaats op het leger en de legerleiding. In deze instelling is de eenheid in bevel niet alleen noodzakelijk, maar in het proces van natievorming speelt het leger bovendien een centrale rol. Om de garantie in te bouwen dat de toekomstige elite de cultuurtaal zal beheersen en gebruiken, speelt het onderwijs uiteraard ook een grote rol. In orde van afnemende belangrijkheid zal de taalpolitiek zich dan ook vooral richten op de universiteit, het middelbaar onderwijs en de lagere school. De organisatie van voorbereidende klassen en transitie-systemen waarbij men via korte overgangsperiodes van de lage op de hoge taal overschakelt, kadert in dit beleid, dat echter niet zelden ook tot drastischer en meer repressieve maatregelen overgaat. Ook in de bestuurlijke sfeer gaat men zoveel mogelijk de volkse taal weren en daar waar het kan vertalingen afbouwen. Hetzelfde fenomeen doet zich voor in het gerecht: de procedures, de vonnissen en arresten gebeuren in de hoge statustaal. Al deze sectoren vormen met andere woorden een hinderpaal voor wie zich de officiële cultuurtaal niet eigen gemaakt heeft.

Diegenen die zich niet willen neerleggen bij de eis van tweetaligheid en de ontstane taaldominantie — men treft hen vooral aan in de sociale groepen voor wie de taal vooral professioneel belangrijk is — zullen vervolgens proberen om via taalwetten bescherming voor de lage statustaal af te dwingen. Hun strategie zal erop gericht zijn politieke maatregelen te vragen die de eigen taal qua status mogelijkheden bieden om competitiever te worden met de officiële taal, ten einde de achterstelling weg te werken, een zekere gelijkwaardigheid te bewerkstelligen en het taalverlies tegen te gaan. Verplichte tweetaligheid voor iedereen en/of pariteit tussen de taalgemeenschappen zijn de meest vergaande eisen die in deze strategie thuishoren. Het gaat met andere woorden om beschermende maatregelen die een taalculturele collectiviteit ten goede komen. Als zodanig staan zij haaks op de dominante visie die elk

wettelijk taalprotectionisme verwerpt en de beoefening van de individuele taalrechten van wie zich wil laten opnemen in de hoge statustaal als een absolute prioriteit vooropstelt.

Moet het onderstreept worden dat deze eisen pas op de politieke agenda komen als de lage statustaalgroep voldoende politieke macht heeft verworven? Pas wanneer de groep voor wie de ondergeschikte taal essentieel is zich massaal zal uitbreiden en politiek mondig wordt, zal de electorale druk op de hoge taal-sprekers hen in staat stellen hun taalgemeenschap te beschermen. Het algehele democratiseringsproces dat zich sinds het einde van de negentiende eeuw heeft voorgedaan, is uiteraard fundamenteel voor een dergelijke evolutie. De getalsverhouding tussen de verschillende groepen is dat evenzeer. Er moet ook gewag gemaakt worden van de taalculturele massamobilisatie die er van de georganiseerde drukkingsgroepen en de media kan uitgaan naarmate het aantal sectoren dat vatbaar is voor taalpolitisering toenemen.

Welke is nu de draagwijdte die men aan deze beschermende taalwetgeving kan toekennen? Indien ze parallel met de machts-toename van de gedomineerde taalgroep verloopt, dan gaat het zonder meer om een steeds voortschrijdend proces. Hoe dichter de band tussen de taal en het volk, hoe gemakkelijker het doorvoeren van de wetten verloopt. Zo is het geen toeval dat strafrecht bijvoorbeeld eerder aangepast wordt dan het burgerlijk recht, dat het lager onderwijs gemakkelijker dan het middelbaar en het universitair onderwijs verandert, dat het departement van binnenlandse zaken minder moeite oplevert dan de buitendiensten van buitenlandse zaken of dan de legerleiding. De taalwetten zullen uiteraard ook eerder in de openbare sector toegepast worden dan in de privé-sector. Ook wat de inhoud betreft van de wetten bemerkt men dezelfde progressiviteit. Tussen de toekenning van het recht om overheidsbeslissingen te begrijpen en zich verstaanbaar te kunnen maken en dus begrepen te worden, ligt een hele afstand. Hoever moet de tweetaligheid van de ambtenaar precies gaan? Of opteert men voor de tweetaligheid van de dienst op basis van de eentaligheid van de ambtenaar? Even groot is de

afstand tussen de taalwetten die de onderwijstaal in het middelbaar onderwijs voorbehouden voor slechts enkele vakken, en deze die ze tot de taal van de universiteit verheffen. En hoe controleert men de toepassing van al deze wetten? Onnodig te zeggen dat er steviger beveiligingstechnieken zullen verschijnen naarmate de macht van de ondergeschikte taalgemeenschap stijgt.

De progressieve introductie van steeds ingrijpender taalwetten brengt bovendien een sterk interactief proces op gang. Zo is het evident dat wanneer de lage taal als officieel communicatiemiddel en als cultuurtaal gebruikt gaat worden, de standaardisering met rasse schreden vooruit zal gaan. Na de strijd om de erkenning kan men zich immers gaan toeleggen op het beheersen van de taal. Het onderwijs, de culturele en wetenschappelijke productie en de media zullen van het allergrootste belang zijn voor de popularisering van de standaardtaal. Taalcontacten met de landen waar de taal eveneens gesproken wordt, kunnen dit proces versterken. Men ziet de taalwetten logischerwijs ook steeds gezamenlijk aan bod komen. De ene taalwet genereert immers de andere. Zo zal de introductie van de taal in het strafrecht repercussies hebben op de rechtsopleidingen; het normaalonderwijs volgt de taal van het lager- en middelbaar onderwijs, en wie middelbaar onderwijs in de eigen taal gevolgd heeft, zal die studies in dezelfde taal willen voortzetten aan de universiteit. Dat het meestal om globale regelingen gaat, is dus geenszins verwonderlijk. Maar daardoor kan er ook gemakkelijker een politiek van geven en nemen ontstaan, waarbij de dominante taalgemeenschap toegevingen in één sector doet, maar deze weer afzwakt in een andere sector. Hoe complexer de interne machtsverhoudingen tussen de groepen, hoe meer deze politieke strategie ingeschakeld kan worden.

De voorvechters van een protectionistische politiek verwachten doorgaans zeer veel van taalwetten. Toch is hun impact begrensd. In de eerste plaats omdat het om ingewikkelde, weinig duidelijke en moeilijk te meten en te definiëren fenomenen gaat. Het contact tussen twee talen veroorzaakt vele spanningen, zeker als er sprake is van ongelijke standaardisering, van regionale taal-

varianten, verschillende dialecten, verscheidene opleidingsniveaus, interferenties tussen de talen, enz. Waar de ene taalgroep begint en de andere eindigt, is soms moeilijk aan te geven, vooral bij taalgemengde gebieden en groepen. Bij taalveranderingsprocessen spelen psychologische factoren eveneens een grote rol en ook die laten zich moeilijk door politieke maatregelen manipuleren. Politieke inmenging veronderstelt echter duidelijke situaties, toepasbare criteria en normen. De problemen om goed werkende taalwetten tot stand te brengen mogen dus niet onderschat worden, evenmin als de wijze waarop hun toepassing aan controle onderworpen kan worden. Men kan zelfs stellen dat de ingebouwde sancties bijna even belangrijk zijn als de wetten zelf. Tussen de eis om een taalexamen af te leggen of een diploma voor te leggen in de gevraagde taal, is er bijvoorbeeld een groot verschil, ook al vormt een diploma op zich nog geen garantie dat men effectief tot de taalgemeenschap behoort. Kortom, er gaapt doorgaans een vrij grote kloof tussen de complexe linguïstische realiteit en de wijze waarop de politieke klasse deze realiteit politiek vertaalt en er een strategie op bouwt.

Obstructie en sabotage is niet zelden de tactiek die de dominante taalgemeenschap inschakelt om de effectieve toepassing van de beschermende taalwetten af te remmen. Hoe langer de gedomineerde taalgemeenschap moet wachten op de correcte toepassing van de wet, des te groter is de kans op radicalisering van de taalbeweging. De neiging om de niet werkende taalpolitiek de rug toe te draaien en bijvoorbeeld te opteren voor territoriale afbakeningen zal zich dan manifesteren. Wanneer de taalwetten de eentaligheid van de regio's als uitgangspunt nemen, dan wordt de tendens om zich te verschansen achter veilige grenzen binnen de lage statustaalgemeenschap uiteraard in de hand gewerkt. Vandaar ook het gevecht over het feit of een regio al dan niet tot een homogeen taalgebied behoort.

Daarmee zijn we aanbeland bij een tweede, radicalere beschermings- en verdedigingsreflex: de afbakening van taalhomogene taalgebieden en het vastleggen van grenzen tussen deze gebieden.

Binnen het eigen grondgebied kan de lage statustaalgroep dan gaan werken aan de totstandkoming van de eentaligheid én aan de ontplooiing van de eigen taalgemeenschap. We zagen al dat de dominante taalgemeenschap wars is van veralgemeende individuele tweetaligheid en op haar grondgebied geen taalheterogeniteit duldt. Het homogeniserend territorialiteitsprincipe zal dus ook voor haar het enige alternatief zijn. Wanneer door de introductie van dit principe in de overheidssector heel wat banen verloren gaan voor de hoge statustaalsprekers, dan is het evident dat ze zich bij de beslissingen niet zullen neerleggen en de taalpolitieke strijd ook aan die kant zal losbarsten. De optie heeft echter ook nog andere, verreikende gevolgen. Hoge en lage statustaal zullen een gevecht om de taalgrens leveren. Voor de sprekers van de lage taal moet deze onveranderlijk zijn, voor de sprekers van de prestigetaal moet ze kunnen opschuiven ten gunste van de hoge taal. Vooral wanneer de eentaligheid zich zowel tot de publieke als tot de privé-sector uitstrekt, dan kunnen er zich binnen de taalgebieden bovendien gemakkelijk subnatievormende stromingen ontwikkelen die een politieke vertaling zoeken in federalistische, confederalistische of separatistische bewegingen. Het is een strategie die tevens probleemgebieden creëert. Langsheen de grenzen ontstaan er immers overgangsgebieden met minderheidsgroepen en taalgemengde groepen. De anderstalige groepen kunnen ook elders voor problemen zorgen. Territoriale oplossingen staan met andere woorden geenszins garant voor een conflictloze coëxistentie van de taalculturele gemeenschappen.

Concentraties van lage statussprekers in het gebied van de prestigetaal of in grenszones stellen doorgaans minder problemen. Reeds bij de eerste generatie doen er zich assimilatieprocessen voor en de derde generatie is bijna overal steeds volledig geïntegreerd in de gemeenschap van de prestigetaal. In het omgekeerde geval verloopt alles veel minder probleemloos, zeker als het om sterke concentraties gaat en men zich op lokaal vlak op het democratische meerderheidsprincipe kan baseren. Collectieve taalrechten worden dan gevraagd en geëist.

Er zijn in de geschiedenis genoeg voorbeelden bekend van de brutale wijze waarop taalgemeenschappen met elkaars minderheden omgaan. In extreme gevallen is er zelfs sprake van zuiveringsoperaties, waarbij de minderheid gewoonweg gedeporteerd of, erger nog, geëlimineerd wordt. Meestal beperkt het etnische gevoelens zich dan wel niet tot taalaspecten, maar zijn er ook nog andere mee gemoeid, zoals het aspect godsdienst.

Het inschakelen van pacificatiemechanismen is uiteraard een veel humanere vorm van reageren. Maar ook die strategie kent vele gradaties. Zo kunnen de taalvoorzieningen voor de anderstaligen van collectieve aard zijn, kan de tweetaligheid in de publieke sector geïntroduceerd worden of kunnen de toegevingen integendeel beperkt blijven tot elementaire faciliteiten, waarbij de anderstalige enkel als particulier in zijn of haar taal te woord wordt gestaan door de ambtenaar. Het systeem kan definitief zijn of als een overgangsmaatregel beschouwd worden, waarbij men ervan uitgaat dat het de anderstalige moet helpen bij het aanpassingsproces en dus bij de uiteindelijke integratie in de taalgemeenschap. Dat de meeste sprekers van de prestigetaal zich daar niet toe geroepen voelen, laat zich gemakkelijk begrijpen. In grensgebieden ligt het voor hen het moeilijkst. Die gebieden krijgen dan ook dikwijls een sterke symboolwaarde. De situatie blijft bijgevolg meestal een bron van politieke conflicten, en van het overkoepelende staatsverband moet daarom blijvend een arbitragefunctie uitgaan, opdat de taalpolitieke beslissingen legitiem zouden zijn, dit wil zeggen aanvaardbaar voor de beide gemeenschappen.

Als beide taalgemeenschappen een gemeenschappelijke hoofdstad hebben, waar de leden samen en door elkaar gehuisvest zijn — en ook dit fenomeen is geen unicum — dan vormt dergelijk taalgemengd territorium eveneens een bron van conflicten. Territoriale decentralisatie is er immers onmogelijk en er is meestal ook een grote groep van tweetaligen aanwezig, op wie de persoonlijke oplossingen van het collectieve type moeilijk toepasbaar zijn. Deze veronderstellen immers het invoeren van een

soort subnationaliteit, en tot deze gedwongen keuze zijn deze tweetaligen niet altijd bereid. Toch is dit persoonlijke federalisme, waarbij de al dan niet geregistreerde minderheid in het sociaal-culturele leven individuele groepsrechten krijgt om de taal-culturele identiteit te ontwikkelen, een mogelijk scenario. Maar ook de tweetaligheidsstrategie kan in dergelijke gevallen worden gebruikt. In het publieke leven stelt men dan de twee talen op voet van gelijkheid, hetzij via de individuele tweetaligheid van de ambtenaar, hetzij via het organiseren van twee diensten met een-talige ambtenaren. Tussen die twee oplossingen in bevinden er zich uiteraard nog andere modellen, waarbij verschillende strategieën gecombineerd worden. Ze hebben echter alle één ding gemeen: ze zijn onlosmakelijk verbonden met de krachtsverhoudingen tussen de beide taalgemeenschappen, zowel binnen het hoofdstedelijke gebied als erbuiten. Deze laatste opmerking is echter een gemeenplaats, want zoals we al meermaals zagen, geldt ze voor alle aspecten van de complexe relatie tussen taal en politiek.

In het hierboven geschetste algemene overzicht van deze relatie, heeft men bijna altijd heel concrete Belgische situaties kunnen herkennen. Niets is logischer, want plaatst men de Belgische ontwikkeling in een historisch perspectief dan blijkt ons land een echt laboratorium te zijn geweest, waarin men met haast alle modellen heeft geëxperimenteerd. Uit het complexe proces groeide langzamerhand een oplossing sui generis die vrij origineel is. De historische invalshoek laat bovendien zien dat taalverschuivingsprocessen aan fundamentele veranderingen onderhevig kunnen zijn. Tussen het Vlaanderen van de negentiende eeuw met zijn sociaal-economische achterstelling en het welvarende Vlaanderen van het einde van de twintigste eeuw gaapt er een enorme kloof. Wallonië kende helaas een omgekeerde ontwikkeling. Welnu, de taalverhoudingen tussen het Frans, de prestigetaal, en het Nederlands, de lage statustaal, werden door deze ontwikkeling grondig gewijzigd. Het Frans werd goeddeels uit de dominante positie verdreven.

Het proces kende vanzelfsprekend verschillende fasen. Aanvankelijk was de taalverhouding heel klassiek. Het gebied waar de lage statustaal gesproken werd — Vlaanderen — was ook op economisch, sociaal en politiek vlak het minderwaardige landsgedeelte. Taalonderdrukking, materiële en politieke discriminatie vielen dan ook meer dan een eeuw samen. Zoals elders creëerde de situatie er een dominante taalgroep, de Franse, met diep ingewortelde superioriteitsgevoelens en een gedomineerde taalgroep, de Nederlandstalige, met een sterk minderwaardigheidscomplex. Toen de strijd om erkenning van de lage statustaal begon, had de standaardisering van die taal zich nog niet volledig voltrokken. Zoals in dergelijke gevallen gebruikelijk is, ging de Vlaamse Beweging heil en bescherming zoeken in taalwetten. Het werd een ingewikkeld en verder voortschrijdend proces, waarbij territoriale oplossingen op den duur gingen overheersen, op hun beurt de bekende probleemgebieden deden ontstaan, die dan vervolgens gepacificeerd moesten worden.

De huidige situatie vormt dan ook een merkwaardig amalgaam waarbij vroegere territoriale schikkingen binnen de eenheidsstaat blijven doorwerken en gecombineerd worden met territoriale oplossingen binnen de federale staat. Een zeer complex arbitrage- en pacificatiesysteem is van toepassing in de probleemgebieden in de grenszones tussen de taalgebieden, in de taalgemengde hoofdstad en in het overgangsgebied tussen de hoofdstad en het taalhomogene Vlaanderen. Het doel van het hierna volgende overzicht bestaat er in om de verschillende fasen van deze merkwaardige evolutie in hun complexiteit te beschrijven en vooral in een poging om deze evolutie te doen begrijpen, niet enkel vanuit de sociaal-politieke en culturele verhoudingen in het eigen land, maar ook met op de achtergrond een aantal algemene taalpolitieke strategieën, zoals die overal ter wereld ingeschakeld werden en ook nog steeds worden.

Natievorming en taalpolitiek

Er bestaat een vrij grote eensgezindheid om het ontstaan van natiestaten in Europa te situeren op het einde van de achttiende, begin van de negentiende eeuw. Aan de basis ervan lagen drie revoluties die homogeniserend werkten, zowel intern tussen bevolkingsgroepen en tussen verschillende regio's als extern door het duidelijker afbakenen van grenzen. De politieke revolutie bewerkte de soevereiniteit van het volk, waarna de vraag rees tot waar die natie zich uitstreckte, wie er wel dan niet toe behoorde en volgens welke criteria, wie er zeggenschap kreeg. Op deze manier dwong de burgerij haar opname in de elite af. De industriële revolutie ging gepaard met de doorbraak van het industrieel kapitalisme. Spoorwegen en economisch liberalisme zorgden voor de eenmaking van de binnenlandse markt en versterkten een onderlinge afhankelijkheid tussen de regio's. Daarbij noodzaakte de toenemende eis tot geletterdheid de staat ook tot een culturele revolutie: de verspreiding van een gemeenschappelijke 'beschaafde' omgangstaal, een homogeniserende standaardtaal. Een situatie die in het begin van de negentiende eeuw nog in geen enkel Europees land bestond. Dat vereiste ook een overbrugging tussen twee tot dan toe gescheiden taalwerelden, deze van de elite en deze van de bevolking met haar regionale en locale dialecten. Het belangrijkste kanaal daartoe werd het onderwijs dat in de negentiende eeuw nationaal georganiseerd werd en via de leerplicht voor iedereen toegankelijk werd. Voor het eerst kon de overgrote meerderheid van de inwoners, mede ook door de ingevoerde dienstplicht, zich een nationale gemeenschap als identiteit verbeelden. Het Europa van de vaderlanden was in de maak. Taalpolitiek was dus niet alleen meer gericht op de eenheid van het land, maar ook van de natie. Taal ging tot de nationale symbolen behoren en kreeg in die zin een emotionele component als onderdeel van de liefde voor het geconstrueerde vaderland. Daarnaast was er de rationele druk: alleen kennis van de opgelegde standaardtaal maakte sociale promotie mogelijk.

Hoofdstuk 1

De sociaal-economische, politieke en culturele modernisering voltrok zich via een moeilijk veranderingsproces. Talloze eeuwenlang op zichzelf gerichte dorpsgemeenschappen werden opengebroken, de landbouw werd als belangrijkste beroepsactiviteit verdrongen. Vaak gedwongen horizontale mobiliteit (migratie) en ontstane mogelijkheden tot verticale mobiliteit (mits beheersing van de standaardtaal) schokten leefpatronen en machtsverhoudingen. De antithesen landbouw - industrie, platteland - stad, traditie - moderniteit stelden zich nog scherper. Daarmee gingen ook botsingen gepaard tussen en binnen de machtselite: tussen landbouw- en industriebelangen, tussen kerk en staat, tussen nationale, regionale en lokale elites, tussen kapitaal en arbeid.

Tegen die achtergrond tekenden zich taalstrategieën af. De machtselite legde haar standaardtaal als eenheidsscheppend op. Dat kon op de zachte manier via taalideologische beïnvloeding en sociaal-psychologische druk, desnoods repressief via sanctionering, meestal in combinatie en afhankelijk van de context. Van belang was dat de opgelegde standaardtaal bij de gesproken dialecten aansloot of als zodanig werd aanvaard. Gold dit slechts voor een gedeelte van de bevolking, dan hield het een taaldiscriminatie in van de andere inwoners. Gedomineerde groepen hadden dan de keuze tussen individuele mobiliteit of sociale actie. Dat werd mee bepaald door de al dan niet democratische openheid van het bestaande machtssysteem, de graad van homogeniteit van die elite en haar bereidheid tot compromisvorming vanuit een kostenbatenanalyse, alsook van de kracht die tegenbewegingen konden ontplooiën, de grootte van hun potentiële achterban en de mobiliseerbaarheid daarvan.

De drie fasen-theorie, waartoe Miroslav Hroch via een internationaal comparatief onderzoek in kleine landen besloot, helpt bij een verdere analyse van de tegenbeweging: eerst een culturele fase, dan een politieke fase, gevolgd door een massa-fase. Dat geldt ook voor de vaststelling dat niet alle sociale groepen even taalgevoelig zijn omdat taal in hun dagelijkse leven niet dezelfde

rol speelt. Van belang is dus hoe de respectieve sociale geledingen van onderaf en vanuit die regionale economische verscheidenheid op die nationale constructies vanuit het centrum reageren. Taalbewustzijn is immers niet vanzelfsprekend, evenmin trouwens als klassenbewustzijn. Daarvoor moet binnen een etnische groep — een groep die zichzelf als een aparte categorie beschouwt en die zelfdefiniëring van buitenuit bevestigd ziet — een verbondenheid ontstaan. Dat kan zich vertalen in een dissident natiebewustzijn. Op zich is dat nog een waardenvrije ingesteldheid, zonder enige uitspraak over de wijze van institutionele aanpassing of mogelijke staatsvorm. Dit bewustzijn begint dan wel te behoren tot de deelidentiteit van individuen, al dan niet activeerbaar volgens de politieke context, het belang dat eraan gehecht wordt en de strategie waarin het past. Wisselende loyaliteiten kunnen dan om voorrang strijden. De overgang naar nationalisme wordt gemaakt als de eigen natie absolute prioriteit krijgt boven alle andere waardenoriënteringen en groepsbelangen. Over de moeilijkheid van verdere conceptualisering zijn zowat alle auteurs het echter eens en er bestaan geen algemeen aanvaarde definities, wat trouwens ook voor aanverwante begrippen geldt. Om aan de terminologische verwarring te ontsnappen, is een onderscheid mogelijk tussen nationalisme strictu sensu en een nationale beweging. In dat laatste geval kunnen niet-dominante etnische groepen drie belangrijke eisen voor zelfbeschikkingsrecht ontwikkelen: de uitbouw van een nationale cultuur gebaseerd op een locale taal die in onderwijs, administratie en economisch leven moet worden gebruikt, de creatie van een complete sociale structuur met inbegrip van eigen elites, het bereiken van gelijke burgerrechten en een zekere mate van politiek zelfbestuur. Dat laatste is onderhandelbaar. Ook in die zin is België een vrij uniek laboratorium, omdat het in zijn interne ontwikkeling zowat alle fases doorlopen heeft: unitaire staat, functionele autonomie op het gebied van cultuur en onderwijs, uitbouw van een federale staat, aanwezigheid van confederale elementen. Om een nieuw machtsevenwicht met de tegenbeweging te bereiken, lij-

ken de timing qua toegevingen, de inhoud van het compromis alsook de effectieve naleving ervan cruciale elementen om een verdere escalatie te beperken.

Over de motivering van die verzetsactoren is de jongste tijd veel discussie ontstaan. Naar analogie met de sociale beweging zou men in de wetenschappelijke benadering chronologisch drie fases kunnen onderscheiden: ten eerste een louter idealistische visie, ten tweede als reactie daartegen en vrij recent belangrijke correcties via de rationale choice-theorie en het instrumentalisme waarbij op de eigen belangen van groepen en individuen wordt gewezen, ten derde naar vandaag toe het erkennen van een veelvoud van mogelijkheden en eventueel samenvallende motieven: ideologie, vriendschapsbanden, ethiek, gevoelens van identiteit en maatschappelijke functie, waarden, psychologie, enz. Een goede voedingsbodem voor maatschappelijke mobilisering ontstaat alleszins als sociale groepen idealen en morele verontwaardiging aan een eigen opwaartse mobiliteit kunnen verbinden, een emotionele aan een rationele component. Hoewel in die combinatie heel wat schakeringen mogelijk zijn, vormen beide facetten sleutelementen in de opbouw van samenhangigheid en lotsverbondenheid, in de vorming van culturele en politieke identiteiten, alsook de botsing ertussen. Het verbeelden en scheppen van naties mag trouwens niet zonder meer met ‘verzinnen’ en ‘vervalsen’ worden gelijkgesteld, zoals het constructivisme soms al te gemakkelijk doet. Het kan alleen slagen als brede lagen van de bevolking zich daarin terugvinden. In die zin biedt bijvoorbeeld de bottomeffect-theorie — de lagere klassen zijn het minst taalgevoelig — wel een belangrijke invalshoek, maar daarom nog geen sluitende verklaring.

Toegepast op België kan het taalbeleid niet worden losgezien van zijn geostrategische ligging. Dat gold reeds voor zijn voorgeschiedenis door de aanhechting bij Frankrijk (1794-1814) en bij Nederland (1814-1830). Dat was ook zo na de revolutie van 1830. Zowel Frankrijk als Duitsland zouden in functie van een dominante positie in Europa België binnen hun invloedssfeer

proberen te krijgen. Tijdens de negentiende eeuw koesterde Frankrijk annexionistische plannen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was de Duitse Flamenpolitiek een voorbeeld van hoe het opzetten van etnische groepen tegen elkaar en tegen de centrale regering het eigenbelang moest dienen, terwijl aan het IJzerfront de druk van Frankrijk mee de taalpolitiek beïnvloedde. Tijdens het interbellum verborg het bevoorrechte partnerschap met Frankrijk hoe beducht de Belgische buitenlandse politiek wel was voor een te vergaande bemoeienis van Frankrijk en een eventuele omsingeling. De terugkeer naar de zelfstandigheids- en neutraliteitspolitiek vanaf 1936 beoogde het land buiten de oorlog te houden. Tijdens de Tweede Wereldoorlog volgde een tweede Duitse bezetting waarbij opnieuw Vlamingen tegen Walen werden uitgespeeld. De buitenlandse factor bepaalde op die manier mee het wijzigende kader van de taalpolitiek en de daarachter liggende etnisch-culturele machtsstrijd. Er was meer. Waar de Eerste Wereldoorlog de versnelling naar het Vlaams-nationalisme uitlokte, scherpte de Tweede Wereldoorlog het Waalse nationalisme aan, terwijl een fascistisch geworden Vlaams-nationalistische partij (het VNV) via de collaboratie zichzelf discrediteerde. Deze aanzetten tot desintegratie van België werden vergemakkelijkt doordat een specifiek Belgische identiteit in Vlaanderen en Wallonië onvoldoende was doorgedrongen en op geen consensus kon rekenen, waardoor België in essentie een wilsnatie was gebleven.

De Belgische revolutie bezorgde een beperkte francofone cijnselite de politieke macht in een gecentraliseerde unitaire staat. Als natievormende factor werd het Frans de enige officiële taal. De cijnselite breidde geleidelijk haar politiek steunvlak uit, in eerste instantie naar de stedelijke middenklasse. Een deel ervan profileerde zich via de Vlaamse kwestie en lag vanaf 1873 aan de basis van de eerste taalwetten. In feite ging het nog grotendeels om taalfaciliteiten voor Fransonkundigen in Vlaanderen, zonder aan de taalrechten van de francofonen te raken. Zowel voor de Belgische machtselite als voor de flaminganten diende deze taalpolitiek ter versteviging van de Belgische natie. Wel gaf

het vorm aan Vlaanderen als aanduiding voor de Vlaamse provincies en aan het Nederlands als overkoepelende standaardtaal voor de Vlaamse dialecten, zij het nog steeds beschouwd als een lage statustaal.

De veralgemening van het kiesrecht in 1893 en in 1919-1921 zorgde ervoor dat de gehele mannelijke bevolking tot de natie ging behoren, 'genationaliseerd' werd. Gezien de druk van de nationale arbeidersbeweging ging dit gepaard met een toenemende socialisering van de natie en werd die daardoor versterkt. Niettemin begon het taalprobleem zich veel scherper te stellen. In Vlaanderen kreeg de overgrote meerderheid eentalig Vlaamssprekenden kiesrecht. De fictie van een Franstalig te besturen staat was bijgevolg niet langer houdbaar. De Vlaamse Beweging kreeg potentieel een politiek-parlementaire massabasis. Dat hing mee af van de wijze waarop die arbeidersbeweging in haar verschillende componenten (socialisme en christen-democratie) op die taalproblematiek zou inspelen en in een totale strategie van ontvoogding zou integreren. De taalkloof kon zowel passen in een project van klassenstrijd als in een project van klassenverzoening. Ze kon evenzeer een element worden bij de vorming van regeringscoalities.

Tijdens de volgende jaren breidde het Vlaamse etnische bewustzijn zich van culturele bekommernissen uit tot sociaal-economische motieven en tot een 'ethnic competition'-model. Er ontwikkelde zich een alternatieve culturele, politieke en economische elite, in eerste instantie belichaamd door de sociale geleidingen die het meest bij een etnisch solidariteitsgevoel te winnen hadden. De eis tot erkenning van het Nederlands als volwaardige en gelijkwaardige taal in België viel niet meer te ontwijken. Dat liet de keuze tussen ofwel vormen van veralgemeende tweetaligheid (het personaliteitsprincipe) ofwel het zich aanpassen van de persoon aan de taal gesproken op een grondgebied (het territorialiteitsprincipe). Gezien het Waalse veto tegen de eerste mogelijkheid, behelsde het Vlaamse minimumprogramma na de Eerste Wereldoorlog officiële eentaligheid van Vlaanderen naar analogie

met Wallonië, tweetaligheid van de centrale diensten en in de Brusselse agglomeratie.

Het veto van de voornamelijk antiklerikale Waalse Beweging was ingegeven door taalculturele en politiek-demografische redenen. Ze liet er geen twijfel over bestaan dat in die omstandigheden een Waalse natievorming onvermijdelijk was. Voor het eerst werd met bestuurlijke scheiding gedreigd, in 1912 door de socialistische leider Jules Destrée. De verdeeldheid binnen de Waalse Beweging tussen een Brusselse en een Waalse vleugel kon nog worden gecamoufleerd door een tegenstrategie die de belangen van de hele francofonie moest veilig stellen: het territorialiteitsprincipe in Wallonië, het personaliteitsprincipe in Vlaanderen en een maximale vrijheid voor de hoge statustaal in de Brusselse agglomeratie. De zwakheid van de Belgische culturele identiteit bleek echter uit het feit dat flaminganten en wallinganten het erover eens waren om de «*âme belge*» af te wijzen en te vertrekken van het bestaan van twee volken in België. Die vaststelling tastte hoe dan ook de centrumpositie van een unitaire machtselite aan.

Het kaderde ook in de negentiende-eeuwse visie op een volk aan wie, in onderlinge Darwiniaanse competitie, bepaalde karaktertrekken werd toegeschreven. Niet alleen Lodewijk De Raet refereerde daaraan via de 'Vlaamsche volkskracht', maar men vindt dat nationalisme ook terug in het Waalse discours. Zo had Jules Destrée het in 1912 over een cultureel-etnische botsing tussen twee 'rassen' (volgens het ruime Franse begrip veelal synoniem voor volk), die in vele opzichten van elkaar verschilden. Gekoppeld aan een zienswijze die Vlaams nog met klerikaal en achterlijk gelijkstelde en het Frans met beschaving en ontvoogding, had dat belangrijke taalstrategische consequenties. De francofone taalminoriteiten in Vlaanderen konden worden verdedigd als voorposten van de Franse beschaving, de Vlaamse taalminoriteiten in Wallonië als een reactionaire vijfde kolonne; de «*âme wallonne*» kon vanuit de periferie worden beklemtoond tegenover een opgedrongen en artificiële tweetaligheid vanuit het Belgisch-Brusselse centrum. In die zin gold de slogan 'de taal is gans het volk' ook

voor Wallonië, zij het dat die verdedigd werd met argumenten uit de moderniteit en vanuit het natieconcept van de Franse revolutie. In dit geval betekende het een defensieve strategie tot behoud van een eentalige Franse homogene subnatie.

Recent onderzoek naar de immigratie in de Belgische mijnbekkens 1900-1940 toont aan hoe de socialistische Mijnwerkerscentrale Vlaamse immigranten elk recht op groepsidentiteit ontzegde. Dit recht werd gezien als een instrument in handen van het patronaat en van de clerus. Laïcisering, 'francisering' en syndicalisering was de boodschap, om zo als leden van de lokale arbeiderscultuur te worden herboren. Voorwaarde tot Waals burgerschap was de individuele assimilatie, waartoe zware psychische druk werd uitgeoefend. Taalfaciliteiten, zelfs voor de eerste opvang, werden afgewezen; de tienduizenden Vlaamse migranten totaal genegeerd. Dat beantwoordde ook aan de verwachtingen van een xenofobe basis ten aanzien van een onderproletariaat. Hetgeen de inhoud van het begrip 'klasse' relativeert en (zoals in Vlaanderen) een deconstructie noodzakelijk maakt. Toen tijdens de economische crisisperiode van 1932 naar aanleiding van de eerste ontslagen in de Borinage stakingen uitbraken, stelden de mijnwerkers als centrale eis de verdeling van het beschikbare werk onder de autochtone arbeiders, ten koste van hun buitenlandse én Vlaamse collega's. De Mijnwerkerscentrale zelf zou dat tot de vreemdelingen beperken. Intussen had de Vlaamse christen-democratische vakbond de ruimte gekregen om op de etnische heterogeniteit in te spelen en was zijn aanhang gevoelig toegenomen. Er ontstonden dus Vlaamse taaleilanden.

Niettemin ging het nog om een natie waarvan men, mits de bereidheid tot assimilatie, lid kon worden. Dat gold niet meer voor een nationalisme dat zich raciaal-biologisch definieerde en waarbij afstamming een criterium van volksgenootschap werd. Het Vlaams-nationalisme evolueerde daar naartoe via de oprichting van het Vlaams Nationaal Verbond in 1933. Het had zijn voedingsbodem in de afscherming van het Vlaamse platteland tegen factoren die tot ontkerkelijking konden leiden. Vooral in die con-

text was de primordialisistische visie zeer sterk aanwezig: een eeuwenoud volk moest in zijn religieuze volksaard, waarvan de taal een essentieel onderdeel was, tegen volksvreemde ideologieën (liberalisme en socialisme) worden beschermd. Het spreken van een taal volstond dus niet meer om tot de volksgemeenschap te worden gerekend. Tijdens het interbellum vormde deze visie de ideologische onderstroom naar een katholiek integralisme dat zich ook tegen een liberaal en pluralistisch maatschappijmodel keerde. Een voornamelijk traditionalistische intellectuele plattelandselite, die steunde op sociale groepen die door het moderniseringsproces werden bedreigd, kon zich daarmee vereenzelvigen en dit aanwenden om de eigen belangen te behartigen tegen het centrale gezag en de lokale machthebbers. Het verklaart eveneens het conflict tussen een deel van de lagere plattelandsclerus en de kerkelijke autoriteiten. Het resultaat was een integraal katholiek fascisme, dat zichzelf uitsluitend met de Vlaamse natie identificeerde.

Intussen probeerde de Belgische machtselite op de uitdagingen vanuit de periferie te anticiperen: het minimum-programma van de hoofdstroom der Vlaamse Beweging en het strategische antwoord van de Waalse Beweging daarop. De invoering van het territorialiteitsprincipe moest worden vermeden, gezien de bedreiging die het voor het land vormde en de vrees voor een buitenlandse inmenging die dan aangewakkerd zou worden. Bijgevolg werden nog Belgicistische tussenoplossingen bedacht.

Onder druk van de omstandigheden besloten in 1929 zowel de christen-democratie als het socialisme tot interne nationale compromisvorming. De besluiten liepen evenwijdig. Primo zouden de taalminderheden zowel in Vlaanderen (de «classe dirigeante») als in Wallonië (de christelijk-Vlaamse kernen) het territorialiteitsprincipe moeten aanvaarden. Secundo zou men uitgaan van de grootst mogelijke eentaligheid van de centrale diensten, aangezien men aan Waalse kant tweetaligheid als voorwaarde tot promotie afwees. Dat laatste stuitte nog op koninklijke tegenkanting vanwege een te minimalistische invulling, zodat

nog een aanpassing noodzakelijk was. De taalwetten van 1930, 1932 en 1935 weerspiegelden dit zoeken naar een nieuw evenwicht. De pacificatie kwam er niet doordat sancties ontbraken om de afgedwongen rechten van de Nederlandstaligen in het francofone bastion van de staatsbureaucratie en van de Brusselse agglomeratie ook voluit te realiseren. Dat deed het ongenoegen in alsmaar meer Vlaamsgezinde circuits toenemen, op een moment dat een generatiewisseling plaatsvond. De Vlaamse arbeidersbeweging zou de weg naar een rechts-autoritair Vlaanderen blokkeren, maar schaarde zich achter de eis tot institutionele hervorming in de richting van culturele autonomie en dus van verdere subnatievorming binnen het unitaire Belgische kader.

Intussen was de Waalse Beweging in strekkingen uiteengevallen. Binnen de Waalse vleugel groeide het bewustzijn van de economische stagnatie en zo ook de weerstand tegen het Brusselse financiekapitaal, wat de federaliseringstendens nieuwe impulsen gaf. Hoewel deze vleugel de francofone taalmacht maximaal bleef onderschrijven, waren de taalwetten van 1932 er toch gekomen via een Vlaams-Waalse onderhandeling, die door de Brusselse taalproblematiek niet in de war mocht worden gestuurd. Dat leidde tot een breuk met de Brusselse vleugel voor wie het behoud van de dominante positie van het Frans de hoofdprioriteit was. Tot dan was het Brussels hoofdstedelijk gebied aan elke efficiënte taalregeling ontsnapt. Dat had tot een massaal verfransingsproces geleid en een uitbreiding van de agglomeratie van negen tot zestien gemeenten met uitzicht op de aansluiting van drie andere. Wegens de hardnekkige weerstand tegen de toepassing van de taalwetten was Brussel geen meertalig symbool van de Belgische natie geworden, eerder een restant van het «Belgique de papa» uit 1830. Tot behoud van die machtspositie was nu echter een verhoogde organisatiegraad nodig en diende de eigen francofone Brusselse taalidentiteit sterker te worden beklemtoond.

Werden in de vorige alinea's de algemene contouren van de problematiek geschetst en de lijnen uiteengezet voor wat de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw

betreft, dan is het nu nodig om ook de hoofdlijnen van de relatie natievorming en taalpolitiek vanaf de Tweede Wereldoorlog tot vandaag te bekijken. Dat daar best apart aandacht naartoe kan gaan, heeft met de dynamiek van het proces te maken. In de geschiedenis van de vorming van collectieve identiteiten kwam toen namelijk veel beweging. Oude nationale categoriseringsprocessen werkten zeker door, maar werden na verloop van tijd in steeds sterkere mate geconfronteerd met rivaliserende bewegingen, zowel vanuit Vlaanderen als Wallonië en tot op zekere hoogte ook vanuit Brussel. Tijdens de laatste decennia van de twintigste eeuw werd er dan ook in andere identiteitscategorieën gedacht en kwamen er aangepaste politieke structuren tot stand. Als centraal onderdeel in het proces vervulde de taalpolitiek uiteraard een belangrijke rol in deze ontwikkeling en onderging ze er op haar beurt ook de invloed van. Oude taalstrategieën traden in concurrentie met nieuwe, ondergingen wezenlijke veranderingen of werden zelfs terzijde geschoven. Een kort chronologisch overzicht kan dit verduidelijken. Voor de meer gedetailleerde uitwerking van de stelling verwijzen we naar de hoofdstukken vier en vijf.

In het decennium volgend op de Tweede Wereldoorlog was het beeld van de Belgische natiestaat dominant. De nationalistische reflexen die van Vlaamse zijde sinds de Eerste Wereldoorlog bij bepaalde groepen aanwezig waren geweest, verdwenen naar de achtergrond. Het conjunctuurgebonden karakter van het natiebesef kwam in deze periode goed aan de oppervlakte. Na de bezettingsperiode met haar gewelddadige onderdrukking van de oude natiestaat, maakte de eenheidsgedachte terug opgang, kon de Belgische nationalistische ideologie weer domineren en konden de groepen die haar steunden opnieuw de macht monopoliseren en rivaliserende ideologieën uitschakelen. Voor zover er in deze periode aan taalpolitiek werd gedaan, beperkte men zich tot de oude schema's en trachtte deze zelfs zo om te buigen dat de bestaande taaldominatie bestendig en zelfs versterkt werd. Met maatregelen die voorheen ter bescherming van de gedomineerde

taalgroep genomen waren, werd bijzonder minimalistisch omgegaan. De frustraties die deze discriminerende taalpolitiek bij de taalgevoelige groepen veroorzaakte, werd een hefboom voor de politieke doorbraak die zich tegen het einde van de jaren vijftig aankondigde.

In de jaren zestig en zeventig werd het sociale draagvlak waarbinnen gewerkt kon worden aan de culturele en politieke uitbouw van collectieve deelidentiteiten, in hoge mate uitgebreid. Het proces kwam in die periode dan ook in een versnelling terecht. De huidige stand van het onderzoek laat niet toe al de motieven die het proces kunnen verklaren in kaart te brengen. De lijnen die we hier uittekenen zijn dus geenszins volledig noch genuanceerd genoeg. Dat het oude establishment van de natie staat ernstig bedreigd werd door tegenbewegingen die een ruimere achterban in verschillende sociale groepen verwierven en die meer mobiliseerbaarheid en dus ook politieke kracht ontwikkelden, staat echter vast. Het dissidente bewustzijn kon duidelijk aan de oppervlakte komen.

De doorgedreven industrialisering en urbanisatie van de Vlaamse regio, gekoppeld aan de snelle uitbreiding van de tertiaire sector en de daarbij aansluitende verhoogde scalarisatie, veroorzaakte in Vlaanderen een toename van de taalgevoelige sociale groepen die in hun streven naar sociale opgang niet met taaldiscriminaties geconfronteerd wilden worden. Was de politiek-culturele toonaard in deze groepen overheersend, toch sloeg deze ook aan bij de meer economisch georiënteerde aspiraties van de 'nieuwe' burgerij, die zich in diezelfde periode versterkt ontwikkelde. Ook de economische elite ging zich verbonden voelen met aspecten van het autonomiestreven en het natiedenken. Om sociaal-economische emancipatieredenen sloeg dit denken tevens aan bij leden van de christelijke arbeidersbeweging. Kortom, de groepen voor wie de constructie en uitwerking van het Vlaamse natiebesef prioriteit begonnen te krijgen op andere belangen, namen in deze periode zo in omvang toe dat er een politieke elite naar voren kon treden die eerst de culturele en later de sociaal-

economische aanpassing van de staatsvorm aan dit autonomie-streven kon realiseren.

Op de taalpolitiek had deze ontwikkeling heel wat effect. De oude strategie, die erop gericht was binnen de unitaire staat beschermende taalwetten af te dwingen, werd niet losgelaten, maar integendeel uitgebreid en verbeterd. Maar naarmate het autonomiestreven meer op de voorgrond trad, werd ze aangevuld door een adequatere strategie. De taalstrijd werd nu vooral geconcentreerd op de striktere afbakening van de 'natie in wording'; eigen politieke instellingen werden geëist, verkregen en uitgebouwd; aan de verbreiding van de standaardtaal werd systematischer aandacht geschonken, terwijl in de hoofdstad Brussel onvoorwaardelijk voor een gelijkwaardige positie van de taalgemeenschap werd gestreden, ook al vormde ze daar slechts en minderheid.

Langs Waalse kant was er na verloop van tijd eveneens sprake van identiteitsvorming. De oude en nieuwe strategieën van de Vlaamse tegenbeweging waren in hun resultaten geenszins vrijblijvend voor de Waalse intellectuele middengroepen. De concurrentie met de leden van deze sociale groepen uit Vlaanderen, remde hoe dan ook de eigen perspectieven op een carrière af. Sociaal-politieke verdedigingsreflexen ontstonden. De demografische stagnatie van Wallonië versterkte deze tendens. De achteruitgang van de Waalse zware nijverheid — een Europees verschijnsel overigens — had tot gevolg dat ook de arbeidersbeweging zich op het eigen gewest ging concentreren, zodat de economische component van het nationalistische gedachtengoed een sterke klemtoon kreeg. Terwijl de Waalse Beweging zich in het verleden had kunnen beperken tot een defensieve opstelling ten overstaan van de Vlaamse tegenbeweging, had ze nu meer behoefte aan offensievere strategieën. Als numerieke minderheid in de unitaire staat, streefde ze naar beschermende maatregelen, terwijl ze zich ook schrap zette tegen elke poging om het taalhomogeen territorium in te perken. De eis om eigen instellingen op te richten, vooral op sociaal-economisch vlak, legde ook in Wallonië de basis voor een proces van zelfidentificatie.

Hoofdstuk 1

Dat Brussel in deze periode een heel aparte plaats ging innemen, is genoegzaam bekend. Op de vraag of er zich een eigen identiteitsbeweging ontwikkelde, kan in deze fase van het onderzoek moeilijk een precies antwoord gegeven worden. Dat er verschillende identiteitscomponenten aanwezig zijn, die naast elkaar bestaan, elkaar overlappen en doorkruisen en ook met elkaar in conflict kunnen treden, maakt de problematiek extra ingewikkeld. Hoofdstedelijke natiestaatreflexen, Vlaams-nationalistische en Waals-nationalistische reflexen, identificaties met het land van herkomst of met dat van de ingeweken ouders of grootouders, Europees aanhorigheidsbesef: deze gevoelens horen in het steeds internationaler wordende Brussel allemaal thuis. Dat de Franstalige middengroepen een bepaald identiteitsproces op gang brachten, kan echter niet ontkend worden. Hardere verzetskernen konden zich op een ruimere beweging baseren en haar mobiliseren, omdat ze gevoed werd door de voor deze achterban negatieve effecten van de strategie van individuele tweetaligheid die de Vlamingen in Brussel wettelijk hadden weten af te dwingen. Deze Franstalige groepen gingen eveneens aan een eigen territorium denken, dat ze zo uitgebreid mogelijk zagen. De terugdringing van de beschermende taalwetten voor de Nederlandstaligen, vormde een centraal gegeven in hun autonomiestreven.

Al deze natievormende krachten en de taalpolitiek die er in het verlengde van lag, zorgden in de jaren zestig en zeventig voor veel politieke polarisatie, maar ook voor werkbare compromissen. Hertoginnedal, de Leuvense kwestie, de staatshervorming van 1970, de Egmont-Stuyvenbergakkoorden en de grondwetsherziening van 1980, waren telkens fundamentele stappen die het uiteindelijke federaliseringsproces voorbereidden en concreteerden. Vanaf de jaren tachtig tot op heden zette het proces zich dan ook onverminderd door en wordt er veel systematischer dan in het verleden aan de zelfidentificatie gewerkt. Een aantal factoren die het fenomeen contextualiseren, kunnen reeds op een rij gezet worden. Zo spreekt het vanzelf dat de politiek-juridische installatie van eigen instellingen deze dynamiek een stuwende

kracht verleent. De groepen en individuen die bij de werking ervan direct of indirect belang hebben, nemen immers zienderogen toe. Een eigen politieke elite moet zich ook voor een eigen achterban electoraal legitimeren en de concurrentie aangaan met de federale politieke elite. Dat al deze instellingen, en de individuen die ze bevolken, de deelidentiteit nu veel efficiënter kunnen uitdragen, is evident. De ontwikkeling van economische elites geeft de deelstaten langzamerhand de allures van natiestaten. Paradoxaal genoeg wordt de evolutie in deze fase van haar ontwikkeling niet afgeremd door de schaalvergroting van de markt en van de politieke structuren. De regio-politiek die Europa voert, versterkt deze evolutie veeleer. De duale samenlevingen, met hun sociale uitstotingsprocessen, doet in de lagere sociale groepen die er de slachtoffers van zijn, autoritair-populistische tendensen ontstaan. Ook die werken de natievorming in de hand. Etnocentrisme en racistisch nationalisme maken immers een onderdeel uit van dit gedachtengoed.

De vorming van deze etnische constructies verloopt niet overal op dezelfde wijze, noch met dezelfde intensiteit en wordt ook niet door alle sociale groepen even gemakkelijk aanvaard. Voor zover de resultaten van de politieke praktijk reeds toelaten er iets zinnigs over te zeggen, wordt er van Vlaamse zijde het hardst aan de weg getimmerd. Het nationalistische dynamisme werkt kennelijk ook stimulerend op bepaalde Waalse bevolkingsdelen, die de achterstand op politiek-cultureel vlak aan het inhalen zijn. De Waalse sociaal-economische en sociaal-politieke crisis bevorderen het proces klaarblijkelijk ook. Om de precieze inhoud van het Brusselse beeld af te bakenen, zijn er vooralsnog te weinig betrouwbare gegevens. Met de studie van het uiterst complexe fenomeen moet, zoals reeds gezegd, nog begonnen worden.

Met betrekking tot de plaats van de taalpolitiek in het natievormende proces, kunnen we reeds een paar hoofdlijnen ontwarren. Geheel in het verlengde van de logica van deelstaten ligt de strakker uitgewerkte territoriale afbakening en de taalhomogenisering van de gebieden. Het streven naar meer autonomie en het

terugdringen van de federale staat uit zich ook op taalvlak. De deelstaten willen zelf de eindbeslissing nemen, zich aan de voogdij van de federale staat onttrekken en ook zijn rol van arbiter zo beperkt mogelijk houden. Het ligt voor de hand dat het Vlaamse nationalisme aan deze principes sterker vasthoudt dan de Franstalige gemeenschap, die van de federale staat terzake beschermende waarborgen verwacht. Zowel in Vlaanderen als in Wallonië vervult de taal als natieversterkende factor meer dan ooit een rol. Zeker in Vlaanderen is er een enorme vooruitgang van het taalbewustzijn en van de taal-ideologische beïnvloeding merkbaar. Dit zelfbewustzijn steunt in Wallonië op een veel langere en dus dieper ingewortelde traditie, maar ook daar is er sprake van een steeds duidelijker taalideologie. Brussel bezit ook op dit vlak een onduidelijk beeld. Eentaligheidsstrategieën, zoals ze door Franstalige middengroepen nog steeds worden gesteund, zijn er al lang niet meer functioneel. Het Nederlands-Frans tweetaligheidsschema krijgt er concurrentie van het Frans-Engels schema, terwijl het multiculturele beeld kennelijk meertaligheid in het algemeen stimuleert. Maar nogmaals: over de wisselwerking van de bestaande taalstrategieën (Franstalige dominantie versus Vlaams streven naar evenwaardigheid) met de processen van zelfidentificatie is heel weinig geweten. Het proces is trouwens nergens afgerond. De relatie tussen natievorming en taalpolitiek zal ongetwijfeld ook in de eenentwintigste eeuw nog stof voor interessante analyses opleveren.

Taalwetgeving onder een censitair regime

Franse en Hollandse taalpolitiek

Van 1795 tot 1814 waren de Zuidelijke Nederlanden door Frankrijk geannexeerd. Van 1814 tot 1830 vormden ze met het Noorden het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Had één van die constructies stand gehouden, dan zou de taalgeschiedenis zich anders hebben ontwikkeld. In het eerste geval was Vlaanderen een perifere regio van Frankrijk geworden, zoals Frans-Vlaanderen. Vooral vanaf 1870 zou dan via een effectieve taal- en onderwijspolitiek een gelijkaardige verfransingsdruk zijn uitgeoefend. Een Vlaamse Beweging zou weinig slaagkansen hebben gehad, wellicht niet meer dan de Bretoense. In het tweede geval zou het Nederlands veel sneller tot standaardtaal zijn uitgegroeid en was Brussel een Nederlandstalige Vlaams-Brabantse stad gebleven. Een Vlaamse Beweging zou overbodig zijn geweest of een louter klerikaal-traditionalistische invulling hebben gekregen. Beide periodes bleken dus overgangsfases. Niettemin hebben ze eigen sporen getrokken in wat uiteindelijk een Belgische geschiedenis werd. Doorslaggevend was de erkenning door de grote mogendheden van de revolutie van 1830.

De Franse periode betekende in vele opzichten een radicale breuk met het verleden en met het Ancien Régime. De gedecentraliseerde standenmaatschappij werd vervangen door een unitaire gecentraliseerde staat die voor eenvormigheid, gelijkschakeling en vereenvoudiging zorgde. Volgens de daaraan ten

grondslag liggende politieke revolutie was niet langer de vorst soeverein, maar het volk. De wilsnatie werd op grond van burgerschap bepaald en was niet aan afkomst gebonden. Vanuit het kosmopolitisch Verlichtingsdenken moesten naties echter wel groot genoeg zijn om economisch en cultureel te bestaan, aangezien nationale staten slechts een tussenfase waren in de richting van een verenigde wereld en een algemeen menselijke beschaving. Volgens dat drempelprincipe was er voor kleinere nationaliteiten geen plaats. Ook al niet om politieke redenen, want vaak werden patois en idiomes beschouwd als wapens in handen van de reactie die zich tegen de ideeën van de vooruitgang en de revolutie verzette. In zekere zin werd kennis van het Frans daardoor één van de voorwaarden tot volledig Frans burgerschap en aansluiting bij de moderniteit. Tegelijkertijd kon het als legitimering dienen voor een agressief Jacobijns burgerlijk staatsnationalisme.

Zoals in heel West-Europa was de verfransing in de Zuidelijke Nederlanden tot dan toe beperkt gebleven tot het hof, de aristocratie, de hogere geestelijkheid, de hogere burgerij, het mondaine en artistieke leven. Het effect ervan op de instellingen was gering. Het volk werd in zijn eigen taal bestuurd en de eigen taal gold ook voor de rechtspleging. Het ging nog om een maatschappij met gescheiden taalwerelden zonder veel interactie. Vanaf de tweede Franse bezetting in 1794 en de annexatie in 1795 werd voor het eerst in de geschiedenis gepoogd om een doelbewuste taalpolitiek te voeren, om door eenheid van taal de eenheid van de natie te bevorderen. In alle domeinen werd een systematische verfransing beoogd. Zoals elders in Frankrijk ontbraken echter vooralsnog de middelen daartoe. Zo mislukte de organisatie van een gelaïciseerd openbaar lager onderwijs onder meer bij gebrek aan Franstalige onderwijzers. Het analfabetisme van de ruime volksmassa nam nog toe. Er was een vertaling van de wetteksten nodig. Des te groter was de impact op een deel van de burgerij die haar emancipatie aan de revolutie dankte en die zich via verfransing als Frans staatsburger wilde manifesteren. Ze zag daarin een middel om zich te onderscheiden van de lagere volksklassen en om aanslui-

ting te vinden zowel bij de nieuwe machthebbers als bij de oude elites, waaronder de grootgrondbezitters hun machtspositie hadden behouden.

De diepgaande verfransing van het bestuurlijke en gerechtelijke apparaat was dan ook minder het gevolg van een streng Frans beleid dan van een ondubbelzinnige keuze van de plaatselijke revolutionairen voor het nieuwe vaderland. Toen Napoleon vanaf 1804 het gebruik van het Frans in heel Frankrijk formeel oplegde, bevestigde dat in Vlaams-België wat reeds bestond. Reactie van de massa was er niet. Het verzet bleef beperkt. Van belang vooral was dat na twintig jaar annexatie en Franstalige beïnvloeding via secundair en hoger onderwijs een nieuwe generatie van onder meer juristen het bestuur in een provinciale volkstaal niet langer evident vond en het niet meer als een algemeen rechtsgevoel zag dat ambtenaren en magistraten de taal van het volk moesten kennen.

In 1814 beslisten de grote mogendheden Noord en Zuid te herenigen tot het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Willem I huldigde al evenzeer een staatsnationale opvatting. Voor de koning was de 'nationale taal Nederduitsch, zijnde Hollandsch, Vlaamsch, Brabants; subsidiair Waalsch of Fransch'. Dat impliceerde in eerste instantie een herstellpolitiek ten aanzien van het Vlaamssprekende gedeelte en de vraag hoe te handelen met betrekking tot Brussel, de taalgrensgemeenten en Wallonië. Hij beschikte over twee instrumenten: het officiële taalgebruik en het onderwijs.

De koning veranderde aanvankelijk niets aan de verplichting uit de Franse tijd voor magistraten en ambtenaren om het Frans te gebruiken. Dat was mee ingegeven door Zuid-Nederlandse rapporten over de Nederlandsonkundigheid van magistraten, juristen en ambtenaren. Nadat duidelijk was geworden dat de meesten de regionale taal spraken, bepaalde Willem I in september 1819 dat vanaf 1 januari 1823 het Nederlands de bestuurstaal zou zijn in de vier Vlaamse provincies. Tot in december 1822 gold de tweetaligheid voor de ambtenaren en magistraten; terwijl in

administratieve zaken de taalkeuze in principe bij de burger lag, waren het in rechtszaken de magistraten die de taal mochten bepalen. Wie na de overgangsperiode van drie jaar nog onvoldoende Nederlands kende, zou naar Wallonië worden overgeplaatst. Het KB van 26 oktober 1822 maakte dit ook toepasselijk op de intussen administratief aangepaste grenzen van de arrondissementen Brussel en Leuven, Brussel-stad dus inbegrepen. De filosofie erachter was dat in gemengde gebieden de regering een beslissende keuze moest aandurven, hoewel van intenties om de taalgrens te wijzigen uiteindelijk werd afgezien. Wel werd er in Brussel rekening mee gehouden dat zeven magistraten en een twintigtal advocaten Nederlandsonkundig waren. Verzet kwam er eind 1822 alleen van 21 Gentse advocaten. Via een behendige benoemings- en bevorderingspolitiek gebeurde de omschakeling zo goed als probleemloos. Zelfs in Brussel begonnen de felste voorstanders van de taalvrijheid en tegenstanders van de regering aan de studie van het Nederlands, zij het met tegenzin. Het Frans mocht dan wel de sociale omgangstaal zijn, het Nederlands was de officiële carriëretaal geworden.

Voor het welslagen van zijn taalpolitiek rekende Willem I vooral op de impact van een vernederlandst onderwijs in het Vlaamse gedeelte. Dat gold niet voor het hoger onderwijs. Daar werd het Latijn als neutrale onderwijstaal hersteld. De aantrekkingskracht van de facultatieve leergangen 'Nederduitsche letterkunde en welsprekendheid' aan de universiteiten van Gent, Leuven en Luik was trouwens beperkt. Maar niet onbelangrijk omdat men in die kleine kringen voortrekkers aantreft van de Vlaamse Beweging van na 1830: Jottrand, Blommaert, Delecourt, Serrure, Van Duyse. Veel aandacht ging naar het lager onderwijs. In het kader van de volksopvoeding werden kwaliteitsverbeteringen naar Noord-Nederlands model doorgevoerd. Er kwam een professionalisering van het onderwijzerscorps via de in 1818 opgerichte rijksnormaalschool te Lier. De voertaal was het Nederlands. Voor het Frans was er geen plaats, ook niet als vak. Moeilijk was dat niet, want de overgrote meerderheid van de onderwijzers kende

die taal toch niet. In de betalende rijkslagere scholen, bestemd voor kinderen uit rijke milieus, zou het Frans al snel aanvullend worden opgenomen. De belangrijkste ingreep situeerde zich in het verfranst middelbaar onderwijs. Aanvankelijk beoogde men een even radicale ingreep als in de andere bestuursdomeinen, met ingang van 1823. In laatste instantie werd beslist de vernederlandsing trapsgewijze per schooljaar te laten gebeuren. Vanaf 1828-1829 was het Nederlands dus de verplichte voertaal in alle klassen. De leergang Nederlands zelf was verplicht en er diende evenveel uren aan besteed als aan het Frans. Hoewel de veranderingen op moeilijkheden stuitten, bleken ze nergens onoverkomelijk, onderbouwd als ze werden door een functionele benoemingspolitiek. Naar 1830 toe werd de verwaarlozing van het Frans echter reeds als een gebrek gevoeld.

In principe golden de maatregelen ook voor Brussel. Maar de situatie lag daar moeilijker en ze had de koning vanaf het begin bekommerd. Het aantal Franstaligen was daar van vijf à tien procent in 1760 gestegen tot vijftien procent in 1780 en vijfentwintig procent van de autochtone bevolking in 1821. Daarnaast waren er nog duizenden vreemdelingen waarvan de meerderheid Franse «réfugiés» waren. Actief in strategische sectoren zoals de pers verhoogden ze het prestige van het Frans en remden ze de invoering van het Nederlands misprijzend af. Dat kon alleen maar door de grote ontvankelijkheid van een Brusselse elite en van een middenklasse voor de taalideologie van deze voornamelijk progressieve liberalen. De regering slaagde niet in haar bedoelingen met betrekking tot het lager onderwijs, terwijl ze in het middelbaar onderwijs gezien de weerstand en de Nederlandsonkundigheid van de meeste leerlingen niet veel verder dan een basis kwam.

De taalwetgeving was ook gericht op het consolideren van de toestand aan de taalgrens en op de introductie van het Nederlands als officiële taal in Wallonië. In het middelbaar onderwijs moest, zoals in Vlaanderen, evenveel uren aan het Frans als aan het Nederlands worden besteed. Er werd daaraan niet erg de hand gehouden. Willem I rekende meer op het lager onderwijs. Daar-

om werden in rijkslagere scholen lessen Nederlands georganiseerd en Vlaamse ondermeesters gefinancierd. Om die reden kreeg Wallonië ook geen normaalschool met het doel Waalse aspirant-onderwijzers naar het eentalige Lier te lokken.

Intussen was de belangstelling van de oude en de nieuwe machtselite voor die taalpolitiek gering te noemen. In de Staten-Generaal werd bijna uitsluitend Frans gesproken. Dat gold ook voor de orangistische burgerij in het Zuiden, die tegenover het nationaliseringsstreven een eerder passieve houding aannam. Al bij al lokte de taalpolitiek van Willem I dus weinig openlijke reactie uit. Dat bleek nog toen vanaf 1828 de verenigde opposities in het Zuiden de koning en zijn regering via petitiebewegingen onder druk begonnen te zetten. De eerste petitie telde 40.000 handtekeningen. De taalgrieff speelde daarin een heel ondergeschikte rol, maar zou zich vanaf dan snel enten op de respectieve hoofdgrieven van katholieken en liberalen. Voor de enen versterkte het de eis tot vrijheid van godsdienst vanwege de protestantse 'geest' van het Noord-Nederlands, voor de liberale middenklasse versterkte het smeulend ongenoegen daarover de eisen met betrekking tot persvrijheid, ministeriële verantwoordelijkheid en de frustratie over de eigen politieke machteloosheid. In beide gevallen werkte de taalgrieff unificerend, als bijkomende katalysator tegen een despotisch staatsgezag en de carrièrbevoordeling van Noord-Nederlanders. Midden 1829 kwam de Brusselse balie voor het eerst in beweging, gevolgd door de helft van de Gentse balie en ook van elders gesteund. Er werd taalvrijheid bij het gerecht geëist. Het tweede petitionnement van 1829-1830 verzamelde 360.000 handtekeningen en ditmaal stond de vrijheid van taalgebruik mee centraal. Zoals ook in andere domeinen deed de koning toegevingen, vooral door het KB van 4 juni 1830. De reeds in augustus 1829 verleende taalfaciliteiten in bestuur en gerecht voor Nederlandsonkundigen in Vlaanderen (op aanvraag, in beperkte mate en in welbepaalde gevallen) werden uitgebreid, op voorwaarde dat de betrokken ambtenaar of magistraat Frans wilde gebruiken. Het Nederlands bleef de officiële taal voor adminis-

tratie, leger en gerecht. Dat gold ook voor de interne diensttaal. Uitdrukkelijk werd nu ook verklaard dat het Frans de enige officiële taal in Wallonië was, wat daar de vrees voor een vernederlandsingspolitiek moest wegnemen. Recent onderzoek door Herman Van Goethem wees uit dat er in de Vlaamse gewesten op gerechtelijk vlak voor die faciliteiten weinig of geen belangstelling bestond. Het was vooral een wapen in een globale machtsstrijd geweest. De uitzondering was Brussel. In de zomer van 1830 werd door vele advocaten reeds in het Frans gepleit, ook als hun cliënt de taal niet kende.

Tot 1830 had de taalpolitiek dus weinigen echt beroerd, allerm minst het gewone volk. Onderhuids waren de spanningen wel aanwezig. De louter Franssprekenden in de vier Waalse provincies en in Brussel begrepen dat zij zonder beheersing van het Nederlands in hun carrièremogelijkheden werden belemmerd. In Wallonië kon de vrees bestaan voor een toekomstig opleggen van het Nederlands als landstaal. In 1830 werd Brussel het centrum van de politieke agitatie en van de strijd voor taalvrijheid. De Belgische revolutie veegde de taalpolitiek van Willem I weg. In Vlaanderen bleek deze van te korte duur om verankerd te zijn. Administratief-juridisch betrof het slechts acht jaar, terwijl de vernederlandsing van het onderwijs maar pas voltooid was. Wel was een groep taalbewuste intellectuelen gevormd die de voorbode van de Vlaamse Beweging zou worden. Bovendien bleven de ontwikkelde moderne Nederlandse rechtstaal en onderwijstaal belangrijke oriënteringspunten.

Taalpolitiek in België 1830-1894

De situatie van taalonderdrukking en haar impact

De revolutie van 1830 creëerde de Belgische natiestaat. Hoewel de grondwet voor zijn tijd een liberaal model was, ging het nog om een vorm van semi-parlementarisme. Dat bleek ook uit de invoer-

ring van een gedifferentieerd cijns kiesrecht, ten nadele van de steden, waardoor de cijnselite uit zo'n 46.000 kiezers bestond. Staatsnationale opvattingen uit de vorige periodes werden overgenomen, wat het stimuleren van een Belgisch eenheidsgevoel impliceerde. Dat werd ook nodig geacht naar het buitenland toe, eerst ten aanzien van Nederland, daarna ten aanzien van de dreiging vanuit Frankrijk. Het begrip België, het 'heilig land der Vaadren' moest een realiteit worden. Monarchie, kerkelijke overheid en financieel-economische groepen identificeerden zich ermee. Daarbij voltrok zich in de hoofdstad Brussel een machtsconcentratie op drie niveaus: politiek-institutioneel, financieel-economisch en socio-cultureel. Het instrument bij uitstek tot cultureel eenheidsbesef was opnieuw een gemeenschappelijke taal. Dat werd de facto het Frans. Het was de hoge statustaal, de communicatietaal van de elite en van de opstandige hogere middenklassers, nu ook verheven tot symbool van de nationale onafhankelijkheidsstrijd. Het legitimeerde de monopolisering van de eliteposities door Franssprekenden. Tientallen revolutionairen maakten blitzcarrières en nestelden zich in topfuncties, zowel in de centrale administratie en haar strict ambtelijke hiërarchie als in de magistratuur. De oudere generatie, die nog de traditie van de volkstaal had gekend, werd opzij geschoven. Voortaan was het gebruik van de in België gesproken talen vrij, waarbij in Vlaanderen de facto de rechten van de Fransonkundige inwoners en Nederlandsonkundige ambtenaren werden gelijkgesteld. De taal van de bevolking kennen was dus niet langer een verplichting. Dat kon des te gemakkelijker omdat de cijnselite in Vlaanderen grotendeels was verfranst en omdat het Nederlands zich nog niet als concurrerende standaardtaal had kunnen ontwikkelen. Te meer omdat het Hollands antirevolutionaire en protestantse connotaties had gekregen. Een goede patriot diende bijgevolg het Frans als overkoepelende cultuurtaal te aanvaarden, met daaronder op gelijke voet Vlaamse en Waalse dialecten. Aan Walen de kennis van het Vlaams opleggen, zelfs in Vlaanderen, was volgens die logica een vorm van ongeoorloofde discriminatie. Het hypothekeerde het voortbestaan van België, het

verwekte vijandschap tussen Vlamingen en Walen, het was een smet op het erfgoed van 1830. Talrijk zijn de verwijzingen naar het vers van Antoine Clesse uit 1847: «Flamands et Wallons, ce ne sont là que des prénoms, Belge est notre nom de famille». Ter verdere rechtvaardiging werd de Verlichtingsideologie uit de Franse periode overgenomen: behalve het nationale argument ook het beschavings- en het nutsargument. De kennis van het Frans werd daardoor een *conditio sine qua non* voor betrekkingen en promoties, de vereiste taalaanpassing een instrument voor integratie in handen van de heersende klasse, de taalkloof een sociale kloof, de taal een aanwijzing voor iemands individuele sociale positie en de al dan niet waardering ervoor (literair schitterend verwoord door Willem Elsschot en Susanne Lilar).

Bovendien viel dat Franstalig monopolie op het bezetten van eliteposities in alle domeinen — parlement, regering, centrale administratie, magistratuur, leger, diplomatie, bedrijfsleven, kerkelijke hiërarchie, secundair en universitair onderwijs — samen met het economisch verval van Vlaanderen, gevangen in een voorbijgestreefde agrarisch-huisambachtelijke structuur, na eeuwenlang één der rijkste regio's van Europa te zijn geweest. Verwaarloosd door de Brusselse «haute finance» die zich op de industriële rijkdom van Wallonië richtte («la Bruxellisation de la Wallonie»), in de steek gelaten door de eigen rijke topklasse, verkommerde het rond 1850 tot arm Vlaanderen. Een onderontwikkeld gewest waar werkloosheid, dalend alfabetisme, honger en ziekte («le mal des Flandres») heerste en dat als arbeidsreserve diende. Vandaar de emigratie, de uittocht naar de steden, de massale uitwijking naar de Waalse industrie (in 1830 leefde 42.7 procent van de Belgische bevolking in Wallonië) en naar Noord-Frankrijk om daar als gastarbeiders en onderklasse het vuilste werk te doen. Het versterkte nog de beeldvorming ten aanzien van de Vlamingen ('les Flamins', de 'godverdommes') en hun dialecten. 'Vlaams' spreken werd daardoor nog meer met armoede en achterlijkheid geïdentificeerd. Er werden culturele verklaringen voor sociaal-economische toestanden gezocht.

Deze ongelijkmatige economische ontwikkeling zou Vlaanderen en Wallonië (Luik en Henegouwen) in vele opzichten eigen kenmerken geven: qua industriële groei en ondernemingstype, qua socioprofessionele samenstelling, qua loon- en scholingsgraad, qua religieus-kerkelijk gedrag, qua gezinstype en geboortecijfer, qua sociaal en politiek bewustzijn. Te meer omdat de lokale grondbezitters tijdens het Ancien Régime, de Franse en Nederlandse tijd hun economische, politieke en ideologische macht hadden behouden. Samen met de Kerk oefenden zij op het platteland een sterke controle uit. In industriële en sterk verstedelijkte gebieden stond dan weer het liberalisme, later het socialisme sterk. Dat vertaalde zich ook politiek, nog verscherpt door het kiesstelsel dat tot 1900 per arrondissement alle zetels aan de winnende partij toekende. Aanvankelijk leek dat nog niet zo'n probleem, omdat de graad van organisatie nog voor een betekenisvol verschil zorgde. Homogeen liberale (1857-1870, 1878-1884) en homogeen katholieke (1870-1878) regeringen volgden elkaar op. Vanaf 1884 wonnen de katholieken echter alle verkiezingen tot 1914. Zij steunden vooral op Vlaanderen waar vanaf 1886 tot 1900, op enkele uitzonderingen na, zelfs geen andere volksvertegenwoordigers meer verkozen geraakten. Dat stelt dan weer de vraag naar de betekenissen van het 'Vlaams' binnen de klerikale en antiklerikale ideologie.

De unitaire Franstalige cijnselite heeft evenwel geen systematische politiek van verfransing in Vlaanderen nagestreefd. De meerderheid van de bevolking telde politiek niet mee. Er was gewoon geen Vlaamse kwestie, evenmin als er een sociale kwestie bestond. Bovendien ontbraken vanwege het klerikale wantrouwen tegen de staatsinmenging twee belangrijke factoren tot nationbuilding: zowel persoonlijke dienstplicht (1909/1913) als leerplicht (1914) zouden naar West-Europese maatstaven eerst laat van kracht worden. Middelbaar en hoger onderwijs (de Gentse, Leuvense en Brusselse universiteit) mochten dan wel uitsluitend in het Frans zijn, gemeenten en inrichtende machten van het vrij onderwijs beslisten inzake lager onderwijs zelf vanaf welk

jaar of hoeveel uur per jaar aan het Frans werd besteed. Daardoor kende Vlaanderen geen ingrijpende taalverschuivingsprocessen, wat opnieuw met zijn economische structuur samenhangt. Dorpsgemeenschappen vormden nog vrij gesloten systemen waar het gebruik van het plaatselijk dialect als communicatiemiddel volstond, sociale mobiliteit weinig meespeelde en alleen notabelen Frans kenden. Dat sluit aan bij de vaststelling dat in de decennia na 1830 ook in bestuur en gerecht de verfransing ongelijkmatig verliep: sneller op het hogere dan op het lagere niveau, sterker in de steden dan op het platteland, diepgaander in gemengde arrondissementen, meer in de interne diensten dan in deze waarmee de burger rechtstreeks in contact kwam. Bovendien oordeelde de cijnselite het reeds in 1830 nodig om zelf voor een eerste uniformisering van het 'Vlaams' te zorgen. Ze kon er niet onderuit dat de Vlaamse dialecten, in tegenstelling tot de Waalse, tot een aparte taalgroep behoorden. Aanvankelijk had ze het maken van een niet-officiële ('Vlaamse' of Duitse) vertaling van de wetgeving nog aan iedere provinciegouverneur willen overlaten. Aangezien dan een veelheid van dialecten een soort van wettelijke bekrachtiging dreigde te krijgen, besliste het centrale gezag dan zelf maar voor één enkele Vlaamse vertaling te zorgen. De facto was daardoor de potentiële aanwezigheid van een andere landstaal, zij het in een inferieure positie, erkend. Men sprak daarbij van een 'Vlaamse' taal, ook wegens de daaraan gegeven ideologische betekenis (zie verder). Waar het in de context past, wordt deze aanduiding dan ook behouden.

Ongeacht de betwisting rond de talentellingen wees de telling van 1910 uit hoe dominant de eentaligheid in elke regio nog wel was: 45.4 procent Vlaamseentaligen en 40 procent Frans-eentaligen. Wel was de Frans-Vlaamse tweetaligheid in vergelijking met 1866 verdubbeld en ze bedroeg nu 12.3 procent. De verfransing in Vlaanderen was dus wel gestadig gevorderd, vooral in de grote steden — in Antwerpen en Gent van respectievelijk 1.9 procent en 5 procent in 1846 naar 8 procent, en spectaculair in Brussel — maar het ging nog steeds om een beperkte bovenlaag. De taalmin-

derheid in Wallonië daarentegen bestond uit Vlaamse proletariërs, die telkens assimileerden. De cijfers geven ook het eigensoortig karakter van de Vlaamse kwestie aan: een demografische meerderheid, een sociologische minderheid, gepaard aan een economische onderontwikkeling. Bovendien werd de franskiljonse machtselite niet als vreemd ervaren. Ze was reeds generaties aanwezig en vele notabelen kenden het streekdialect.

De Vlaamse Beweging

Tegen de situatie van taalonderdrukking ontstond in Vlaanderen de Vlaamse Beweging. Deze kon zich in gunstige omstandigheden ontwikkelen gezien de in de grondwet voorziene vrijheden en het open liberaal-parlementair systeem. Drager ervan was een deel van de middenklasse (ambtenaren, vrije beroepen, leraren, enz.) alsook een groeiend aantal onderwijzers. De meer intellectuele groep kende Frans maar wilde de ongelijkheid weg, het andere deel werd door de vereiste zelf van het Frans gehandicapt. Ze gingen de taalproblematiek tegen de politieke almacht van de franskiljonse dynastieën aanwenden. Het betrof een kleinburgerlijke stedelijke beweging die slechts op geringe sympathie van de overwegend analfabete lagere bevolkingslagen kon rekenen omdat ze de materiële ellende te uitsluitend cultureel (via geestelijke ontwikkeling en onderwijs in het Nederlands) benaderde en ervoor beducht was haar verworven sociale status in het gedrang te brengen.

In een eerste fase ging het om 'taalminnaars'. Groepjes letterkundigen en filologen uit Antwerpen en Gent bleven het Nederlands als taal cultiveren. Nieuwe stimuli kwamen er door de oprichting van het Willemsfonds in 1851 en het Davidsfonds in 1875. Van belang was dat voor het eerst inhoud werd gegeven aan het begrip 'Vlaanderen' als een geografische realiteit en aan het bestaan van een daarin levend Vlaams volk als een samenhangende en te verbeelden gemeenschap. Dat gebeurde op drie manieren.

Ten eerste door de constructie van verhalen uit een protonationaal verleden, waarbij de trots van dat toenmalige 'volk' werd gecontrasteerd met de bestaande toestand van 'arm Vlaanderen'. Vandaar de symbolische betekenis van *Consciencés* in 1838 verschijnende *De Leeuw van Vlaanderen*, met zijn helden en vijanden. Hoewel die toeigening van het verleden een mythische invulling kreeg, ging daarvan een emotionele en mobiliserende kracht uit. Ze correspondeerde ook met een romantisch cultuurnationalisme van sluimerende volken die uit hun slaap konden worden gewekt en waarvan het voornaamste kenmerk de taal was, de ziel zelf van het volk. Vandaar de slogan 'de taal is gans het volk'. Maar ook de Belgische regering wekte de culturele homogenisering verder in de hand doordat zij als vertaaltaal voor Vlaanderen een spellingeenheid wenste en de Vlaamsgezinden daarover via een commissie zelf liet beslissen. Hetgeen tussen 1839 en 1844 tot een spellingoorlog leidde. De West-Vlaamse particularisten verzetten zich tegen een 'verhollandsing' en voerden daartoe een patriottische en antiprotestantse campagne. Na enige aarzeling bekrachtigde de regering op 9 januari 1844 via een KB evenwel de visie van de Taalcommissie. Het baande de weg naar een spelling- en schrijftaaleenheid tussen Vlaanderen en Nederland, die in 1864 op de grondslag van *De Vries en Te Winkel* werd bereikt. Met verreikende gevolgen tot vandaag. Ten slotte wensten de Vlaamsgezinden een apart tweetalig statuut voor Vlaanderen, de officiële erkenning daar van het Nederlands naast het Frans. Dat bleek al uit het eerste grote politieke optreden, het *petitionnement* van 1840 met ca. dertienduizend handtekeningen. Het was eveneens de teneur van het verslag van de in 1856 door de regering opgerichte 'Grievencommissie': het recht om in eigen taal bestuurd, berecht, onderwezen enz. te worden. Dat gebeurde vanuit een Belgisch-patriottische bezieling, ter versterking van de Belgische identiteit die vanuit Frankrijk werd bedreigd en die zo beter haar eigenheid kon beklemtonen. Een stelling die werd gehandhaafd na de nederlaag van Frankrijk tegen Duitsland in 1870. De beschuldiging dat die eisen gelijk-

stonden met incivisme en separatisme werden weerlegd met de bedenking dat «un Belge complet» de twee talen diende te beheersen en zij, de flaminganten, bijgevolg de echte patriotten waren. Impliciet betekende dat het aanvechten van de francofone taalideologie. Dat ging de machthebbers te ver. Ze stonden positief tegenover de Vlaamse Beweging zolang die zich tot de studie van de Vlaamse cultuur, geschiedenis en taal beperkte. Daarvoor kon deze op welwillende financiële steun rekenen. Maar daarmee was de grens van het aanvaardbare getrokken, de limiet tussen «justes revendications» en «exagérations ridicules» van enkele taalfanatici.

Deze denigrerende reactie luidde in 1857 een nieuwe fase in: het inzicht dat een proces van machtsverwerving noodzakelijk was om de Vlaamse kwestie op de politieke agenda te krijgen. Tot dan toe hadden zich uit het levensbeschouwelijke conflictveld een liberale en katholieke partijformatie ontwikkeld. Van moderne partijen was nog geen sprake. De politieke macht was in handen van een beperkt aantal families, zogenaamde coterieën, die de plaatselijke kiesverenigingen domineerden en over mandaten beslisten. De partijleiding werd in feite uitgeoefend door de parlementaire groep en nog meer door een gebeurlijke regering. Het ging dus om de verwerving van subregionale machtsposities. Nationaal was die cijnselite begonnen aan een reeks graduele politieke toegevingen. Zo leidde de uniformisering van de kiescijns tot het grondwettelijk minimum tot zo'n dertigduizend nieuwe, voornamelijk stedelijke kiezers. Het gaf die misnoegde middenklassers een eerste mogelijkheid om het machtsmonopolie van die coterieën langs kanalen van rationalisme, progressisme en flamingantisme aan te vallen, terwijl het platteland en de kleine steden er zo goed als buiten bleven. In de jaren 1860 bleek een ruim stedelijk middenklassefront, steunend op de lagere bevolkingslagen, echter niet haalbaar. De organisatie in een derde Vlaamse partij of onafhankelijke politieke drukkingsgroep al evenmin. De Vlaamse Beweging ging op in de levensbeschouwelijke polarisering, waarbij uiteenlopende taalstrategieën werden

gehanteerd. Voor de clerus was het 'Vlaams' een wapen om vooral op het Vlaamse platteland een traditionalistisch leefpatroon af te schermen tegen factoren die met de moderniteit en het Frans — de taal van de revolutie, van het ongeloof, van de zedenverwildering («le mal français») — werden geassocieerd. Dat correspondeerde overigens met de zienswijze van de meeste Franstalige progressieve liberalen die het 'Vlaams' als de voertaal van kerkelijke ideeën bestempelden: emancipatie was alleen mogelijk via de kennis van het Frans. Het liberaal flamingantisme wilde zowel verfransing als verpaapsing bestrijden. Ontvoogding kon alleen via het 'Vlaams', de enige taal die het volk kende. 'Wees Vlaming dien God Vlaming schiep' (Guido Gezelle) kwam tegenover 'Klauwaard en Geus' (Julius Vuylsteke) te staan. Of zoals priester Verriest het rond 1877 samenvatte: de ware Vlaamse Beweging wilde de oude volksaard herstellen, de valse wilde God uitsluiten en had zelfs tot doel het volk te vergeuzen. In die context werd de taalkwestie een kwestie van hiërarchie in de prioriteiten. Zij maakte levensbeschouwelijke samenwerking problematisch en beperkt. Maar ook voor het sociale probleem kreeg de moedertaal een dienende functie. Het onderwijs in de moedertaal paste in het beschavingsoffensief van de liberale middenklasse ten aanzien van de «classes dangereuses» (de Eerste Internationale 1864-1872, de Parijse Commune 1871). Daarin stond verplicht lager onderwijs centraal. Het maakte bekwaamheidskiesrecht (kunnen lezen en schrijven) mogelijk. Het verzekerde onder haar leiding de geleidelijke integratie van de arbeiders en versterkte haar positie tegenover de oude machtselite. Het voorkwam revolutionaire ontwikkelingen en stelde klassenverzoening in plaats van klassenstrijd. Dergelijk programma van volksverheffing om via onderwijs in de eigen taal individueel tot kleinburger op te klimmen, beantwoordde echter geenszins aan de hoge sociale noden.

Het recuperatiekarakter van de katholieke en liberale partijen dient daarbij niet onderschat. Aangezien ze in een aantal verstedelijkte kiesarrondissementen sterk aan elkaar waren gewaagd en telkens zo goed als alle zetels op het spel stonden en eventueel

een regeringsmeerderheid, hadden ze electoraal belang bij een integrerende marge waarbinnen de flamingantische drukkingsgroepen maar moesten proberen hun eisen hard te maken. Dat leidde tot de eerste Vlaamsgezinde machtsposities, nog versterkt door de verdere democratisering van de kieswetgeving voor gemeenten en provincies in 1871 en 1883 (bekwaamheidskiesrecht). Het sterkst gebeurde dat in Antwerpen en Gent waar de drukkingsgroepen als deelgroepen werden erkend en zich van plaatsen op de kiezerslijst verzekerd wisten. In Antwerpen konden ze zelfs autonoom hun kandidaten aanduiden. Drijvende kracht naar de taalwetgeving tot 1914 werd de Nederduitse Bond. Als Vlaamsgezinde deelgroep kon ze tot 1900 de hele parlementaire afvaardiging van de Antwerpse Meetingpartij (opgericht in 1862), die naar de katholieke partij toegroeide maar een eigen positie hield, onder druk zetten. Haar boegbeeld werd Edward Coremans, de voorganger van Frans Van Cauwelaert.

Taalwetgeving

Het was deze gepolitiseerde generatie flaminganten die voor de eerste taalwetten zou zorgen. De status van het Frans als nationale taal kwam niet in het gedrang, maar de machtselite ging ermee akkoord om de zowat drie miljoen louter ‘Vlaams’-sprekenden niet langer de meest elementaire taalrechten te ontfangen. Voor Vlaanderen betekende dat de overgang naar een tweetalig statuut. Wallonië bleef eentalig Frans, terwijl geen taalwet mogelijk bleek zonder een uitzonderingsbepaling voor het Brussels hoofdstedelijk gebied. Het ging om wetsvoorstellen die de respectieve regeringen meestal afremden en waarvan de belangrijkste tijdens de bespreking werden verminkt of dubbelzinnigheid in de interpretatie vertoonden. Daardoor was in het cijnsparlament nog een nationale consensus mogelijk, zodat de eerste taalwetten bijna eenparig werden aangenomen. Het was ook de start van een traditie waarbij, gezien de moeizame toepassing, meestal tweemaal

strijd diende geleverd: eerst om de taalwetten te bekomen, later om ze correct en volledig te doen toepassen. Hoewel de debatten soms vrij emotioneel verliepen, bleef de plaats ervan op de politieke agenda beperkt. Vooralsnog ontbrak het aan goed georganiseerde parlementaire pressiegroepen. De Vlaamse Beweging bleef in hoofdzaak een buitenparlementaire beweging (een aantal organisaties en persmedia) die via de publieke opinie haar boegbeelden probeerde te ondersteunen. Massamanifestaties of betogingen werden daartoe zelden aangewend, maar sorteerden dan wel effect.

Tijdens de katholieke regeerperiodes (1870-1878, 1884-1894) werd vooral werk gemaakt van de meest zichtbare discriminaties. In eerste instantie werden de onrechtvaardigheden op strafrechtelijk gebied weggewerkt. Die waren het meest schreeuwend en een aantal schandalen werkten mobiliserend. Zo namen in 1873 zo'n acht- à tienduizend Vlamingen deel aan een betoging te Brussel, de eerste belangrijke uiting van buitenparlementaire agitatie in de taalkwestie. De geleidelijkheid van de wetgeving blijkt uit de data: 1873, 1889, 1891, 1908. De genese ervan werd bevorderd doordat Vlaamse balies tot stand kwamen te Gent (1873) en te Antwerpen (1885) en ook een Bond der Vlaamse Rechtsgeleerden in 1885. Vanaf de jaren 1889-1891 werden in de universiteiten cursussen strafrecht en strafvordering in het Nederlands georganiseerd. In 1890 werd een amendement aanvaard waardoor vanaf 1895 in Vlaanderen van de magistratuur de kennis van het Nederlands werd geëist. Zwakke schakels bleven de resterende taalvrijheid voor de advocaten en het taalgebruik in burgerlijke zaken en in zaken van koophandel. De verfransende invloed die van de rechtsfaculteiten der vier universiteiten uitging, bleef in dit opzicht een zware handicap. Niettemin hadden de Franskundigen in Vlaanderen nu effectief recht op een Nederlandse rechtspleging. De wetten waren ook efficiënt omdat er nietigheid aan verbonden was.

Dat gold al minder voor de bestuurswet van 1878. Het wetsvoorstel-De Laet wilde artikel 23 van de grondwet zodanig inter-

preteren dat in Vlaanderen op alle bestuursniveaus de taalvrijheid van de burger voor die van de ambtenaar ging. Tijdens de bespreking sneuvelde tweederde van de inhoud doordat gemeenten en provincies eruit werden gelicht. Die moesten over hun taalgebruik vrij kunnen beslissen. In de praktijk viel dat mee. De situatie was te artificieel geweest. In vele Vlaamse gemeenten zette een proces tot vernederlandsing van de interne diensttaal in, die versterkt werd door de invoering van het algemeen meervoudig stemrecht (maximum 4 stemmen) voor de gemeenteraadsverkiezingen in 1895. De wet zelf beperkte zich bijgevolg tot het regelen van de contacten tussen de centrale overheid en Nederlandstalige particulieren en besturen. Deze wettelijke bepalingen zouden echter slechts geleidelijk worden toegepast doordat men op weerstand van de eentalige Franse bestuurspiramides in de ministeries stuitte, zowel in de uitvoering als in de sanctionering van misbruiken. Langzamerhand begon men voor een aanstelling in de Vlaamse provinciale diensten wel de kennis van het Nederlands te vragen, maar al te vaak bleef dat tot een oppervlakkig examen beperkt. Van Vlaamse kandidaten daarentegen werd een grondige kennis van het Frans geëist, waarin velen mislukten. Van een gelijkheid van de twee talen in Vlaanderen was dus geen sprake noch bij de aanwerving noch bij de bevordering. Integendeel, de vereiste kennis van het Nederlands wilde men beperkt houden tot diegenen die in contact stonden met het publiek. De eerste horde was echter genomen en in Vlaanderen kwamen eentalige Waalse ambtenaren de volgende decennia onder druk te staan.

Zo goed als geen greep kreeg men op de militaire hiërarchie. Het leger als nationale organisatie en natievormende factor onder eenheidsbevel was eentalig Frans. Dat gold ook voor de meerderheid van officieren en onderofficieren en ook voor de medische dienst. Daartegenover stond dat de meeste rekruten geen Frans kenden en gezien het systeem van loting en plaatsvervangings tot de onderlagen van de bevolking behoorden. Nergens was het misprijzen voor het 'Vlaams' zo groot en werden de 'Vlaams'-sprekenden zo als inferieuren behandeld. De poging van Coremans in 1887

om, naar aanleiding van de discussie over de opleiding in de Militaire School, voortaan tweetaligheid van de officieren te verkrijgen, mislukte. In het parlement werd de beproefde methode van de salamipolitiek gehanteerd en de aanvankelijke bepaling volledig uitgehold: van kennis der beschaafde Nederlandse taal naar een meer oppervlakkig gesprek over dienstzaken, naar een nog beperkter elementaire kennis, tot het slechts winnen van enkele punten op het examen en met de uitdrukkelijke toezegging door de regering dat onbekendheid met het Nederlands geen uitsluitingseffect zou hebben. Jonge officieren moesten dus allerlei essentiële vaardigheden verwerven, maar niet de kennis van het Nederlands. Daarbij werd in december 1887 gewag gemaakt van een koninklijke interventie onder Waalse druk.

Zo'n twee maanden voordien had Leopold II nochtans het voorbeeld gegeven door in het openbaar Nederlands te spreken. Op 27 november 1888 hield Coremans de eerste Nederlandse toespraak in de Kamer. In 1894 kwam er vrije keuze voor de eedaflegging. In 1886 was een Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde gesticht. De tweetaligheid werd nu ook veruitwendigd via de titels van staatsleningen (1885), de muntstukken (1886), de bankbiljetten (1888), de postzegels (1891), het Staatsblad (1895) enz.

Intussen werd het voor de flaminganten steeds duidelijker dat, als zij greep wilden krijgen op de essentie van het verfransingsmechanisme en op de Franstalige besluitvormingspiramides, zij in eerste instantie de eentalige Franse bovenbouw van het onderwijs in Vlaanderen moesten doorbreken. Een analyse die door hedendaags internationaal comparatief onderzoek wordt bevestigd. Bovendien zouden via zo'n tweetalige Vlaamse intelligentsia de andere taalwetten pas voluit kunnen renderen. Het is dan ook merkwaardig dat de inhoudelijk belangrijkste wet er kwam onder een liberale regering in 1883. Merkwaardig omdat die op een dominant Waalse vertegenwoordiging steunde die in haar openlijke bespotting en verguizing van de 'Vlaamse' taal het verst ging. Merkwaardig omdat blijkbaar de vertrouwenskwestie niet werd

gesteld voor een paar belangrijke bepalingen die er door een beperkt aantal Brusselse en Gentse liberalen (zowat de enige Vlaamse verkozenen) in steun aan de katholieke oppositie werden doorgehaald. Dat gebeurde in volle schoolstrijd naar aanleiding van een grondige hervorming van het lager en het middelbaar onderwijs. Een besluitvormingsproces waarvoor nog altijd verklaringsfactoren ontbreken. Het in te nemen Vlaams standpunt leidde overigens tot een hoogoplopende confrontatie in het Willemsfonds. De uiteindelijke wet voorzag in zijn belangrijkste bepaling dat in het ‘officieel’ middelbaar onderwijs voortaan, naast de lessen Nederlands (in het Nederlands te geven) en het gebruik ervan als initiatie tot Duits en Engels, nog twee leergangen (geschiedenis-aardrijkskunde, natuurwetenschappen) in het Nederlands zouden worden onderwezen. Daardoor werd voor het eerst het principe van het Nederlands als voertaal voor vakken op dat niveau ondubbelzinnig aanvaard. Impliciet werd het daardoor niet langer beschouwd als een louter overstaptaal naar het Frans, maar symbolisch als een gelijke — daarom nog niet gelijkwaardige — cultuurtaal. Daarbij werd rekening gehouden met de aanwezigheid van belangrijke Waalse ambtenarenkringen in de grote Vlaamse steden en vooral in Brussel. Daarom konden die vakken ‘tegelijkertijd’ geheel of gedeeltelijk in het Frans worden onderwezen of aparte ‘Waalse’ afdelingen werden opgericht. Die interpretatie was vaag gebleven. De toegestane afwijking was echter geen recht, maar afhankelijk van de beslissing van de inrichtende autoriteit, hetzij de regering, hetzij de stedelijke overheid. In de praktijk zou het aantal ‘Waalse’ afdelingen beperkt blijven tot de twee Brusselse athenea, deze van Antwerpen en Mechelen en de middelbare school van Halle. De wet zou in 29 rijksmiddelbare scholen stipt worden nageleefd, terwijl «la méthode bilingue» in acht scholen werd gehuldigd. In de tien athenea werd de wet tot 1914 slechts uitzonderlijk volledig toegepast. De oorzaken zijn aanwijsbaar en verhelderend: geen aangepaste taalopleiding voor leraren natuurwetenschappen, geen aangepaste normaalschool voor regentessen, de sabotage door nationaal aangestelde Waalse

studieprefecten, directie en leerkrachten en dus het probleem van het benoemingsbeleid in Vlaanderen, het tegenoffensief van Waalse ambtenarenkringen en een franskiljonse bourgeoisie die niet alleen de oprichting van 'Waalse afdelingen' eisten, maar ook een soepele interpretatie met het oog op de keuzevrijheid voor alle ouders. Ook op dat punt zou de wet oneigenlijk worden toegepast en zou van de ontstane faciliteiten misbruik gemaakt worden. Daartegenover stond een gevoelige kwaliteitsverbetering van het Nederlands, de grotere erkenning ervan in het schoolleven, de toevoeging van een normaalafdeling aan de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte van de Gentse rijksuniversiteit, zodat het aantal in het Nederlands gedoceede vakken — Germaanse taalkunde en geschiedenis — van één tot twaalf steeg. Bovenal waren in het verfranste middelbare onderwijs bressen geslagen, waarlangs via een nieuw type van wetenschappelijk geschoolde moedertaalleraren volgende studentengeneraties radicalere eisen gingen stellen en het vraagstuk van de doorstroming naar de universiteit op de agenda brachten.

Nog belangrijker was de voorbeeldfunctie van de wet voor de katholieke flaminganten, die nu een gelijkaardige regeling voor de katholieke colleges (waar veel meer leerlingen waren) gingen eisen. Terecht is door onderzoek intussen het beeld gecorrigeerd van een alom achterblijvend katholiek onderwijs. Er waren vele inrichtende machten en vele locaties, met een grote verscheidenheid aan belang dat aan het Nederlands werd gehecht. Deze verdiensten moeten niet worden geminimaliseerd en evenmin de grote inzet van de vele priesters-leerkrachten, zoals ook de ene bisschop zich gunstiger opstelde dan de andere. Wil men geen afbreuk doen aan de hardnekkige strijd die het katholiek flamingantisme tot 1910 heeft moeten voeren, dan mag men echter de essentie van het probleem, de centrale eis, niet uit het oog verliezen. Met name de vraag of het episcopaat bereid was het principe van de vernederlandsing van 'vakken' te aanvaarden en daardoor het Nederlands als volwaardige cultuurtaal te respecteren. Het antwoord was neen, zoals nog in 1906 uit de beruchte bisschop-

pelijke onderrichtingen zou blijken. Ondanks interne verschillen behoorde de kerkelijke leiding tot het Franstalige Belgische establishment. Ze beschouwde enkel het Frans als een internationaal beschaafde taal voor de clerus en de toekomstige elite, als de eenheidstaal van de katholieke partij en van België zelf. De verdringing van het Frans zou het Vlaamse volk tot een minderwaardige positie veroordelen. Dus wel waardering voor het 'Vlaams', maar het kon slechts op een tweederangsplaats aanspraak maken. Dat stond dan weer haaks op de bezorgdheid om de volkstaal bij een deel van de lagere clerus en van een zich zeer sterk ontwikkelende katholieke Vlaamse studentenbeweging (de oprichting van het Algemeen Katholiek Vlaamsch Studentenverbond in 1903), wat tot grote spanningen leidde. Voor het episcopaat kon van een wetgevend initiatief al helemaal geen sprake zijn, omdat het als precedent kon dienen voor staatsinmenging in de vrijheid van onderwijs. De twee pogingen van Coremans in 1889 en in 1894, om naar het voorbeeld van 1883, een taalwet voor het katholiek middelbaar onderwijs te verkrijgen, mislukten.

Wegens de francofone tegendruk en het gevoel dat zij hadden aan de limieten te zitten van hetgeen bij een cijnskiesstelsel mogelijk was, begonnen een aantal flaminganten hun hoop op een democratisering van het kiesrecht te stellen.

De doorbraak van de massademocratie en de taalwetgeving

*De tussenvorm van het algemeen
meervoudig stemrecht (AMS)*

Taalwetgeving tot 1900

Mede onder invloed van de buitenparlementaire actie van de in 1885 opgerichte socialistische partij (de Belgische Werkliedenpartij: BWP) deed de cijnselite een nieuwe fundamentele toegaving, het compromis van het mannelijk algemeen meervoudig stemrecht: elke man één stem, maar gecorrigeerd door bijkomende stemmen op basis van bezit en bekwaamheid tot een maximum van drie. Het aantal kiezers vertienvoudigde. In Vlaanderen kregen honderduizenden Fransonkundigen voor het eerst stemrecht. De facto hield dat de erkenning van de volkstaal in, want het was voortaan de enige mogelijke taal om propaganda in te voeren. Vlaamse centenbladen en Vlaamse militanten werden onmisbaar. Potentieel kreeg de Vlaamse Beweging een massabasis. In dit kader situeert zich de verhouding tussen Vlaamse Beweging en de arbeidersbeweging. Het onderzoek ernaar werd lang gehypothekeerd door een tweedeling tussen een onvlaams socialisme enerzijds en een harmonieus in elkaar versmeltende christen-democratie en katholiek flamingantisme anderzijds. De realiteit was wel wat complexer. Alleen op een aantal machtspolitieke dimensies kan hier worden ingegaan.

Het Vlaamse socialisme nam een pragmatische houding aan, prioritair gericht op bondgenoten in functie van de verovering van het algemeen enkelvoudig stemrecht. Het was er zich goed van bewust dat de sterkte van de BWP in Wallonië en Brussel lag (in 1894: 27 gekozenen, alle in Wallonië, onder wie de Gentse leider Edward Anseele op een Luikse lijst). Met ergernis werd geluisterd naar Vlaamsgezinde redevoeringen over 'Vlaamsche taal, duurzame voorouders, groots verleden' en nooit over 'Vlaamsch brood', Vlaamsche lonen, Vlaamsche ellende'. Het werd geconfronteerd met een Vlaamse Beweging zonder sociaal-economisch programma, verdeeld tussen katholieken en liberalen, die intern nog eens uiteenvielen naar aanleiding van de socialistische hoofdeis, de democratisering van het kiesrecht. Die steun kwam er in Gent (hét socialistische centrum in Vlaanderen) wel van francofone progressieve liberalen. Het Vlaamse socialisme zou in haar politieke strategie de taalstrijd niet als een aspect van de klassenstrijd activeren. De rechtvaardigheid van de Vlaamse kwestie werd door de meesten erkend, zij het als ondergeschikt. Hard was de kritiek op vele flaminganten, die meer bezig waren met gelijke rechten voor de talen dan voor de taalsprekers. Nu de socialisten in het parlementair systeem waren opgenomen, moest ook stelling tegenover de taalwetten worden ingenomen. Dat gaf niet veel problemen. In 1898 stemden van de Waalse volksvertegenwoordigers alleen de socialisten in groep voor de gelijkheidswet.

Met het oog op de veralgemening van het kiesrecht en het socialistische gevaar werd aan katholieke kant onder leiding van het episcopaat de basis van de zuilvorming gelegd. Daarvan wilde de katholieke middenklasse opnieuw gebruik maken om het machtsmonopolie van de katholieke cijnscooterieën te contesteren, zowel via de christen-democratie als via het katholiek flamingantisme. Het ging ditmaal om een beweging die zich tot het platteland en de kleine steden uitstreckte en daar ook eigen accenten kreeg. Tot een organisatorische verwevenheid van christen-democratie en flamingantisme kwam het niet, behalve in de

Daensistische beweging. Nationale organisaties als de Boerenbond en de Belgische Volksbond (voorloper van de christendemocratie, maar nog geen arbeidersbeweging, eerder een van volksgezinde sociale actie) begonnen zich als standen te ontwikkelen en streefden hun politieke erkenning door het episcopaat na, waarbij discussies over de Vlaamse kwestie werden geweerd. Die belangen moesten dus in de Vlaamse kiesarrondissementen zelf worden verdedigd, waar zich variërende samenwerkingsverbanden voordeden. Uiteindelijk bleef de regionale Vlaamse Katholieke Landsbond (opgericht in West-Vlaanderen, de Vlaamse Beweging monopoliserend in traditionalistische zin) als presiegroep verweesd achter. Een Vlaams-katholieke partij was er niet gekomen, als stand voor een specifiek domein was zij niet erkend en zij was zelfs niet representatief voor het katholiek flamingantisme gezien het gebrek aan steun van de Nederduitse Bond. Evenzo bleek, net zoals bij het liberalisme, op dat moment slechts een fractie van het katholiek flamingantisme bereid om de Vlaamse aan de sociale strijd te koppelen. De verdere initiatieven voor de taalwetgeving zouden voornamelijk uitgaan van katholieke flaminganten uit Antwerpen en Brussel die als zodanig via hun doelgroep op een gemeenschappelijke katholieke lijst waren gekozen. Tot 1914 bleven de Vlaamse christen-democratische gekozenen verdeeld. Een aantal zouden tot op zekere hoogte de radicalisering na 1900 volgen. De heterogeniteit van de volksgezinde sociale actie speelde daarin een rol.

Maakt men de balans op na de eerste verkiezingen met AMS in 1894, met behoud van het systeem van absolute meerderheid, dan was de katholieke cijnselite er in Vlaanderen niet alleen in geslaagd het socialisme en het liberalisme gemarginaliseerd te houden — de katholieke partij behaalde alle 72 zetels alsook de 18 zetels van het arrondissement Brussel —, maar ze had ook succesrijk de emancipatiedrang van de katholieke middenklasse opgevangen. Zowel de christen-democratie als het katholieke flamingantisme telden slechts een handvol verkozenen. Bij grote regeringsmeerderheden, van 56 tot 72 zetels, was hun greep op de

politieke besluitvorming eerder gering. In feite regeerde het oude cijnskabinet gewoon door.

Toch werden qua taalwetgeving vorderingen gemaakt. Het ging voornamelijk om aanvullingen bij wetsontwerpen. Ze werden zonder veel belangstelling of discussie door het parlement gesluisd. In 1897 werd bij de reorganisatie van de burgerwacht een amendement aanvaard dat in Vlaanderen het Nederlands invoerde in het beheer van tuchtraden (toepassing van de wetten van 1878 en 1889) en ook in de opleiding en de bevelvoering. Bij dat laatste wou de regering zich maar eerst neerleggen mits de uitdrukkelijke voorwaarde dat het niet als precedent voor het leger kon dienen. Toen in 1899 het militaire strafwetboek werd herzien, kregen Vlaamssprekenden nu ook elementaire rechten voor de krijgsraden en het krijgsgerechtshof. Aangezien de soldaten zonder taalonderscheid over garnizoenen in Vlaanderen en Wallonië lagen gespreid, werd het een heel voorzichtige aanzet naar vormen van tweetaligheid in heel België. De gelijkheidswet had een andere principiële draagwijdte waardoor de Vlaamse kwestie onverwacht België op stelten zette. Tot dan toe werden de wetten uitsluitend in het Frans gestemd en had alleen de Franse taal een rechtsgeldige waarde. Als een gevolg van de democratisering van het kiesrecht moest men nu echter rekening houden met de aanwezigheid van Fransonkundige volksvertegenwoordigers. De gelijkheidswet kwam daaraan tegemoet door in de gelijkwaardigheid te voorzien van het Frans en het Nederlands in officiële wetteksten. In de Kamer werd dit bijna eensgezind gestemd, maar in de Senaat werd de tekst verminkt. Alleen de Franse tekst bleef rechtsgeldig, het Nederlands behield slechts de waarde van een officiële vertaling. De tweederangsbehandeling was zo symbolisch dat in Vlaanderen grote beroering ontstond. Dat resulteerde in de eerste mars op Brussel (Schaarbeek). De aanwezigheid was massaal, mede omdat de Vlaamsgezinden voor het eerst weer eensgezind optraden, met ook de deelname van de Vlaamse socialist. De wet werd in 1898 gestemd. De Vlaamse Beweging werd echter geen volksbeweging en de eendracht duurde niet lang.

Taalwetgeving 1900-1914

In 1899 werd het systeem van absolute meerderheid vervangen door het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Hierdoor wisten de drie partijen zich voortaan in beide landsgedeelten en in het arrondissement Brussel van een parlementaire vertegenwoordiging verzekerd. Dat creëerde meer Belgisch-nationale evenwichten. In Vlaanderen behield de katholieke partij 54 zetels, maar ze moest nu wel 18 zetels aan de oppositie laten: 14 aan de liberalen, 3 aan de socialisten en 1 aan de Daensisten. De katholieke regeringsmeerderheid hield stand, maar brokkelde van 1902 tot 1910 bij elke verkiezing af, van 26 tot nog 6 zetels. Vanaf circa 1904 werd de conservatieve regering bijgevolg afhankelijk van de steun van een handjevol christen-democraten of flaminganten, terwijl ook haar Waalse vleugel aan betekenis won. Aanvankelijk probeerde het episcopaat via Rome door een klerikaal mandement nog elke dissidentie te smoren, maar daarvoor was de parlementaire traditie in België reeds te ver ontwikkeld. Zowel de sociale als de Vlaamse kwestie kwamen nu met meer kracht op de politieke agenda. Dat dwong de katholieke elite ertoe zich soepel op te stellen. In 1907 werd de christen-democratie geïntegreerd en kreeg ze haar vertegenwoordigers in de regering. Kort daarna liet de nieuwe regering de decennialang nagestreefde hoofdeis van het katholiek flamingantisme (de goedkeuring van het wetsvoorstel Coremans) verwerpen.

Vooraf is er de vaststelling dat de taalwetgeving tien jaar stagneerde. Dat was niet toe te schrijven aan het verlies van katholieke zetels in Vlaanderen en een afremmende rol van liberalen en socialisten, maar aan het langdurige conflict binnen de katholieke partij zelf. Vanaf 1901 ging alle energie van het katholiek flamingantisme naar het realiseren van het wetsvoorstel-Coremans dat opnieuw het Nederlands als voertaal van een aantal vakken in het gehele katholiek secundair onderwijs wilde invoeren. Gezien het delicate karakter van de vrijheid van onderwijs wilden zij dat bereiken via een akkoord binnen de katholieke meerderheid.

Machinaties van episcopaat en regering maakten er een lijdensweg van. De vertrouwenscrisis volgde in 1906 en 1907. De bisschoppelijke onderrichtingen van 1906 maakten ditmaal onverbloemd duidelijk dat het episcopaat weigerde het Nederlands als cultuurtaal te erkennen, wat de hele ontvoogdingsstrategie via het onderwijs op de helling zette. Dat zorgde voor een bruusk deklerikaliseringsproces bij een deel van de katholieke Vlaamse Beweging. Het beschouwde zich in deze materie niet meer gebonden door de mening van het kerkelijk gezag, zodat de Vlaamse kwestie als een vrije kwestie werd beschouwd. Toen de katholieke regering in 1907 in de Kamer het wetsvoorstel-Coremans onderuit haalde en men na 25 jaar strijd wetgevend nog niets had bereikt, was de maat vol. Een deel van de katholieke Vlaamse Beweging werd een opstandige beweging en zocht met het oog op een wisselmeerderheid nu effectief toenadering tot de oppositie. Het inzicht was gegroeid dat eender welke ernstige taalwet alleen nog langs de weg van de pluralistische samenwerking kon worden verwezenlijkt en de breuklijn door alle partijen heen liep.

Dat zou uiteindelijk resulteren in de wet Segers-Franck van 1910. Voor Vlaanderen waren de Vlaamsgezinden grotendeels in hun opzet geslaagd. De wet werd nu ook bindend voor het katholiek middelbaar onderwijs, het grootste schoolnet. De vrijheid van onderwijs was gevrijwaard in die zin dat de respectieve bisdommen zelf twee leergangen konden kiezen om tot 8 uur Nederlands per week te komen. De katholieke flaminganten hadden ervoor gezorgd dat daartoe een bindende lijst met 'hoofdvakken' was gestemd. De 'Waalse' afdelingen bij de athenea van Antwerpen en Mechelen, alsook bij de middelbare school van Halle, bleven bestaan. Wel werd teruggekeerd tot het basisprincipe van 1883. De toegang werd zo goed als beperkt tot leerlingen van Waalse of Brusselse ouders. Hardnekkige Franstalige pogingen om daarvan in heel Vlaanderen een 'recht' te maken, al was het maar voor één leerling, waren mislukt. Wel besliste de katholieke minister Pouillet het jaar daarop om ook Franstalige afdelingen toe te staan aan de athenea van Oostende en Tongeren. Bovendien

grepen sommige prefecten de scheiding van aardrijkskunde en geschiedenis aan om in de Vlaamse afdelingen het onderwijs van natuurwetenschappen in het Nederlands, de meest overtreden bepaling sinds 1883, nu ook wettelijk overbodig te vinden. Langs de debetzijde van de wet Segers-Franck stond vooral het prijsgeven van de Brusselse agglomeratie. Onmiddellijk na de wet startte de campagne voor de vernederlandsing van de Gentse universiteit.

Daarmee was de taalkwestie in een nieuwe fase gekomen. Voor het eerst begon ze tot een nationaliteitenprobleem uit te groeien en mee de politieke agenda te beheersen. Van nationale eensgezindheid via compromisvorming was dan ook geen sprake meer. De versterking van de legitimiteit van de Belgische natie via de ideeën van Henri Pirenne en Edmond Picard met zijn «âme belge», alsook de patriottische vieringen naar aanleiding van de 75ste verjaardag van de Belgische onafhankelijkheid in 1905 konden dat niet verhinderen. De katholieke regering toonde zich verontrust over een eenzijdige taalregeling voor Vlaanderen waarin zij een bedreiging voor de eenheid en een aanzet tot bestuurlijke scheiding zag. Tussen 1906 en 1909 ondernam zij drie pogingen om vormen van nationale tweetaligheid te introduceren. Dat hield een volledig nieuw beginsel in, namelijk een verplichting tot kennis van het Nederlands in Wallonië, zeker in contact met eentalige Vlaamse proletariërs. Het kon rekenen op de instemming van de Vlaamse volksvertegenwoordigers, die dat nog zagen als een consequentie van de gelijkheidswet. Het stuitte echter, met een aantal nuanceringen, op een Waals afwijzingsfront. Aan het territorialiteitsprincipe (aanpassing van de persoon aan de taal van de regio) in Wallonië mocht niet worden geraakt. Daarop zagen de flaminganten, met het oog op de steun voor hun eisen, af van elke 'taaldwang' voor Wallonië zowel qua bestuur als onderwijs. Hun strijd gold alleen Vlaanderen. Dit Waalse veto tegen de mogelijkheid van een tweetalige Belgische elite en tweetalige ambtenaren (de aanzet tot het personaliteitsprincipe, dit wil zeggen in heel België aanpassing aan de taal van de persoon)

had verregaande historische gevolgen. Eens deze keuze gemaakt was en de taalhomogeniteit van Wallonië aanvaard was, rees de vraag of men aan Vlaamsgezinde kant vrede zou nemen met een officiële tweetaligheid van Vlaanderen en dus met faciliteiten voor een Franssprekende bovenklasse dan wel of men zou evolueren naar een corresponderende eentaligheid, dit wil zeggen eveneens een interne homogenisering. Het gaf de strijd voor de vernederlandsing van de Gentse rijksuniversiteit een bijkomend perspectief.

Op dat moment was de Vlaamse Beweging, na een periode van malaise, qua ideologie en organisatie in volle opgang. Er manifesteerde zich steeds meer een alternatief, pluralistisch, Nederlandstalig buitenparlementair circuit. De culturele elite liet zich gelden via de Vlaamse Wetenschappelijke Congressen (Natuur- en Geneeskunde, Recht, Geschiedenis en Taalkunde), die de wetenschappelijke waarde van het Nederlands moesten aantonen en voornamelijk universitaire aantrokken. In 1910 kregen ze 1500 deelnemers bijeen. Daarnaast waren er de eerste effecten van een Vlaamse economische inhaalbeweging. Een beginnende economische elite verenigde zich in 1908 in het Vlaams Handelsverbond (de voorloper van het VEV), een emanatie van Vlaamse KMO's. Als Vlaamsgezinde drukkingsgroep zette het zich af tegen de dominantie van de francofone Belgische holdingbourgeoisie en haar belangenbehartiger het Comité Central Industriel. Hoezeer het nog voornamelijk een commerciële vereniging betrof, blijkt uit de naam, zij het dat er de volgende jaren een vierhonderdtal leden aansloten. Daarnaast leidde de modernisering en de bureaucratisering van de staat tot een groeiende taalgevoelige tertiaire sector. Hierdoor werden een toenemend aantal Vlaamse ambtenaren en bedienden met de ongelijke concurrentie en de taalmuur bij hun opwaartse mobiliteit geconfronteerd. Beroepsgroepen die vatbaar waren voor politieke mobilisering en een belangrijke voedingsbodem voor een etnisch identiteitsgevoel. Vanaf 1910 organiseerden ze zich tot een Vereniging van Vlaamse Staatsbedienden. In 1913 kregen ze reeds dertienhonderd staats-

provinciale en stedelijke bedienden in een congres bijeen. Ook daar werd radicale taal gesproken: gelijkheid in aannemings- en bevorderingsexamens zonder achterpoortjes, kennis van het Nederlands voor alle bedienden in Vlaanderen en Brussel, tweetaligheid van alle ambtenaren in de ministeries, het Nederlands als bestuurstaal voor alle onderrichtingen in Vlaanderen. Een nieuwe taalwet voor het bestuur moest de volgende topprioriteit worden. Een zelfde contestatie van het unitarisme op zijn Frans stelt men vast in de onderwijswereld.

Deze bewustwordingsfase werd sterk geaccentueerd door vrijzinnige intellectuelen zoals August Vermeylen, Julius MacLeod en Lodewijk De Raet. Vooral deze laatste zorgde voor een verruiming van de Vlaamse gedachteninhoud en een nieuwe ideologische verantwoording. Hij haalde de Vlaamse Beweging uit haar culturele beperktheid, gaf haar een sociaal-economische onderbouw, legde de band tussen taalbelang en materieel belang. Hij toonde aan hoe de Vlaamse bevolking anders tot laag geschoolde arbeid en pendelen zou veroordeeld blijven. Centraal in zijn strategie stond de vernederlandsing van de Gentse universiteit, met inbegrip van het hoge landbouwonderwijs en de ingenieursopleidingen (gezien de geplande exploitatie van de Limburgse mijnen). Hierdoor zou niet alleen een Vlaamse elite worden gevormd en een einde komen aan de sociologische taalbreuk, maar de franskiljonse elite zou ook haar voornaamste intellectuele machtsbasis verliezen. In de strijd om de hegemonie zou de 'Vlaamsche volkskracht', het demografisch overwicht van Vlaanderen, na verloop van tijd tot de dominantie in België leiden.

De radicalisering voltrok zich ook politiek en ging gepaard met een generatiewisseling. Zowel in de katholieke als in de liberale partij kwam er weer toenadering tussen Vlaams en sociaal, in een hernieuwde aanval op de nog sterke machtspositie van de coterieën, met nadruk op de democratisering van de kiesverenigingen en de invoering van een poll. Het nieuwe elan van het liberale flamingantisme stoelde op de aanvaarding van een Vlaamsgezind en democratisch programma. Daarbij zocht men nu via de

verdere uitbouw van ziekenfondsen, pensioenkasen, vakbonden voluit aansluiting bij de lagere bevolkingsgroepen. Dat betekende ook steun voor de reeds aanwezige zelfstandig opererende liberale arbeidersgroepen. In 1913 werd de werking ervan overkoepeld door de oprichting van de Liberale Vlaamse Bond. Binnen de katholieke partij trok de Leuvense oud-studentengeneratie van de woelige jaren negentig de leiding van de katholieke Vlaamse Beweging naar zich toe. In december 1907 verenigden de vijf provinciale Oudhoogstudentenbonden zich tot een Katholieke Vlaamse Landsbond. Het ging om een nieuwe emancipatiepoging van de Vlaams-gezinde middenklasse die nog steeds een erkenning als vierde stand nastreefde en zich onder leiding van Frans Van Cauwelaert als volksgezind profileerde. Als brugfiguur naar de christen-democratie fungeerde onder meer Hendrik Heyman, ondervoorzitter van het in 1912 opgerichte ACV, waar de gedachte aan een politiek meer autonome katholieke arbeidersbeweging veld won. Intussen waren binnen de BWP de spanningen zo hoog opgelopen dat de Vlaamse kwestie vanaf 1909 een vrije kwestie werd. Niet toevallig gebeurde dat na de weigering van de Waalse socialisten om de taalrechten van tienduizenden Fransonkundige migranten naar Wallonië te erkennen. Ze werden ondergeschikt gemaakt aan de Franstaligheid van universitair geschoolde intellectuelen uit de Waalse bourgeoisie, zoals mijnningenieurs. In de daaropvolgende jaren zou het Vlaamse socialisme de radicaliserende voorhoede van de Vlaamse Beweging volgen, zij het niet in elke federatie met even veel geestdrift. Dat gebeurde onder impuls van Camille Huysmans. Hij moest deze taalstrategie aan de militanten verduidelijken op een moment dat er nog geen leerplicht tot twaalf jaar bestond.

Deze nieuwe generatie zorgde nog voor een andere primeur: een permanente pluralistische campagne met het oog op de vernederlandsing van de Gentse universiteit. Voor de katholieken gebeurde dat uit de verwachting dat Leuven dan wel zou moeten volgen, naar analogie met het secundair onderwijs. Symbool voor de samenwerking stonden de drie kraaiende hanen: de katholieke

Van Cauwelaert, de liberaal Louis Franck en de socialist Huysmans. Een ontzuiling die in alle partijen voor schokken zorgde. Het desbetreffende wetsvoorstel werd in maart 1911 ingediend. De campagne ervoor liep zonder voorgaande in de geschiedenis van de Vlaamse Beweging. De verkiezingen van 1912 versterkten de Vlaamse machtspositie. Voor het eerst vormde zich onder leiding van Van Cauwelaert een Katholieke Vlaamse Kamergroep van een twintigtal volksvertegenwoordigers. Deze groep dreigde desnoods de kabinetskwestie te trotseren als met haar eisen geen rekening werd gehouden. Het wetsvoorstel voor de vernederlandsing van de Gentse universiteit werd in november 1912 opnieuw neergelegd, maar zou voor de oorlog in het parlement niet meer worden besproken. Niettemin zouden de resterende twee jaar de taalspanningen hoog oplopen. Dat gebeurde naar aanleiding van twee natievormende factoren bij uitstek, het leger en het lager onderwijs.

In 1909 was België afgestapt van het systeem van loting en plaatsvervangings. Daardoor werden niet langer alleen de laagste sociale groepen met de taalwantoestanden geconfronteerd. Gezien de verslechterde internationale situatie wilde de regeringsleider de Broqueville drie jaar later een veralgemeende dienstplicht invoeren. Zijn wetsontwerp bevatte geen bepaling over het taalgebruik. De flaminganten moesten nu kiezen tussen twee fundamentele opties: ofwel tweetaligheid van het legerkader ofwel eentaligheid door splitsing in taalkundig homogene onderdelen, in eerste instantie Vlaamse en Waalse regimenten zoals reeds vermeld in het grievenprogramma van 1856. Dat laatste bleek onhaalbaar. De regeringsleider wenste een «loi unioniste»: geen Vlaams, geen Waals maar een Belgisch leger. Ook tegenover een splitsing op een lager niveau, dat van de compagnies, stelde hij de kabinetskwestie. Dat leidde tot de desintegratie van de Katholieke Vlaamse Kamergroep. Ook de Vlaamse liberalen waren van zo'n splitsing geen voorstander geweest uit vrees voor een embryonale ontwikkeling van een bestuurlijke scheiding. In de uiteindelijke wet werd voor de toekomst een graduele tweeta-

ligheid van het legerkader aanvaard. Dat gold voor officieren via de Militaire School en andere kanalen vanaf 1917 en voor de geneesheren via een praktisch examen vanaf 1915. Ook voor de opleiding van onderofficieren werden maatregelen voorzien. De taalwet van 1878 voor het bestuur werd onmiddellijk van kracht. De ontgoocheling in de Vlaamse Beweging was groot. De wet bood weliswaar uitzicht op een serieuze verbetering, maar intussen zouden nog vijftientig à dertig jaar Vlaamse soldaten door een groot aantal Nederlandsonkundige officieren worden opgeleid en bevolen. Het leger bleef wezenlijk verfranst. Bovendien werd ook aan een eerlijke toepassing getwijfeld en die vrees werd al snel bevestigd. Tijdens de oorlog zou alles bij het oude blijven.

In 1914 werd de leerplicht van zes tot veertien jaar ingevoerd en werd in een vierde graad (van twaalf tot veertien jaar) voorzien. Het wetsontwerp bevatte geen taalregeling. Het lager onderwijs werd door de regering gezien als een instrument tot nationale opvoeding en vorming van tweetalige Belgen, zij het vooral in Vlaanderen. Vandaar de Vlaamsgezinde vrees dat voortaan een groeiend aantal vakken in het Frans zou worden gegeven en dat in de vierde graad volledig op het Frans zou worden overgeschaakeld, naar het voorbeeld van de catastrofale situatie in Brussel, die ook reeds in Leuven bestond. Bovendien kon dat lager onderwijs in het teken worden gesteld van de vereiste kennis van het Frans in het secundair onderwijs. Aangezien het restant van de Katholieke Vlaamse Kamergroep bij de regering geen gehoor vond, werd een pluralistisch amendement ingediend, dat van het territorialiteitsprincipe vertrok: in Vlaanderen moest de voertaal het Nederlands zijn van minimaal achttien uur per week; een tweede taal mocht maar eerst vanaf het vijfde leerjaar. Men was evenwel bereid de rechten van de taalminderheid te aanvaarden. Indien de ouders van twintig Waalse kinderen erom vroegen, kon een Franstalige klas of school worden opgericht. Eventueel zou dat recht tot volledig in het Frans opgevoede kinderen kunnen worden uitgebreid. Het mocht niet baten. Meer dan het algemene principe moedertaal-voertaal werd niet toegestaan. Even leek het

er zelfs op dat volgens de ministeriële interpretatie de gedeeltelijke afwijkingen voor 'tweetalige gemeenten' niet tot de taalgrensgemeenten beperkt zouden blijven. Dat leidde tot een hevige buitenparlementaire campagne, waarna de regering op dat punt inbond. Wel werd de visie gehandhaafd dat ook in Vlaanderen het gezinshoofd zou verklaren welke de moedertaal van het kind was, zij het in principe zonder keuzevrijheid en onder controle van het schoolhoofd. Daarmee was voor Vlaanderen de grootste dreiging afgewend, hoewel men voor een de facto vrijheid beducht bleef. Bovendien had men opnieuw van elke regeling voor Brussel moeten afzien. Het resultaat werd als een nieuwe nederlaag ervaren.

Daardoor rees twijfel over de mogelijkheid de Vlaamsgezinde hoofdeis, de vernederlandsing van de Gentse universiteit, te realiseren. Terecht, want alle indicaties wezen eerder in de richting van een ontdubbeling. Op 20 juni 1914 zou de Katholieke Vlaamse Landsbond zijn scherpste motie uit de vooroorlogse periode formuleren. Daarin werd gevraagd of de Vlamingen misschien ook eerst met een bestuurlijke scheiding moesten dreigen om gehoor te vinden. Het gevoel aan de vooravond van beslissende overwinningen te staan, maakte plaats voor frustraties. Met de beruchte rekenkundige en meetkundige reeks voor ogen (de afweging van de verkregen taalwetten tegen het gewicht van de voortschrijdende verfransing) begonnen een aantal radicale flaminganten belangstelling te krijgen voor de uit Waalse hoek in 1912 gelanceerde idee van bestuurlijke scheiding. In plaats van de defensieve strategie van de taalwetten kon daardoor op een offensieve manier het Franstalige front worden doorbroken. Die belangstelling voor een bestuurlijke scheiding gold niet voor de flaminganten die optimistischer waren of die een Belgisch-nationaal project om andere redenen verkozen. Aan katholieke kant om via Vlaanderen de macht in België uit te oefenen en de katholieke Waalse minderheid te beschermen. Aan liberale en socialistische kant omdat de steun van de Waalse partijgenoten een conditio sine qua non voor een alternatieve regeringsmeerderheid was, en om minorisering in Vlaanderen te voorkomen. Wel dook

reeds een visie op die later school zou maken: de idee van culturele autonomie (Huysmans), waardoor Vlaanderen zelf over de taalstructuur van zijn onderwijs zou beslissen.

Het katholieke flamingantisme profileerde zich als het meest toonaangevend. Zijn massafase was echter allesbehalve eenduidig. Er bestond een modern grootstedelijk flamingantisme, een sterker wordend flamingantisme bij een zich van vele invloeden ontvoogdende katholieke arbeidersbeweging, een traditionalistisch kleinstedelijk en plattelandsflamingantisme dat nog naar een aangepaste vorm zocht. Zo verwierpen de dissidenten in de Katholieke Vlaamse Kamergroep ook een permanente pluralistische campagne zoals die voor de Gentse universiteit. Dergelijke levensbeschouwelijke neutraliteit introduceerde immers liberalen en socialisten bij de katholieke achterban en ontregelde de verkiezingscampagne. Vooral buiten de grote steden fungeerde de Vlaamse taal immers nog steeds als middel tot bewaring van het heilig geloof en de christelijke zeden. Een gelijkaardig anticiperen op de mogelijke gevolgen had zich voorgedaan na de samenwerking voor de gelijkheidswet van 1898. Ook toen was het jaar daarop bij de herdenking van de Boerenkrijg de identificatie van katholiek en Vlaams er maandenlang opnieuw ingeprent. Vanuit die afschermingsstrategieën konden de taalopvattingen van een traditionalistisch deel van de lagere geestelijkheid rekenen op de steun van de Luikse bisschop Monseigneur Rutten die zich als grote tegenspeler van Monseigneur Mercier opwierp. Overigens mislukte in januari 1914 de poging om in de wet 'Vlaams' door 'Nederlands' te vervangen, om de aanvallen op het Vlaams als equivalent van het Waals te ontkrachten. De overgrote meerderheid van de Vlaamse katholieke parlementsleden stemden tegen.

De Vlaamse Beweging was onmiskenbaar een macht geworden. Toch leek het erop dat zij, zoals ten tijde van het cijsniesrecht, opnieuw op haar politieke grenzen was gestoten, in casu een officiële tweetaligheid in Vlaanderen maar met behoud van het Frans als hoge statustaal. Voor verdere vooruitgang was zij, zoals de sociale beweging, mede afhankelijk van de invoering van

het algemeen enkelvoudig stemrecht. Vandaar de wat paradoxale vaststelling dat het Waalse socialisme de sterkste machtsgroep voor het verwerven ervan, zoals in 1893, een van de voornaamste wegbereiders van de Vlaamse Beweging is geweest.

De Waalse Beweging

De eerste ernstige dreiging met bestuurlijke scheiding kwam dus vlak voor de Eerste Wereldoorlog uit Wallonië, dat zich door een Vlaams-Belgische heerschappij bedreigd voelde. De antiklerikaal-progressieve meerderheid in Wallonië werd door de nog grotere klerikale meerderheid in Vlaanderen telkens ongedaan gemaakt. Op die meerderheid steunden sinds 1884 de homogeen katholieke regeringen. Deze waren dominant conservatief, zij het enigszins getemperd door de christen-democratische regeringsdeelname vanaf 1907: gekant tegen algemeen enkelvoudig kiesrecht, tegen vrije syndicale werking, tegen ingrijpende sociale hervormingen, enz. en ze voerden een klerikale onderwijspolitiek. Bovendien werden deze regeringen, ondanks de aanwezigheid van Waalse ministers, ervan beschuldigd Wallonië qua infrastructuur en overheidsbestedingen te benadelen. Naarmate de verwachte electorale vooruitgang van de linkerzijde in Vlaanderen uitbleef, geraakte dat Waals liberaal-socialistisch front steeds meer geïrriteerd.

Daarop entte zich het taalvraagstuk. In Wallonië was de overstap van de Waalse dialecten naar het Frans als aanverwante cultuurtaal zonder veel moeite verlopen. De kennis van de standaardtaal verzekerde de eentalig Franssprekenden van een bevoorrechte positie op de niet-manuele arbeidsmarkt. Dat gold voor de nationale administraties, Brussel en de grote Vlaamse steden. De Waalse Beweging zou dan ook niet in Wallonië ontstaan, maar in 1888 in Brussel. Ingeweken Waalse ambtenaren, francophone advocaten en magistraten enz. voelden zich door de eerste taalwetten en eisen tot tweetaligheid bedreigd en aageerden uit een

louter anti-flamingantisme. Voor veel beroering in Wallonië zorgde dat niet. Het betrof slechts taalwetten voor Vlaanderen, die sterk waren uitgehold en voor Brussel zo goed als onschadelijk waren gemaakt.

Daarin kwam verandering vanaf 1897. Naar aanleiding van de beroering rond de gelijkheidswet nam een Luikse kern de leiding van de Waalse Beweging over en gaf die vooral via het congres van 1905 ook een Waalse inhoud. Het werd immers duidelijk dat de flaminganten met taalfaciliteiten voor Fransonkundigen in Vlaanderen geen vrede namen, de culturele dominantie van het Frans zelf aanvochten en een echte taalgelijkheid wilden. Men realiseerde zich ook dat na de democratisering van het kiesrecht een louter Franstalig bestuurde staat een illusie was geworden. Hoe moest het dan verder? In geen geval wilde men van eender welke vorm van nationale tweetaligheid weten. Dat werd geïnterpreteerd als een nog verdere achteruitstelling in België, als een nieuwe manifestatie van Vlaamse onderdrukking. Niet alleen moesten Walen het Nederlands in een veel ongunstiger omgeving verwerven, maar zij voelden er ook niets voor om die taal te leren. Tweetaligheid kon bijgevolg alleen maar tot een Vlaams ambtenmonopolie leiden, waardoor Walen het recht verloren te worden geoordeeld door «des magistrats de sa race, de sa mentalité, par des magistrats capables de comprendre non seulement ses mots, mais encore son esprit et son cœur». Alleen de dam van de eentaligheid Frans zowel qua territorium (migranten ‘walloniseerden’ automatisch) als qua carrière-mogelijkheden (geen taaldwang voor Waalse intellectuelen) kon hen daarvoor behoeden en hun rechtmatige plaats in België veilig stellen. Bijgevolg werd teruggegrepen naar een Waalse etnische groepsidentiteit en een te lang verwaarloosde culturele eigenheid, naar de «âme wallonne» waarvan de authenticiteit in contrast werd gezet met het artificiële van de «âme belge», gesymboliseerd door de Beulemansen in Brussel, de «agglomérat de métis». In België bestonden dus twee nationaliteiten. Maar het territorialiteitsprincipe kon niet gelden voor Vlaanderen. Daartoe werd de mythe van de historische

tweetaligheid van Vlaanderen ingeroepen. Bijgevolg moest die Franstalige verworvenheid via de individuele vrijheid qua taalkeuze voor iedereen in die regio worden verdedigd. Op de idee van homogeniserende culturele autonomie kon dus niet worden ingegaan. Tegenover de Vlaamse uitdaging stelde de Waalse Beweging bijgevolg een dubbele strategie: het territorialiteitsprincipe in Wallonië, het personaliteitsbeginsel in Vlaanderen en a fortiori in de hoofdstad Brussel. Naargelang het haar uitkwam was zij bijgevolg regionaal en 'etnisch bewust' tegen de tweetaligheid van België of belgicistisch tegen de eentaligheid van Vlaanderen. Vlaamse en Waalse Beweging gleden dus vanuit een andere belangenbehartiging naast elkaar.

Het Waalse socialisme, dat aanvankelijk met de Vlaamse eisen en vormen van belgicistische tweetaligheid had gesympathiseerd, zou mee de hardste pleitbezorger van die these worden. Electorale berekeningen met het oog op de Waalse middenklasse speelden daarin ongetwijfeld ook mee, evenals het van de Waalse liberalen overgenomen superioriteitsgevoel dat de achterlijkheid van Vlaanderen aan de 'Vlaamse' taal toeschreef. Toen sommigen dat gevoel van taalsuperioriteit uitbreidden tot de superioriteit van de «*âme wallonne*» stuitte dit op heftig verzet van Emile Vandervelde. Niet de minste paradox was dat door die taalhouding het Waalse socialisme de objectieve bondgenoot van de Franstalige heersende klasse in Vlaanderen werd, nadat zij voordien reeds de taalrechten van de Waalse bourgeoisie had verdedigd.

Tot 1910-1912 was de Waalse Beweging nauwelijks van de grond gekomen. Ondanks twee aanzetten — vier congressen in de periode 1890-1893, twee in 1905-1906 — had zij zich niet permanent kunnen organiseren. Het betrof in de eerste plaats een antibeweging die de successen van de Vlaamse Beweging nodig had om zich te manifesteren. De herleving vanaf 1907-1910 is dan ook begrijpelijk. De verkiezingen van 1912 vormden een kristallisatiepunt. Na de gestadige achteruitgang van de katholieke meerderheid in het parlement tot nog zes zetels in 1910, leefde de oppositie bijna in euforie. De frustratie in 1912 was des te gro-

ter. De katholieke meerderheid bedroeg opnieuw zestien zetels en het verlies situeerde zich vooral in Vlaanderen. Vanuit die ontgoocheling schreef Jules Destrée zijn beruchte brief aan de koning: «Sire, il n'y a pas de Belges», waarin met bestuurlijke scheiding werd gedreigd. Tegen de externe collectieve bedreiging was Waalse blokvorming nodig. Er kwam een gestructureerde samenwerking tot stand, de Assemblée Wallonne, die als een Waals parlement moest functioneren en waartoe 9 senatoren en 32 van de 44 antiklerikale volksvertegenwoordigers toetraden. In tegenstelling tot de Vlaamse Beweging was de Waalse Beweging dus een beweging van bovenaf, terwijl een gesensibiliseerde massabasis vooralsnog ontbrak. De Waalse identiteit werd met symbolische herkenningstekens bevestigd: vlag, devies, Waalse feestdag. Het kon evenwel de dubbelzinnigheid niet beletten, waarbij men enerzijds wilde strijden voor het behoud van de francofone taalmacht in Vlaanderen en in Brussel, anderzijds opteerde voor Waalse autonomie tegen de Belgische centralisering. Dat had ook te maken met conflictueuze strekkingen binnen de Assemblée: een belgicistische Brusselse afvaardiging, een kleine groep die radicale federalisering wilde en voor wie de flaminganten potentiële bondgenoten waren, de meerderheid die vooralsnog een tweesporenstrategie volgde. Intussen zagen de Waalse katholieken, die twee van de vier Waalse provincies domineerden, er vooral een antiklerikaal maneuver in. Ze bestreden de Vlaamse eisen zoveel mogelijk, maar waren toch te vinden voor bepaalde compromissen in de richting van tweetaligheid. In feite werd, na de eerste emotionele reacties, België als zodanig niet meer in vraag gesteld. Het bood nog steeds de beste voorwaarden voor de economische, politieke en intellectuele bloei van Wallonië. De boodschap was echter duidelijk: enerzijds de eis tot politieke beleidsparticipatie via de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht, anderzijds het stoppen van Vlaamsgezinde eisen, terwijl er ook meer provinciale autonomie moest komen.

Het waren signalen die door de koning niet werden misverstaan en evenmin door het vooruitstrevende deel van het Belgi-

sche establishment. Temeer, omdat na 1900 de Frans-Duitse rivaliteit voor de verwerving van invloed in België sterk toenam en vooral Frankrijk zich op cultureel gebied arrogant inmengde. Het was duidelijk dat de tijd van de officiële eentaligheid Frans voorbij was en de veralgemeende tweetaligheid geen kans maakte. De toepassing van het territorialiteitsprincipe werd echter beschouwd als het einde van België. De nieuwe taalstrategie bewoog zich in de richting van een tweetaligheid voor Vlaanderen ten koste van de flaminganten (zij het qua taalbeeld omgekeerd, Nederlandstaligheid maar met behoud van zoveel mogelijk rechten voor de Franstalige minderheid) en een zekere mate van tweetaligheid ten koste van de wallinganten. Aan de taalwetten van 1913 en 1914 was die bekommernis reeds te merken. De situatie in het Brussels hoofdstedelijk gebied zou echter allesbehalve een voorbeeld van respectvol cultureel samenleven en taalpacificatie worden of van Belgische identiteitsvorming op de snijlijn tussen grote internationale culturen.

De Brusselse agglomeratie

In de hoofdstad woog de verfransingsdruk veel sterker dan elders in Vlaanderen. Er was voor 1830 al een talrijke en invloedrijke Franstalige aanwezigheid. Die had zich met de zegevierende Belgische revolutie geïdentificeerd. De centrumfunctie van Brussel, de reeds vermelde drievoudige machtsconcentratie, versterkte nog haar positie. In vergelijking waren er veel meer dan elders betrekkingen in de openbare sector (zoals de ministeries) en in de privé-sector vacant. Vandaar de aantrekkingskracht op vooral Waalse immigranten die zich ook meer in de middengroepen van ambtenaren en bedienden situeerden en waaruit later de Waalse Beweging zou rekruteren. Zij waren in de ambtelijke hiërarchie dominant aanwezig. In 1846 rekende reeds 37.6 procent van de inwoners zich tot de Franssprekenden. Toch waren de voorwaarden voor een massaal taalveranderingsproces nog niet aanwezig.

Gericht op de manuele arbeidsmarkt bleven de Vlaamse buurten decennialang zeer stabiel, bewoond door autochtone proletariërs en een sterke instroom van voornamelijk verarmde Vlaamse ruralen, waarbij zich netwerken van families en streekgenoten vormden. Vanaf 1880 begon de situatie ingrijpend te wijzigen. Belangrijke factoren daarin waren de socialisering van de arbeidersbeweging en vooral de veralgemening van het lager onderwijs, waardoor de verwerving van de kennis van het Frans mogelijk werd. De tweetaligheid breidde zich nu tot de volksklasse uit.

Dat is des te belangrijker gezien de omvangrijke migratiebeweging naar Brussel, de versnelde verstedelijking en suburbanisatie zoals elders in West-Europa. Leefden in 1846 in de huidige agglomeratie van de negentien gemeenten 211.634 inwoners (waarvan 123.874 in Brussel-stad), dan was dit aantal een eeuw later haast vervijfvoudigd. Daarmee ging een massaal taal-veranderingsproces gepaard. De talentellingen, hoe omstreden ook, geven daartoe een indicatie. Telde de Brusselse agglomeratie in 1866 nog 46.2 procent eentalig Vlaamssprekenden, dan was dit in 1910 teruggelopen tot 23.2 procent; het aantal eentalig Franssprekenden was van 19.3 procent tot 27.1 procent gestegen. Dat stelt de vraag naar de wijze waarop de tweetaligheid tot stand kwam en de taalpolitieke scharnierfunctie ervan.

Vanaf de eerste taalwet in 1873 was de vraag welke taalregeling voor het hoofdstedelijk gebied zou gelden. Voor de flaminganten stond het vast dat in Brussel als overwegend 'Vlaams'sprekende stad een gelijkaardige taalbescherming moest komen als de minimale bescherming die voor Vlaanderen werd verworven. Zij slaagden daarin niet omdat het francofone bondgenootschap in het parlement van Brussel de losprijs maakte van wat het voor Vlaanderen wilde toestaan. Ter rechtvaardiging werd ingeroepen dat de hoofdstad een «ville mixte» was. Als patriottisch centrum mocht het bij Vlaanderen noch bij Wallonië worden gerekend. Taalverplichtingen moesten tot een minimum worden beperkt om niemand te discrimineren. In de praktijk kwam het erop neer dat de francofone taaldruk zo weinig mogelijk in de weg mocht

worden gelegd. Enerzijds waren er dus de sociaal-psychologische mechanismen die tot de verwerving van de hoge statustaal aanzetten, anderzijds de omstandigheden waarin dit gebeurde. Dat kader werd geschapen door een op elkaar inspelend nationaal en gemeentelijk niveau van besluitvorming. Het zorgde voor een versnelde verfransing in de diepte (generatiegewijs) en in de breedte (steeds meer gemeenten).

Nationaal kreeg Brussel bij elke taalwet een apart statuut dat de 'Vlaams'sprekende bevolking nauwelijks enige institutionele bescherming bood. Achteraf werden systematische overtredingen daarop getolereerd. Dat gold zeker voor onderwijs en bestuur. Bovendien werden Waalse eentalige ambtenaren ter compensatie van standplaatsen die wegvielen in Vlaanderen naar de hoofdstad verplaatst. Parallel met de uitdeinende verstedelijking zou dat aparte taalstatuut zich tot een toenemend aantal oorspronkelijk Vlaamse gemeenten uitbreiden, de samenhang tussen verstedelijking en verfransing. In 1914 omvatte de agglomeratie reeds dertien gemeenten. De helft daarvan was tijdens de parlementaire compromisvorming toegevoegd, zonder dat dit op dat moment de plaatselijke taalrealiteit weerspiegelde.

Bij gebrek aan een nationale wetgeving gaf dat de lokale autoriteiten een grote vrijheid van handelen. Dat gold vooral voor het onderwijs. Toen het lager onderwijs vanaf 1880 die ruime functie van alfabetisering kreeg, groeide de belangstelling voor de betekenis van de moedertaal. Voor de liberale burgemeester Buls was dit het moment om Brussel tot een patriottische ontmoetingsplaats uit te bouwen. België ontleende zijn originaliteit aan de ligging tussen de Romaanse en de Germaanse cultuur, aan de aanwezigheid van Vlamingen en Walen. Algemene tweetaligheid moest dus het streefdoel zijn, de beste waarborg trouwens voor de Belgische onafhankelijkheid tegenover de dreiging uit Frankrijk. Brussel als hoofdstad moest daarvoor model staan. Daarom greep hij drastisch in in een onderwijsproces waarbij tot dan toe vele eentalige Franse onderwijzers en onderwijzeressen hun leerlingen niet verstonden en vice versa. Daarom voerde hij in december

1881 in de Brusselse stedelijke scholen een transmutatiestelsel in. De Franstalige kinderen moesten Nederlands leren, de 'Vlaams'-sprekende kinderen moesten geleidelijk overschakelen naar het Frans via het aanleren van de eigen standaardtaal en dus via het respect voor het Nederlands als cultuurtaal. De schoolhoofden beslisten over de spreiding in Frans- en 'Vlaams'talige klassen volgens de voertaal van het kind. Het pedagogische belang moest immers primeren boven de vrijheid van de ouders. Ondanks de prioritaire bekommernis van de Vlaamse ouders voor een goede kennis van het Frans door hun kinderen en de impliciete erkenning van de superioriteit ervan, ging het om een zeer moderne onderwijsopvatting. Harde francofone tegenkanting, die vertrok uit de betrokken onderwijsmilieus, deed het project in 1888 mislukken. Vermoedelijk meer dan de nationale wetgeving zorgde het voor de eerste politisering van de Liges wallonnes en de start van de Waalse Beweging in Brussel. Vanaf dan draaide het onderwijssysteem uit op een leegloop van de Vlaamse klassen, waarbij de identificatie van Vlaams met armoede en minderwaardigheid er bij de ouders diep werd ingeprent. Van de nagestreefde tweetaligheid kwam dan ook weinig terecht. Het 'Vlaams' werd niet veredeld tot Nederlands, waarmee de francofonie tevens de ontwikkeling van een concurrerende standaardtaal verhinderde, en diende slechts als aanlooptaal voor een zo snel mogelijke overstap naar het Frans. Bijgevolg kenden de Franssprekende kinderen alleen Frans, terwijl vele 'Vlaams'sprekende kinderen in een eerste generatie Frans noch Nederlands beheersten en een grote leerachterstand opliepen: de ontwortelde Beulemansen, waarnaar Jules Destrée als afschrikwekkend voorbeeld verwees. In 1914 telde het lager stedelijk onderwijs in Brussel nog slechts 6 Vlaamse tegenover 405 Franstalige klassen, terwijl de huistaal van 56 procent van de leerlingen het 'Vlaams' was. In het vrij katholiek onderwijs leek de toestand niet beter te zijn. Het Frans werd integendeel een wapen in de onderlinge concurrentiestrijd tussen de netten. Hetzelfde scenario tekende zich af in de eerste acht gemeenten van de Brusselse gordel.

Niettemin werd door de francofone machtselite aan het beeld van de tweetaligheid vastgehouden. Het manipuleren ervan behoorde immers tot de kern van de taalpolitiek. Van de inhoud omdat al wie een paar woorden Frans kende bij de tienjaarlijkse telling als tweetalig werd beschouwd, waarbij de vraag naar de huistaal bewust werd weggelaten. Van het aantal omdat dit soort toenemende tweetaligheid niet diende om het meertalige karakter van Brussel te onderstrepen, maar wel de toenemende francofone dominantie erbinnen: door de annexatie van de tweetaligen bij de reeds Franssprekenden of door alleen de eentaligen te vergelijken. Die tweetaligheid kon dan in het parlement worden ingeroepen om een apart taalstatuut voor de uitdeinende Brusselse agglomeratie te verdedigen, of lokaal om een Vlaamse of tweetalige structuur verder als overbodig te beschouwen.

Die ingesteldheid bleek eens te meer naar aanleiding van de taalwet voor het lager onderwijs in 1914. Hoewel de rampzalige toestand bekend was, weigerde de regering een efficiënte taalregeling en ze maakte daarvan zelfs een breekpunt. Het zwaartepunt werd bij het gezinshoofd gelegd. Deze mocht bij de inschrijving de moedertaal of gebruikelijke taal aanduiden, maar die verklaring moest met de werkelijkheid overeenstemmen en de directeur moest controleren of het kind wel degelijk in staat was om in die taal het lager onderwijs te beginnen. Bij gebrek aan beschermende maatregelen werd de wet flagrant en op grote schaal overtreden. De facto werd de vrijheid van de ouders bij de taalkeuze aangemoedigd, waardoor het taalideologisch gecreëerd vernederings- en respectabiliteitsmechanisme voluit kon spelen. Alleen door de kennis van het Frans ontsnapte men aan de stigmatisering en de dagelijkse schaamte. Men wist toen maar al te goed wat een Vlaamse identiteit was. Het 'Vlaams' was de tweederangstaal voor tweederangsburgers. Dat gold evenzeer voor het bestuur en andere officiële externe contacten. In de toenemende communautaire spanningen verdedigde de francofonie van Brussel a fortiori de taalvrijheid die verfransend werkte en in de agglomeratie snel vorderingen maakte, ondanks de massale immigratie

tie. Een ideologische positionering die men ook voor Vlaanderen nog verdedigde.

De Eerste Wereldoorlog als scharnier

In de bewustwording van zowel de Belgische als de Vlaamse natie is de Eerste Wereldoorlog van bijzonder belang geweest en het heeft de antithese tussen beide aanzienlijk versneld. De Duitse inval zorgde voor een sterk nationaal gevoel, een identificatie van de bevolking met vorst en vaderland. Er kwam een regering van nationale eenheid tot stand en een politieke Godsvrede, wat naar liberalen en socialisten wel een engagement in de richting van AES inhield. Tegelijkertijd deed de koning met het oog op de een-dracht een beroep op protonationale factoren waarbij hij de aparte symboliek voor Vlamingen en Walen erkende: de Guldensporenslag en de zeshonderd Franchimontezen. Zowel in bezet gebied als aan het front geraakte het Belgische natiegevoel echter ondermijnd en manifesteerde zich een politiek Vlaams-nationalisme. Van doorslaggevende aard in de interactie waren: de machtsstrategie van de Duitse bezetter, de weigering van de Belgische regering om een aanvaardbaar toekomstperspectief te bieden, een radicaliserend deel van de Vlaamse Beweging dat haar vertrouwen in oplossingen binnen België verloor en tot collaboratie bereid was.

De Duitse bezettingspolitiek was door louter eigenbelang geïnspireerd. Minimaal wilde ze België economisch en politiek van Frankrijk losmaken en binnen de Duitse invloedssfeer brengen. Maximaal was ze gericht op annexatie. De doeleinden varieerden volgens de evolutie van de oorlog en naargelang de verschillende Duitse fracties. Door op het Vlaamse probleem in te spelen werd handig verdeeldheid gezaaid. Lokmiddel bij uitstek van de Flamenpolitik was de inwilliging van de voor-oorlogse Vlaamse hoofdeis, de vernederlandsing van de Gentse universiteit vanaf het academiejaar 1916-1917. Temeer omdat de Belgi-

sche regering alleen met sancties dreigde. Daardoor kon men werven binnen een ruimere kring dan de beperkte groepjes activisten van het eerste uur. Het activisme wilde via collaboratie ook een eigen staatkundige structuur voor Vlaanderen realiseren. Over de verhouding Vlaanderen-België en de mate van politieke autonomie bestonden echter grote meningsverschillen, zoals dat ook tot uiting kwam in de in 1917 opgerichte Raad van Vlaanderen. In april 1917 werd de bestuurlijke scheiding tussen Vlaanderen (hoofdstad Brussel) en Wallonië (hoofdstad Namen) afgekondigd, met ontdubbeling van de ministeries. Het bleven voornamelijk papieren maatregelen. In december 1917 riepen de activisten de politieke zelfstandigheid van Vlaanderen uit. In de praktijk konden ze maar op weinig aanhang rekenen, zo'n vijftig- à zeventigduizend sympathisanten, en hadden ze een groot gebrek aan kaderleden. Niettemin betrof het een niet onbelangrijk deel van de Vlaamse intelligentsia: vooral een jongere generatie, die meestal actief geweest was in de niet partijpolitiek gebonden organisaties tijdens de vooroorlogse campagne en met een relatief grote vrijzinnige inbreng. Tegelijkertijd ontbrandde een verhevigde machtsstrijd in de ministeries, in het onderwijs en in een aantal vrije beroepsorganisaties. Een radicale flamingantische voorhoede probeerde sleutelposities in handen te krijgen en gedaan te maken met de francofone dominantie. Ze was daarbij zelf niet wars van intimidatie en dwang tegen opponenten en om eerder gematigde medestanders tot engagement te verplichten. Haar professionele carrière kwam in schril contrast te staan met de deportaties van opgeëiste arbeiders naar Duitsland. Intussen stelden Franstaligen de aantasting van hun machtspositie gelijk met Belgisch patriottisme, waarbij het Nederlands boycotten hetzelfde was als het activisme schaden. Achteraf zou de Belgische regering alle tijdens de bezetting genomen besluiten vernietigen. Talrijke ontslagen volgden zowel in de overheidsdienst als in de organisaties van vrije beroepen. Meest getroffen werden niet de notoire activisten, de meesten waren gevlucht, maar de ambtenaren die onder druk hadden toegegeven of die op hun taalrechten

stonden. Het zou de sfeer tijdens het interbellum blijven verzieken, de wetgeving zowel inzake amnestie als inzake bestuur beïnvloeden.

In 1916 ontstond de Frontbeweging als reactie tegen de taalwantoestanden aan de IJzer. Een confrontatie die haast onvermijdelijk leek. Aan de ene kant een francofoon legerkader, sterk vrijzinnig getint, dat zelfs de taalwet van 1913 niet toepaste, dat een onontwikkeld Vlaams soldaat als minderwaardig en een Vlaamsgezinde intellectueel als staatsgevaarlijk zag, en dat in het activisme een reden temeer vond om elke Vlaamsgezinde uiting als insubordinatie en landverraad te bestempelen. In oorlogstijd vormde die groep (zo'n vijfduizend officieren) een macht die koning en regering niet te veel wilden ontstemmen, mede uit vrees voor Waalse reacties en de positie van Frankrijk, dat al onvrede had met de afzijdigheidspolitik van de koning bij (zinloze) offensieven. Hoewel de kwestie van de taaltoestand in het leger op hoog niveau een belangrijk agendapunt werd, waren de meningsverschillen verder zodanig dat toegevingen noch beloften werden gedaan. De misbruiken bleven bestaan. Aan de andere kant was er de prille aanwezigheid van Vlaamsgezinde intellectuelen uit de middenklasse (onderwijzers, dokters, studenten, brancardiers, aalmoezeniers, enz.). Een jonge generatie waarvan de meesten uit de katholieke studentenbeweging kwamen. Begonnen met religieus-educatieve studiekringen tot alfabetisering en moralisering van de Vlaamse soldaten (tegen het 'Franse' zedenverval), liet ze zich al snel gelden als een tegenelite die voor bewustwording, organisatie en leiding zorgde en die op haar elementaire taalrechten stond. Dat entte zich op een achtergrond van algemene ontevredenheid en oorlogsmoeheid in de loopgraven. Alleen een toenemende repressie vaststellend, ging de beweging ondergronds. Ze werd pluralistisch en radicaliseerde. Er moesten Vlaamse en Waalse regimenten komen, én federalisme. Begrip werd opgebracht voor het activisme en gewezen op de ideeën van de Amerikaanse president Wilson over het zelfbeschikkingsrecht van de volken, wat trouwens haaks stond op het

reeds vermelde drempelprincipe van de Verlichting. Door het eindoffensief van september 1918 geraakte de beweging, die zo'n vijfduizend sympathisanten telde, ontredderd.

De Eerste Wereldoorlog bleek achteraf een katalysator te zijn geweest voor uiteenlopende emotionele identificaties. Na de bevrijding beleefde het Belgisch nationaal gevoel een hoogtepunt. Ondersteund door allerlei patriottische manifestaties was het naar andere sociale groepen uitgedeind. Het kende zijn excessen in de hetze tegen al wat Vlaamsgezind was en in een expansionistisch nationalisme. Het werd versterkt door dominant Franstalige oudstrijdersverenigingen die zich als pressiegroep via de straat zouden doen gelden, vooral tegen amnestie voor activisten. De Waalse Beweging had veel van haar bestaansredenen verloren. De Vlaamse Beweging leek nog nauwelijks mee te tellen en het AES gaf het Waalse socialisme en liberalisme uitzicht op politieke participatie.

De Vlaamse Beweging zou zich echter vrij snel hervatten, zowel parlementair als buitenparlementair. Dat kwam zowel door de effecten van het politiek democratiseringsproces als door de vrij groot gebleven onderlinge Vlaamsgezinde solidariteit. Vele loyaal-Belgisch gebleven flaminganten, de grote meerderheid, hadden wel begrip (geen goedkeuring) voor de omstandigheden waarin het activisme en de frontbeweging tot ontwikkeling waren gekomen. Bovendien had de frontervaring bij velen de ogen geopend en ook dat werkte mobiliserend. Toch zou het nog even duren vooraleer de buitenparlementaire circuits, aangevuld met andere pressiegroepen (zoals het Verbond der Vlaamse Oudstrijders in 1919), zich hadden hersteld (zoals de oprichting van het Vlaams Economisch Verbond in 1926). Achteraf het meest opvallend is wellicht minder de opdeling binnen de Vlaamse Beweging in minimalisten en maximalisten, waartussen de scheiding aanvankelijk nog niet zo groot was, dan wel de radicaliteit van het onmiddellijk naar voren geschoven Vlaams minimumprogramma. In die zin is de term 'minimalisten' ook misleidend. Ze groepeerden de vooroorlogse flaminganten die binnen de Belgische

eenheidsstaat via de taalwetgeving een minimumprogramma wilden realiseren. Dat programma was zeer ingrijpend: de volledige vernederlandsing van Vlaanderen volgens het territorialiteitsprincipe en de tweetaligheid van de centrale diensten. De maximalisten verenigden zich in de in 1919 opgerichte Frontpartij, een Vlaams-nationalistische partij die voor federalisme opteede. Vooral nog bleef de electorale score ervan beperkt, een vijftal zetels tot 1929. Van buitenparlementaire agitatie ter ondersteuning van de taalwetgeving was tijdens het interbellum overigens weinig sprake. Integendeel, vooral de franskiljonse tegenpartij en de oudstrijdersverenigingen zouden zich op die manier doen gelden.

Intussen werd Vlaanderen geleidelijk industrieel ontsloten, groeide zijn demografisch overwicht en dus ook zijn politieke vertegenwoordiging. Voor een echte sociaal-economische take-off was het echter nog te vroeg en op cultureel gebied bleef het door een katholiek integrisme gedomineerd.

De effecten van het algemeen enkelvoudig stemrecht (AES)

Naar een belgicistische tussenoplossing

In november 1918 aanvaardde de machtselite via het pact van Loppem de belangrijkste eisen van het socialistisch programma. Zo werd het AES zonder verdere correcties ingevoerd. De nationale regering van Loppem (1918-1921) zou over de uitvoering ervan waken. Het betekende de integratie van het socialisme in het burgerlijk systeem. De Vlaamse Beweging was geen machtsfactor en moest het stellen met de vage belofte van een Vlaamse Hogeschool. De invoering van het AES had verstrekken electorale gevolgen. Nationaal werd de socialistische partij bijna even sterk als de katholieke. Regionaal werd de politieke incongruentie bevestigd: een katholieke meerderheid in Vlaanderen, een socialistische in Wallonië. Voortaan werden coalitieregeringen

noodzakelijk. Voor het eerst vereiste dat externe compromisvorming in functie van een regeerprogramma.

Dat hing dan evenzeer samen met de evolutie van de politieke partijen zelf. In de BWP kreeg het Vlaamse socialisme meer parlementair gewicht, werd de meest Vlaamsgezinde politicus Camille Huysmans nu het boegbeeld van de meest Vlaamsgezinde federatie (de Antwerpse), terwijl de Vlaamse kwestie een vrije kwestie bleef. In de liberale partij was de vooroorlogs sterk opkomende progressistisch-flamingantische strekking in Vlaanderen nu gemarginaliseerd. De partij identificeerde zich voluit met een Franstalig Belgisch patriottisme, was sociaal conservatief en gekant tegen Vlaamsgezinde eisen. Het meest turbulent ging het eraan toe in de katholieke partij en vooral in de Vlaamse arrondissementen. Daar volgde een nieuwe stormloop op de macht van de Franstalige conservatieve kiesverenigingen, waarbij het Vlaamsgezinde aanvankelijk als katalysator voor het ongenoegen van de andere sociale groepen diende. Het sorteerde in een ingrijpende vernieuwing van het politieke personeel, waarbij de conservatieve burgerij in Vlaanderen na de verloren krachtproef met gesplitste lijsten in 1921 steeds meer geïsoleerd geraakte. Dat jaar werd ook nationaal de Katholieke Unie als standenpartij opgericht. Van belang daarbij was de emancipatie van de katholieke arbeidersbeweging, het ACW, onder leiding van een jonge generatie syndicalisten, dat als autonome subzuil de christen-democratie werd. Ook ditmaal was de oprichting van een regionale Vlaams-katholieke Volkspartij mislukt en evenmin geraakte de Vlaamsgezinde middenklasse als stand erkend. Wel maakten de meeste Vlaamse verkozenen (40 van de 47, zij het niet alle met evenveel overtuiging) deel uit van de Katholieke Vlaamse Kamergroep, waarin de Vlaamse ACW-gekozenen nu mee tot de harde kern behoorden. De verwezenlijking van het Vlaamse minimumprogramma zou in eerste instantie het werk van die Vlaamse groep zijn. De ruimte daarvoor hing af van haar homogeniteit, haar relatie tot de regeringen, de opname van haar vertegenwoordigers daarin en de keuze van de coalitiepartner gezien de onverenigbaarheid van liberale en socialistische programma's.

Tussen 1921 en 1927 zorgde die keuze voor grote interne spanningen. De conservatieve katholieken eisten een samengaan met de liberale partij, een «bloc bourgeois». De doorbraak-groepen gaven de voorkeur aan de BWP en rekenden zo ook op een constructieve Vlaamse taalpolitiek via de strekking Huysmans. Een formule waartegen de koning (en ook de kardinaal) zijn invloed aanwendde uit vrees voor een verkorting van de dienstplicht en de uitvoering van het minimum-programma. Albert I wenste geen te vergaande taalopdeling die tot de desintegratie van het land en een groeiende invloed van Frankrijk en Duitsland zou kunnen leiden. Die interventies kenden succes. De democratische groepen moesten tweemaal inbinden. Er volgden katholiek-liberale regeringen, terwijl zij zelf slechts moeizaam tot het regeeringsniveau werden toegelaten. Dat bleef in hoge mate onder controle van de behoudsgezinden, met een grote betrokkenheid van de haute finance. Een regeringscrisis rond een Vlaams thema riskeren, was dan weer een ingreep die velen te drastisch vonden.

De Vlaamsgezinde eisen behoorden bijgevolg ook niet tot het regeerprogramma, zodat zij nog steeds via wetsvoorstellen moesten gerealiseerd worden. Die maakten des te meer kans bij een koppeling aan andere dossiers, bij ruiloperaties via package dealing. Daarbij probeerde het verlichte deel van de machtselite (onder wie de koning) te anticiperen vanuit twee premissen. Ten eerste wilde men het behoud van het personaliteitsprincipe in Vlaanderen. De Vlaamse culturele identiteit werd nu als volwaardig erkend, maar met behoud van de taalrechten voor de Franstalige minderheid, wat vooral de concentraties van Franstaligen in de grote Vlaamse steden betrof. Die erkenning impliceerde de keuzevrijheid onder meer op onderwijsgebied. Daardoor kon het Frans toch nog zijn positie als hoge statustaal en zo van nationale eenheidstaal bewaren. Ten tweede wilde men de Belgische eenheid verzekeren door wel eentaligheid op lagere niveaus toe te staan, maar dan gecompenseerd door een zekere tweetaligheid in het centrale beleidsapparaat en in de hogere kaders. De taalwetgeving uit de jaren twintig weerspiegelde dit streven. Het lokte

uiteindelijk maar grotere weerstanden uit. Aan Waalse kant wilde men van geen tweetaligheid weten. Aan Vlaamsgezinde kant verhinderde die het realiseren van het minimumprogramma.

De taalwet op het bestuur van 31 juli 1921 kwam er nog onder een driepartijenregering. Zij beoogde in eerste instantie een regeling voor de in 1878 weggelaten ondergeschikte besturen. In globbo moesten beslissingen worden genomen voor de taalminderheden, de taalgrensgemeenten, het taalgebruik in de Brusselse agglomeratie en in de centrale administratie. Aanvankelijk was het wetsvoorstel-Van Cauwelaert door de Kamer goedgekeurd, misschien met het oog op de steun van de Katholieke Vlaamse Groep aan de voor de grondwetswijziging noodzakelijke tweederde meerderheid. Achteraf werd het door de Senaatscommissie in de richting van een meer unitaire tweetaligheid omgebogen. Bij het uiteindelijk moeizaam bereikte compromis was voor de bestuurstaal van gemeenten en provincies een evenwicht gevonden tussen het in de Kamer gestemde territorialiteitsprincipe en de door de Senaatscommissie verdedigde gemeentelijke autonomie. Voor het eerst gold de wet voor geheel België in het kader van gelijke rechten en gelijke plichten. Basisprincipe was het beginsel streektaal-voertaal, wat in Vlaanderen tot een radicale vernederlandsing van vele gemeenten zou leiden. Er waren evenwel een aantal correcties voor taalminderheden aangebracht. Een gemeente- of provincieraad kon bij gewone meerderheid beslissen het Frans als tweede diensttaal in te voeren. Bovendien werd uitwendige tweetaligheid voor de berichten en mededelingen opgelegd als 20 procent van de kiezers daarom zou vragen, wat in vele Vlaamse steden gebeurde. Dat stelde het probleem van de taalgemengde gebieden en de verschuivingen daarbinnen, voornamelijk aan de taalgrens. Veranderingen in het taalstatuut werden voortaan gekoppeld aan de resultaten van de tienjaarlijkse talentelling. Als die uitwees dat een taalminderheid in een meerderheid was veranderd, 'kon' een gemeenteraad beslissen de bestuurstaal aan die nieuwe toestand aan te passen. Die telling kreeg daardoor reeds het effect van een referendum. Wat de

gemeenten van de Brusselse agglomeratie en de provincie Brabant betrof, mochten die instanties de interne diensttaal vrij kiezen, wat in globo het Frans zou worden. Zij mochten zelfs vrij beslissen over hun externe relaties, dus over hoe tegemoetkomend zij tegenover Nederlandstaligen zouden zijn. Wel moest als dit gevraagd werd, in een officiële vertaling worden voorzien, wat een individu aan de administratieve taaldruk blootstelde. Alleen alle mededelingen en berichten aan het publiek moesten tweetalig zijn. De bepaling dat in de Brusselse agglomeratie, evenals in de centrale administratie, een gelijk aantal ambtenaren via Nederlandse en Franse examens moest worden aangeworven, was vervangen door de eis dat kandidaat-ambtenaren een zekere kennis van de tweede taal, variërend volgens de administratieve rang moesten hebben. In de praktijk zou daarvan weinig terecht komen. Er waren te veel achterpoortjes en een gebrek aan sancties. De Brusselse agglomeratie zelf werd tot 16 gemeenten uitgebreid, terwijl Brussel-stad de Vlaamse gemeenten Laken, Haren en Neder-Over-Heembeek opslokte. Wat de staatsambtenaren in Vlaanderen en Wallonië betrof, werd de kennis van de streektaal verplicht voor wie in contact met het publiek kwam, maar deze verplichting bleef tot die categorie beperkt. De gebrekkige toepassing van de wet bleek uit het feit dat einde 1929 reeds talrijke omzendbrieven met het oog op een correcte uitvoering waren verschenen. Als drukkingsgroep was in 1920 de Association Wallonne du Personnel de l'Etat (AWPE) opgericht, en als reactie het Verbond van het Vlaamsch Personeel der Openbare Besturen (VVOB). In feite werd de wet vrijwel uitsluitend met Vlaamse stemmen goedgekeurd, hoe groot de onvrede ook was. Een ontgoochelde Van Cauwelaert, die het resultaat met de goedgekeurde Kamertekst van 6 augustus vergeleek, wilde eens de wet verworven, de regering zelfs doen vallen. Maar hij kon de meerderheid van de Vlaamse Kamergroep daarvoor niet winnen, mede gezien de gespannen internationale toestand. Aan Waalse kant werd zwaar getild aan de rechten voor Vlaamse minderheden in Wallonië en aan het principe zelf van tweetaligheid die de carrière van

eentalige Walen (na het verlies van Vlaanderen) verder aantastte en die een bedreiging voor hun machtsposities in de centrale besturen vormde.

De katholiek-liberale regeringscoalitie (1921-1925) kon het probleem van de vernederlandsing van de Gentse universiteit niet blijven ontwijken. Zeker niet toen het verweven geraakte met de buitenlandse politiek. Na de opheffing van de verplichting tot neutraliteit was in september 1920 een Frans-Belgisch militair akkoord gesloten en in 1923 tot een gezamenlijke bezetting van het Ruhrgebied besloten om Duitsland tot de opgelegde herstelbetalingen te dwingen. Aan Vlaamsgezinde kant werd die alliantie heftig bestreden. Toen de koning en de regering met het oog op die plannen de dienstplicht wilden verlengen, maakte de Vlaamse groep haar instemming daarmee afhankelijk van beloften voor de Gentse universiteit. Dat resulteerde in de taalwet van juli 1923, die nog een tweetalig Belgisch belang in Vlaanderen veilig moest stellen. De studenten konden voortaan kiezen tussen een Vlaamse en een Franstalige afdeling, waarin steeds een derde van de cursussen in de andere taal zou worden gegeven. Opnieuw was de onvrede alom. Franstaligen, die het Nederlands als een universitair ongeschikte onderwijstaal bleven bestempelen, probeerden aan het systeem te ontsnappen via de onmiddellijke oprichting te Gent van een alternatieve exclusief Franstalige *Ecole des Hautes Etudes*. Ze kregen daarvoor de steun van het Gentse professoren-corps. Aan Vlaamsgezinde kant was de ontgoocheling alweer groot, omdat tegemoet werd gekomen aan de belangen van een zich superieur wanende Franstalige elite in Vlaanderen. Mede vanwege de boycot door Vlaamse studenten telde het Vlaamse regime in 1930 slechts 230 op 1690 studenten. De regeling had ook een negatieve weerslag op de ontdebelling van de colleges in Leuven, waar een nieuwe studentengeneratie in Vlaams-nationalistische zin radicaliseerde. Toen bij de herziening van de legerwet tijdens dezelfde maand juli 1923 Van Cauwelaert door de Katholieke Vlaamse Kamergroep uit vrees voor een regeringscrisis niet werd gevolgd om Vlaamse compagnies te eisen (stemming 17-10),

nam hij als voorzitter ontslag. Dat leidde tot het uiteenvallen van de groep zelf. Een situatie die twee jaar zou duren.

De democratische regering Pouillet-Vandervelde, een katholiek-socialistische coalitie (1925-1926) en de daaropvolgende regering van nationale eenheid (mei 1926-november 1927) hadden de handen vol met de financieel-economische crisis. Op dat moment kon men aan katholieke kant van een breuk spreken. De heropgerichte Vlaamse Groep steunde de democratische regering van katholieken en socialisten, die door de conservatieve burgerij met alle middelen werd bestreden en na elf maanden ten val werd gebracht. In de daaropvolgende regering-Jaspar zetelde dus wel een gekortwiekte BWP, maar waren noch het ACW noch het katholiek flamingantisme (op een betwiste Hendrik Baels na) vertegenwoordigd. Nieuwe Vlaamse wetten kwamen er niet, wel een paar substantiële verbeteringen. Dat gold vooral voor het onderwijs, waar Huysmans minister was geworden en dat in 1926 ook bleef. De poging van Jaspar om hem opzij te schuiven werd mede door de groep-Van Cauwelaert verijdeld. Van zijn positie maakte Huysmans gebruik om aan de Gentse universiteit, tegen de adviezen in, jonge Vlaamsgezinde professoren te benoemen. Via dat Gentse model stuurde hij ook het rijkssecundair onderwijs verder in de richting moedertaal-voertaal. In de Vlaamse afdelingen van de athenea en de middelbare scholen moesten voortaan twee derde van de uren (in plaats van één derde) in het Nederlands worden gegeven en één derde in het Frans, het omgekeerde in de bestaande Waalse afdelingen, waartoe de toegang eens te meer werd ingeperkt om misbruiken te beteugelen. Voor de katholieke colleges waarin de toestand zeer ongelijk bleef, betekende dat een nieuwe stimulans om hetzelfde te doen. Met betrekking tot het lager onderwijs mocht in Vlaanderen in het verplicht programma geen tweede taal voor de derde graad voorkomen. Tegelijkertijd begon een uitputtingsoorlog om de Brusselse gemeentebesturen de taalwet van 1914 correct te doen toepassen, desnoods door de subsidiekraan dicht te draaien. Dat leverde voor het eerst resultaten op, die echter met Huysmans' opvolgers verdwenen.

De invoering van het territorialiteitsprincipe

Tijdens deze periode zouden katholiek-liberale coalities de belangrijke taalwetten van de jaren dertig realiseren. Dat is verrassend, gezien de weerstand van de katholieke francophonie en de anti-Vlaamse opstelling van de liberale partij. In eerste instantie werd dat mogelijk door het bereiken van een gewapende vrede binnen de katholieke partij. Conservatieve leiders als Jules Renkin vreesden dat een wederuitgave van een democratische regering tot een interne scheuring zou leiden. Flaminganten en christen-democraten werden nu positief benaderd als een dam tegen het Vlaams-nationalisme enerzijds en tegen het socialisme anderzijds. Dat paste in een strategie om de BWP te isoleren, maar veronderstelde wel fundamentele toegevingen. Die strategie maakte des te meer kans omdat de wijze waarop de progressieve regering, ondanks haar intact gebleven parlementaire meerderheid, tegen de geldmuur was vastgelopen traumatisch nawerkte. De regeringscrisis van 1927 werd onmiddellijk bezworen door de vier uittredende socialisten te vervangen door twee liberalen en twee christen-democraten die ook flamingant waren. Daardoor werd een grote invloed van het flamingantisme op regeringsniveau aanvaard. Op taalgebied kwam de liberale coalitiepartner onder zwaardere druk te staan. Tegelijkertijd kregen liberale ministers het voortdurend aan de stok met een liberale factie, terwijl de partij er electoraal nog meer belang bij had om het been stijf te houden. Een groot aantal regeringscrisissen was er het gevolg van.

Tijdens het overbruggingsjaar 1928 bleek de katholieke pacificatie uit de unanieme goedkeuring van de leger- en de amnestiewet. De goedkeuring van de legerwet werd van een regeling van het taalgebruik afhankelijk gemaakt. In de verdere afwikkeling speelde het taalideologisch terugplooien van de Belgische machtselite nog een grote rol. De toegestane eentaligheid op een lager niveau moest door de tweetaligheid van de hogere kaders worden opgevangen. Vandaar de invoering van de provinciale rekrutering, van Vlaamse en Waalse compagnies (de secundaire

optie van 1913 en de eis van 1923) met de mogelijkheid tot vorming van eentalige bataljons en de verstrenging van de eis tot kennis van de tweede landstaal in de Militaire School. Uitgangspunt was de volledige opleiding van een soldaat in zijn moedertaal. Daartegenover stonden de niet-splitsing van de Militaire School, geen Vlaamse regimenten, het behoud van het Frans als commandotaal vanaf bataljonsniveau en als diensttaal onder de officieren en het in feite vrij kiezen door de miliciens van zijn taalregime. Om die redenen verwachtte men aan Vlaamsgezinde kant, ondanks de vooruitgang, geen snelle en evenmin een loyale uitvoering van de wet van 7 november 1928. Wat alweer zou uitkomen. De bevoegde ministers hielden via kunstgrepen nog zoveel mogelijk gemengde eenheden in stand, terwijl ze de evolutie naar eentalige bataljons afremden. Dat veroorzaakte in het leger organisatorische problemen, zodat stafchef Gallet zelf voor grotere eentalige eenheden begon te pleiten. Wel bleek opnieuw dat de steeds weer ingeroepen historische tweetaligheid van Vlaanderen vooral een ideologische argumentering diende. Nog geen 8 procent van de dienstplichtigen koos voor het Frans. Intussen bleef een Waalse meerderheid tegen elke taaldwang ten aanzien van eentalig Franssprekenden gekant. Ook daar groeide de idee dat niet langer alle francofone belangen veilig konden worden gesteld. De keuze drong zich op tussen ofwel de verdediging van de Franstaligheid in Vlaanderen ofwel de bescherming van de eentaligheid van Wallonië en van eentalig Franse carrières.

De agitatie verplaatste zich onmiddellijk naar het vraagstuk van de amnestie. De beweging daarvoor was vlak na de Eerste Wereldoorlog reeds op gang gekomen, zij het onder verschillende gedaanten: ten voordele van ontslagen ambtenaren en onderwijzers, voor gestrafte soldaten, voor politieke veroordeelden en gevangen activisten, voor ballingen. Vanaf het begin vond ze steun bij katholieke flaminganten, Vlaamse socialisten en een aantal Vlaamse liberalen. Dat resulteerde in gezamenlijke wetsvoorstellen in juni en december 1921 en in december 1926. Het Vlaams-nationalisme zou er zich voluit mee identificeren en rond

August Borms, die in 1924 nog één van de vier politieke gevangenen was en die weigerde gratie te vragen, een heldenhulde uitbouwen. De kwestie kreeg een symbolische functie en werd politiek gevaarlijk. Vanuit het Hof werd op de Franstalige liberalen druk uitgeoefend om daarrond geen crisis en verkiezingen uit te lokken. Ten slotte bereikte de regering een compromis. Op 6 december 1928 werd de 'uitdovingswet', geen amnestie- maar een genadedwet, door de Kamer goedgekeurd en op 16 januari door de Senaat. De volgende morgen werd Borms vrijgelaten, maar toen was het reeds te laat.

De spectaculaire verkiezingsoverwinning van de niet-verkiezbare Borms in Antwerpen op 9 december 1928 en de electorale doorbraak van het Vlaams-nationalisme in mei 1929, van zes naar elf zetels, zorgden voor de nog ontbrekende psychologische schok. Ze maakten het ongenoegen zichtbaar over de trage vooruitgang, de gebrekkige toepassing van de taalwetten, de afwijzing van het minimumprogramma en de anti-Vlaamse sfeer waarin dit gebeurde. Het Vlaams-nationalisme was in 1925 door het episcopaat weliswaar uitdrukkelijk verworpen, maar haar ideeën begonnen na het Algemeen Katholiek Vlaamsch Studentenverbond (AKVS) ook aan invloed te winnen bij ACV, KAJ, Boerenbond en vooral bij de ongeorganiseerde intellectuele burgerij, priesters inbegrepen. Het gevolg was een versnellings- en radicaliseringsfase. Het Borms-effect werkte reeds als een katalysator op de nationale arbeidersbeweging. Zowel binnen de BWP als binnen het ACW wilde men nu tot bindende afspraken tussen Vlamingen en Walen komen in plaats van de kwestie verder vrij te laten. Reeds in januari geraakte bekend dat de BWP aan een compromis werkte, wellicht ook met de bedoeling de Katholieke Vlaamse Kamergroep van de regering los te maken. Om de socialistische concurrent voor te zijn, bereikte de nationale christelijke arbeidersbeweging reeds op 13 maart 1929 een akkoord. Voor het eerst had het een eigen communautair programma uitgewerkt dat voor haar gekozenen bindend was. Om het gevaar van het regionalistisch nationalisme te bezweren en aan te tonen dat er tussen Vlaande-

ren en België geen onoverbrugbare kloof bestond, moest het minimumprogramma dringend worden gerealiseerd, zoniet verloor het alle geloofwaardigheid. Ten aanzien van de Waalse desiderata werd met een minimale tweetaligheid op Belgisch niveau ingestemd. Vanuit het ACW-LTNC werd op de andere standen en de Katholieke Unie druk uitgeoefend. Van groot belang was dat ook de BWP-POB via het congres van november 1929 een congruent standpunt innam. In de Kamer beschikte zij op dat moment over 70 zetels, tegenover 77 katholieke en 28 liberale volksvertegenwoordigers. Vanuit de oppositie zou zij aan de cruciale wetten van de volgende jaren meewerken, zonder dat de interne spanningen daarom verdwenen. Het betekende een enorme steun in de rug van de Katholieke Vlaamse Kamergroep in de strijd binnen de eigen gelederen en met een onwillige liberale coalitiegenoot.

Na de verkiezingen van mei 1929 werd de Vlaamse kwestie een regeringszaak. Zowel Jaspar als zijn opvolger Renkin waren bereid daarover de kabinetskwestie te stellen en onderhandelden nu rechtstreeks met de Katholieke Vlaamse Kamergroep. Het belang van de Vlaamse kwestie kwam ook tot uiting in de samenstelling van de regeringen. Dat gebeurde met instemming van de koning. Zoals ten tijde van het AES liet Albert zich opnieuw kennen als een pragmaticus, als een verlicht behoudsgezinde die zijn positie aan nieuwe ontwikkelingen wist aan te passen en precies daardoor mee de limieten ervan kon bepalen. De viering van het Belgische eeuwfeest in 1930 speelde ook mee: van 143 Vlaamse gemeenten was in november 1929 reeds bekend dat zij bij verder in gebreke blijven uit protest zouden nalaten de nationale vlag uit te hangen. De bisschoppen waren vanaf het begin over het minimumprogramma verdeeld geweest. In globo kwam er van die kant niet veel steun, wat bleek uit hun onwil om via de Leuvense universiteit het voorbeeld te geven.

Historische opties werden gelicht. De premissen van de jaren twintig werden losgelaten of overleefden slechts in sterk afgezwakte vorm. In plaats van tweetaligheid in Vlaanderen werd eentaligheid nu het uitgangspunt. Dat correspondeerde met de

Waalse keuze om voor alles de taalhomogeniteit van Wallonië veilig te stellen en daarbinnen geen Vlaamse minderheden met taalrechten te dulden. Daarnaast diende volgens de Waalse wens te worden afgestapt van het principe van de tweetaligheid in de centrale administratie (bestuurswet van 1921) en moest de kennis van de tweede landstaal tot een minimum aantal topfuncties beperkt blijven. Eentaligen mochten niet worden gediscrimineerd en er diende in een gelijk aantal functies te worden voorzien. Dat veronderstelde bestuurlijke decentralisering. Wat dan weer beantwoordde aan het Vlaamse inzicht dat zonder Vlaamse administratieve hiërarchie de toepassing van de taalwetten problematisch bleef en dus een volledige taalhomogeniteit verkieselijk was. De strijd verplaatste zich naar de concrete invulling van deze nieuwe principes, alsook naar het vraagstuk van de taalgrens, van de Brusselse agglomeratie en naar de vraag in hoeverre nog met taalminderheden rekening zou worden gehouden.

Op korte tijd kwamen de taalwetten tot stand die gebaseerd waren op de eentaligheid van Vlaanderen: op 5 april 1930 de vernederlandsing van de Gentse universiteit, op 28 juni 1932 de wet op het taalgebruik in de administratie, op 14 juli 1932 de wet op het taalregime in het lager en middelbaar onderwijs. Daarmee was de basis gelegd voor een eerste volledig in het Nederlands opgroeiende generatie, wat vooral na de Tweede Wereldoorlog merkbaar zou worden.

De vernederlandsing van de Gentse universiteit verliep het vlotst. Een eeuw na de Belgische onafhankelijkheid en twintig jaar na de start van de campagne verwierf Vlaanderen een volwaardige Nederlandstalige universiteit, met onmiddellijke en trapsgewijze invoering vanaf het academiejaar 1930-1931. Het ministeriële verbod aan de Gentse professoren om nog aan de Ecole des Hautes Etudes te doceren, had voor deze instelling nefaste gevolgen. Aangezien de liberale ministers onder zware druk stonden vanuit de eigen Franstalige achterban en vooral vanuit de machtige Brusselse federatie, moest de koning toch nog tot tweemaal toe het ontslag van de regering weigeren. Wel was

het dossier gekoppeld aan de keuzevrijheid in het lager en het middelbaar onderwijs. De Leuvense universiteit moest volgen en ontdebbele. De blijvende Franstalige dominantie zou in de jaren zestig tot nieuwe conflicten leiden. De door Franstalige liberalen bestuurde ULB bleef achterop hinken.

De taalwetten van juni-juli 1932 vereisten nog een afmatten-de parlementaire strijd, ook tegen aanvankelijke regeringsvoorstellen in. Er waren vier regeringscrisissen nodig, met in juni 1931 de vervanging van Jaspar door Renkin als premier. Bij de laatste onderhandelingen met Renkin schaarde het unitaire ACW zich achter de Vlaamse Kamergroep om te eisen dat de regering de vertrouwenskwestie niet zou stellen. Dat zou de liberalen hun vetorecht ontnemen, waardoor in het parlement met medewerking van de socialisten de onderwijskwestie kon worden opgelost. Toen de liberalen inbonden, maakten ze van de veralgemeening tot het vrij katholiek onderwijs een *conditio sine qua non* om oneerlijke concurrentie uit te sluiten. Want ook het episcopaat had weerstand geboden, traditioneel refererend aan het vrijheidsargument uit de schoolstrijd. Op 20 augustus 1930 probeerde kardinaal Van Roey, de opvolger van Mercier in 1926, nog tevergeefs daarop te anticiperen. Hij droeg zijn college-directeurs op om, naar het voorbeeld van het rijksonderwijs, bijna tweederde van de lessen in het Nederlands te geven. Niettemin lokte de betrokkenheid van het vrij onderwijs bijna nog een nieuwe regeringscrisis uit en werd de nieuwe wet slechts node door de Brusselse en Waalse katholieken aanvaard. De taalwetten op het lager en middelbaar onderwijs impliceerden dan ook de volledige vernederlandsing. De streektaal werd onderwijstaal. De vrijheid van het gezinshoofd werd in beide onderwijsnetten afgeschaft. De naleving van de wet zou in het katholiek onderwijs moeilijker blijken en geheel vrije (niet-gesubsidieerde) instellingen bleven eraan ontsnappen. De facto leidde de wet ook tot de uitdoving van de Franstalige, 'Waalse', afdelingen in het rijksonderwijs. Aan de positie van de anderstalige minderheden was veel aandacht besteed. De gezamenlijke weerstand van

wallinganten en flaminganten tegen permanente minderheidsklassen met een anderstalige finaliteit bleek echter te groot. Aan Waalse kant was dat de houding van oudsher. Aan Vlaamse kant vroeg men zich af of men daardoor in feite niet vooral een beperkte tweetalige elite diende die zich via een apart klasse-onderwijs sociaal wilde blijven onderscheiden. Tegelijkertijd vreesde men opnieuw de invoering van uitzonderingsbepalingen. Van afdwingbare rechten wilde men bijgevolg niet weten. Wel werden overgangsmaatregelen voorzien. Voor kinderen van wie de moedertaal of de gebruikelijke taal niet het Nederlands was, konden in het lager onderwijs nog transmutatieklassen (inspirator Camille Huysmans) worden opgericht als voorbereiding op het secundaire onderwijs in de streektaal. In afwachting konden ze ook op dat laatste niveau nog even worden gehandhaafd. De transmutatieklassen hadden dus een duidelijk integrerende functie. Hoewel dit in principe voor heel België gold, zou in Wallonië het *ius soli* (bodemrecht), ondanks de duizenden Vlaamse migranten, onverminderd van kracht blijven en was voor 'Vlaamse eilanden' geen plaats. In Vlaanderen zouden er in 1951-1952 nog aanpassingsklassen in vijftien gemeenten bestaan. Vooral in de Vlaamse rand van Brussel werden ze oneigenlijk gebruikt, omdat de kinderen uit die rand secundair onderwijs in de Brusselse agglomeratie konden volgen. Daar werkte het taalveranderingsproces nog steeds in omgekeerde richting. Intussen bleef de Brusselse agglomeratie zelf, evenals de taalgrensgemeenten, eens te meer aan elke afdoende taalregeling ontsnappen. Ongeacht de bepalingen van de wet, die een aantal verbeteringen bevatten, gold de facto nog steeds de vrijheid van het gezinshoofd. Dwingende sancties ontbraken en de opgerichte inspectie stelde onvoldoende voor. Op dat moment bleek nog zo'n veertig procent van de kinderen het Nederlands als moedertaal te hebben, terwijl zo'n twintig procent tweetaligen als Vlamingen werden beschouwd. Kortom, terwijl Vlaanderen vernederlandste, verfranse Brussel verder. Dat gold ook op bestuurlijk gebied.

De nieuwe bestuurswet werd tegelijkertijd behandeld. In feite werd teruggегреpen naar de basisbeginselen van de door de Kamer in 1920 goedgekeurde tekst, die toen door de Senaat in tweetalige zin was gewijzigd. In eerste instantie betekende dat het onverminderd invoeren van het territorialiteitsprincipe. De verzachtingen uit 1921 verdwenen. De interne diensten van de gemeenten werden eentalig zonder nog de mogelijkheid tot toevoeging van een tweede taal. Dat gold ook voor de externe berichtgeving. Gezien deze verstrakking stelde het vraagstuk van de taalgemengde gebieden aan de taalgrens zich wat scherper. Deze gemeenten kregen een 'zwevend' statuut volgens de uitslag van de tienjaarlijkse talentelling. Bij aanwezigheid van dertig procent anderstaligen moest naar externe tweetaligheid en een taalgesplitst schoolnet overgeschakeld worden; ontstond een anderstalige meerderheid dan veranderde de bestuurstaal. Een regeling die door de francofonie ook snel voor het Brusselse 'grens'gebied zou worden ingeroepen met het oog op een verdere uitbreiding van de agglomeratie. De wet verscherpte dus nog het referendumkarakter van de talentellingen en de politieke betekenis ervan. Voor de Brusselse agglomeratie zelf bleef de individuele tweetaligheid van de ambtenaren het uitgangspunt, zij het met gradaties volgens de uitgeoefende functie. De taalexamens werden echter vaak tot een formaliteit herleid, zodat in 1963 nog steeds zo'n negentig procent van de hoogste categorie ambtenaren Franstalig was. De gemeentebesturen hadden dit geconsolideerd door voor de interne diensttaal voor de eentaligheid Frans te kiezen, wat hen volgens de wet vrijstond. Wel had de wet de externe tweetaligheid meer benadrukt. De gemeenten werden verplicht te antwoorden in de taal gebruikt door particulieren en gemeentebesturen. Tevens gold de verplichting om alle administratieve documenten volgens de keuzetaal van de belanghebbende op te stellen. Het tweede deel van het basiscompromis met het Waalse socialisme gold het terugkomen op de tweetaligheidsvereiste voor nationale ambtenaren. Reeds in 1929 hadden beide nationale arbeidersbewegingen voor een verregaande bestuurlijke decentralisering geopteerd. De oorspronkelijke

regeringstekst werd in een sfeer van wederzijds begrip door katholieken en socialistische oppositieleden in de zin van zoveel mogelijk eentalige diensten aangepast. Daartegen stelde de koning zijn veto omdat het te veel de unitaire staatsstructuur ondermijnde en in de richting van bestuurlijke scheiding ging. De top van de administratie, zo'n driehonderdtal ambtenaren, moest tweetalig blijven. Dat stuitte in de Kamer op bezwaar van de Waalse socialisten, die zich bedrogen voelden, waardoor het geheel in gevaar kwam. Uiteindelijk vond de regering een uitweg in een idee dat reeds in het ACW ter sprake was gekomen. Het uitgangspunt bleef de tweetaligheid van de dienst op basis van de eentaligheid der ambtenaren. Deze zouden worden ingedeeld volgens taalrollen waartussen een 'billijk evenwicht' moest ontstaan. Om daarboven de eenheid van de administratie te waarborgen, zouden aan eentalig Franse topambtenaren tweetalige adjuncten worden toegevoegd. Vanuit Vlaams oogpunt betekende dit, in vergelijking met het oorspronkelijk akkoord, een wezenlijke verslechtering. Geen consequente tweetaligheid en geen consequente eentaligheid, maar nog een tussenvorm die in twee opzichten nadelig was. In de eerste plaats zou de indeling in taalrollen te wensen overlaten en werd slechts traag in de richting van een billijk evenwicht gevorderd, met grootschalige ontduiking in sommige departementen. Evenzo bleef de administratie door een Franstalige hiërarchie beheerst, zodat afremmende machtsmechanismen de inferieure positie van de Nederlandssprekenden nog konden bestendigen. Daartegenover stond dat nieuwe promotiekanalen opengingen, wat de conflictgeladenheid verhoogde. Geen pacificatie dus, maar aan beide kanten een nog sterker ethnic competition, tevens kaderend in de strijd om de aanduiding van bestuurselites en een ruimer politiek-administratief cliëntelisme. De discussie daarover zou snel worden hervat. Nieuw was de oprichting van een paritaire Commissie voor Taaltoezicht, die over de toepassing van de taalwetten van 1932 moest waken. Het ging echter slechts om een adviserend orgaan zonder initiatiefrecht, terwijl evenmin in sancties was voorzien.

De wet van 15 juni 1935 kwam er onder een driepartijenregering en trok ook voor het gerecht het territorialiteitsprincipe door. Na de vooroorlogse vernederlandsing van de magistratuur werd ditmaal het verzet van vooral de Gentse en Antwerpse advocaten gebroken. Opnieuw speelde mee dat anders ook de rechten van de Vlaamse minderheden in Wallonië moesten worden erkend. Het bleek een uitstekende wet te zijn die gezien de sanctie van nietigheid nauwkeurig werd toegepast. Enkel in Brussel liet de wet te wensen over. Bovendien werden voor het taalgebruik in rechtszaken nog drie gemeenten (Evere, Ganshoren, St.-Agatha-Berchem) bij de Brusselse agglomeratie gevoegd.

Ten slotte zorgde de invoering van de simultaanvertaling in 1936 voor de oplossing van het communicatieprobleem in het parlement. In november 1935 hadden de Vlaamse katholieken immers besloten zowel daar als in de vergaderingen van de Rechterzijde uitsluitend Nederlands te praten. Wat tot nogal wat incidenten had geleid en beschuldigingen van «séparatisme parlementaire». Het aantal toespraken in het Nederlands nam in elk geval spectaculair toe als men de parlementaire jaren 1929-1930 met 1939-1940 vergelijkt: van 22 procent naar 47.6 procent in de Kamer en van 11.7 procent naar 41.9 procent in de Senaat.

Tussen 1930 en 1935 was de essentie van het minimum-programma gerealiseerd. De taalwetten waren met grote meerderheid goedgekeurd. Ze brachten geen pacificatie. Te veel spanningshaarden bleven bestaan: de centrale administratie, de Brusselse agglomeratie, de taalgrensgemeenten, enz. Bovendien boden taalwetten institutionele bescherming, maar ze maakten geen einde aan een sociologische minderheidsmentaliteit en de sociale symboolfunctie van het Frans die vooral in het bedrijfsleven doorwerkten. Des te ergerlijker was de ervaring dat de taalwetten opnieuw slecht werden toegepast en de onwil die zich daarbij op verschillende niveaus en vooral in Brussel bleef manifesteren. Reeds in 1935 werd federalisme een belangrijk strijdpunt. Deze volgende radicalisering voltrok zich in een gewijzigd politiek kli-

maat, waarbij de spanningen mede vanwege een nieuwe generatiewisseling in de partijen nog toenamen.

Geen pacificatie

De Waalse en Brusselse Beweging

Na de Eerste Wereldoorlog was de Assemblée wallonne resoluut de patriottische en unitaristische toer opgegaan. Ze stelde zich op één lijn met het Belgisch nationalisme. Elke federale formule werd met de Duitse bezettingspolitiek geassocieerd. Als reactie tegen deze wending naar een eenzijdig belgicisme, zou de wallingantische strekking in 1923 de Assemblée verlaten. Op initiatief van de in 1924 in Luik opgerichte Ligue d'action wallonne zou de Concentration Wallonne vanaf 1930 de Waalse federalistische groepen verzamelen. Voorop stond de vrees voor de aantasting van de taalhomogeniteit van Wallonië. Die werd aangewakkerd door de activiteiten van de Broederbond, een katholiek-Vlaamse organisatie die in 1930 officieel vorm kreeg. Zij wilde uitgeweken Vlamingen in Wallonië via netwerkorganisaties omkaderen, met het oog op het behoud van hun eigen nationale en religieuze 'volksaard'. Een aantal priesters en vakbondsmilitanten van het ACV werkten er nauw samen, voornamelijk in Henegouwen en Luik. Dat dreigde een einde te maken aan het proces van automatische assimileerbaarheid. Het creëerde Vlaamse groepsvorming, zou de vraag naar Vlaamse katholieke scholen in Wallonië aanwakkeren, waarna bestuurskundige eisen zouden volgen. Dat deed Jules Destrée en de andere wallinganten van taalstrategie veranderen: «donnant donnant» onderschreven ze via de taalwetten van de jaren dertig het territorialiteitsprincipe. De rechten van taalminoriteiten (lees: 'de vrijheid van het gezinshoofd') moesten wijken voor de rechten van de regio: geen vorming van 'klerikale eilanden' in Wallonië tegenover het uitdoven van de 'klasse-eilanden' in Vlaanderen. Daarnaast was er het groeiend besef van de econo-

mische en demografische achteruitgang van Wallonië en de vrees voor minorisering. Dat leidde tot toenemende irritatie over de Brusselse centrumpositie en haar hegemonie. Tijdens de congressen van de Concentration Wallonne werd kritiek geformuleerd op de uitbuiting van Wallonië door het Brusselse financieel kapitaal en op de omgekeerde economische ontwikkeling die Vlaanderen industrieel bevoordeligde. Vandaar dat ideeën voor economische en institutionele decentralisering veld wonnen, terwijl ook zwaar werd getild aan het opzeggen in 1936 van het Frans-Belgisch militair samenwerkingsakkoord in het kader van een Belgische zelfstandigheids- en neutraliteitspolitiek. Dat kreeg ook een politieke vertaling. Reeds bij de bestuurswet van 1932 hadden acht Waalse socialistische senatoren zich onthouden omdat zij verder in federalistische richting wilden gaan. In 1937 werd een Entente libérale wallonne opgericht, onafhankelijk van de Brusselse liberalen. In de jaren 1938 en 1939 zouden de Waalse socialisten apart congresseren, wat tot moeilijkheden met de Franstalige Brusselaars leidde. Kort nadat Spaak in mei 1938 tijdens een regeringsverklaring voor het eerst op het bestaan van een Waals probleem had gewezen, zouden drie Waalse socialisten een wetsvoorstel tot federalisering indienen, daarin door de Concentration gesteund. Hun voorstel verschilde fundamenteel van een in mei 1931 neergelegd Vlaams-nationalistisch wetsvoorstel inzake het statuut voor Brussel: in het laatste voorstel behoorde Brussel tot Vlaanderen, in het andere werd geopteerd voor een drieledige gewestvorming. De Waalse Beweging stemde overigens nog steeds op de liberale en socialistische partij. Toen l'abbé Mahieu, die de leiding van de Concentration had overgenomen, tijdens de verkiezingen van maart 1939 met een onafhankelijke Waalse partij opkwam, draaide dat uit op een fiasco. Zij was afgekeurd door de Ligue d'action wallonne de Liège die reeds in 1938 met Mahieu had gebroken en door de Belgisch-nationale Assemblée wallonne. Een Waals-nationalistische partij maakte dus nog geen kans, terwijl extreem-rechts onder de gedaante van Rex een eerder Belgisch-nationalisme belichaamde.

De dubbelzinnigheid in de Waalse Beweging was nu in zoverre geïnstalleerd dat ze aparte institutionele vormen begon te krijgen. De wallinganten gaven de voorrang aan Wallonië, maar bleven de Brusselse francofonie taalcultureel steunen: zowel taalideologisch als vanwege de dan sterkere machtspositie tegenover Vlaanderen. Niettemin betekenden de taalwetten van 1932 een breuk tussen de Waalse en de Brusselse vleugel van de Waalse Beweging. Deze laatste vreesde niet alleen de uitholling van de centrumfunctie in geval van decentralisering, maar ook dat bij nieuwe Vlaams-Waalse onderhandelingen haar belangen weer zouden moeten wijken. De toekomstige verdeling van jobs in de centrale administratie en de taaldruk op de lokale Brusselse instellingen kwamen reeds hard aan. Vandaar dat een eigen francofone Brusselse blokvorming noodzakelijk werd geacht. Onmiddellijk na de taalwetten van 1932 werd de Ligue contre la Flamandisation de Bruxelles opgericht, in 1936 uitgebreid tot de Concentration antiflamingante en in 1938 verder verruimd tot Le Bloc de la Liberté: een samengaan van zowat alle organisaties van Waalse ingewekenen (alsook hun culturele verenigingen) met alle sociale groepen die de dominantie van het Frans wilden verdedigen. Daarnaast werden de belangen van ambtenaren en personeel nog specifiek behartigd door de APWE. Er stond veel op het spel. Tot dan toe was de centrale administratie vrijwel exclusief Franstalig geweest. De eentaligheid Frans voor de carrière bleef gegarandeerd, maar er moest wel een billijk evenwicht groeien op basis van taalrollen. Het ene beïnvloedde en beperkte de toegang, het andere had belangrijke consequenties voor de interne promoties; frustraties die des te groter waren naarmate het om posities ging die hoger op de hiërarchische ladder stonden. Nu de taalwet was gestemd bleef als strategie het benutten van de ruimte in de interpretatie en de boycot over. Datzelfde gold voor het veilig stellen van de francofone tewerkstelling in de lokale Brusselse administraties. Daarvoor kon men op de volle medewerking van de meeste Brusselse gemeentebesturen rekenen.

Alle politieke pogingen om tot een Groot-Brussel te komen, bleven ook tijdens het interbellum mislukken. Veel verder dan de coördinatie van de Konferentie van Brusselse Burgemeesters, daterend van 1875, geraakte men niet. Intussen slaagden de Brusselse politici erin om bij de bestuurswet van 1921 het begrip 'Brusselse agglomeratie' te doen inschrijven, met een apart taalstatuut en een duidelijke afbakening. Daardoor onstond in die zestien gemeenten bijgevolg wel een grote linguïstische eenheid. De grove manipulatie van de talentelling van 1920 paste in dat kader. Het tweetalige karakter van de agglomeratie, met toenemend overwicht van het Frans, moest worden benadrukt. Hoe weinig bescherming de Nederlandstaligen er kregen, werd reeds uiteengezet. Dat beantwoordde aan de wijze waarop de Brusselse burgemeesters zich tegen elke 'taaldwang' bleven verzetten, in hun discours gesublimeerd tot de verdediging van de gemeentelijke autonomie (het zelfbeschikkingsrecht van de gemeente) en de vrijheid van de ouders in het onderwijs (het zelfbeschikkingsrecht van het individu).

Bij de afbakening van de agglomeratie volgde een consolideringsfase. De omringende landelijke gemeenten kregen weinig aandacht, zelfs als ze toenadering zochten. Dat veranderde bij de bestuurswet van 1932. Alleen Brussel en de taalgrensgemeenten genoten nog van een apart statuut. De situatie van de Nederlandstaligen in de Brusselse agglomeratie verbeterde, maar niet ingrijpend. Opnieuw was er een francofoon offensief om de agglomeratie met Ganshoren, Sint-Agatha-Berchem en Evere uit te breiden. Urbanistische motieven en francofone belangen werden ingeroepen. Met name het recht van een toenemend aantal inwijkelingen op Franse cultuur via Franstalig onderwijs. Het parlement werd langs drie kanalen bewerkt: de Konferentie van Brusselse Burgemeesters (die alle tot het beschermingscomité van de Ligue contre la Flamandisation de Bruxelles zouden toetreden), de burgemeesters van de betrokken gemeenten (op Evere na), de Franstalige Brusselse pers. Die lobby haalde het ditmaal niet, omdat haar streven niet paste in een prioritaire Vlaams-Waalse

pacificatie. De taalwet op het gerecht van 1935 betekende echter een stap in de gewenste richting. Aan Vlaamse kant stemde men op gerechtelijk gebied in met de uitbreiding van het Brusselse statuut tot de drie bewuste gemeenten, in ruil voor het eentaligheidsbeginsel in de rest van het arrondissement. De strijd voor de bestuurlijke overheveling kon beginnen. Opvallend was reeds de trend om voor de Franstaligen in de Vlaamse rand gelijke rechten te vragen als deze voor de Vlamingen in het hoofdstedelijk gebied, waar deze laatsten procentsgewijze minder talrijk waren. Zo bewees ook de talentelling van 1930 haar politieke functie. Tegelijkertijd werd ingespeeld op het belegeringscomplex in Wallonië. De verdere overheersing ervan werd beklemtoond als Brussel zou worden vernederlandst. De simpele visie van onder meer het Vlaams-nationalisme op. 'Brussel als te heroveren Vlaamse grond' paste perfect in die francofone taalstrategie.

De Vlaamse Beweging

Het politieke ongenoegen over de boycot van de taalwetten was in Vlaanderen vrij algemeen. Dat had des te meer impact doordat de drang van de Vlaamsgezinden naar eigen Vlaamse organisaties zich op alle terreinen van het maatschappelijk leven in de jaren dertig doorzette. Meestal ging het om een reactie tegen het Vlaamsvijandige of eentalig Franse klimaat van Belgisch-nationale organisaties. Vandaar bijvoorbeeld de oprichting in 1922 van de Vlaamse Toeristenbond (VTB, honderdduizend leden in 1931) en van het Algemeen Vlaamsch Geneesherenverbond (meer dan elfhonderd leden in 1940). Dat verbond bestond vooral uit platte-landsdokters, met gewezen activisten en leiders uit de frontbeweging in bestuursfuncties, maar werkte wel met de Belgische beroepsorganisatie samen voor het behartigen van de professionele belangen tegenover de overheid. Datzelfde splitsingsproces stelde men een aantal jaren later ook vast bij de democratisering van de sportwereld. Zo werd in 1930 een Vlaamsche Voetbalbond

opgericht (die negen jaar later een vijfhonderdtal clubs verenigde, vooral op het platteland rekruteerde en zelfs interlands organiseerde, terwijl een zich uitbreidende Vlaamsgezinde burgerij in 1933 een Vlaamsche Tennis Federatie stichtte. Het zwaartepunt van de lobbying ging uit van de grote Vlaamse verenigingen die zich in 1935 tot een Verbond groepeerden waaraan het Davidsfonds, het Verbond van Vlaamsche Oudstrijders, de VTB en het 'Vlaamsch Verbond voor Brussel' deelnamen. Massamanifestaties als de IJzerbedevaarten en het Vlaams Nationaal Zangfeest moesten de samenhang verhogend.

Ook op financieel-economisch gebied verhoogde de concurrentie. De Brusselse haute finance domineerde uitgesproken het bankwezen, maar een 'Vlaams kapitalisme' leek zich te ontwikkelen. Dat gold in mindere mate voor de socialistische Bank van de Arbeid, maar vooral voor de wijze waarop de financiële organisaties rond de Boerenbond zich via het spaarwezen van de plattelandsbevolking uitbouwden (in 1921 zou ze via een lening het democratisch schepencollege Van Cauwelaert-Huysmans depaneren). De Algemeene Bankvereniging bezette in 1930 de derde plaats onder de banken in België achter de Société Générale en de Banque de Bruxelles. In 1934 moest een koortsachtige operatie haar van het faillissement redden, waaruit dan de Kredietbank ontstond. Evenzo profileerde het in 1926 heropgerichte VEV zich nu meer als een ruime economische belangengroep, wat in Vlaanderen een fractionering van het patronaat en de burgerij betekende. Hoewel het Brusselse holdingkapitaal sterk tot de industriële ontwikkeling van Vlaanderen bijdroeg, bleef de nieuwe economische elite zich inspannen om in het kader van de groeiende overlegeconomie als de patronale vertegenwoordiger voor Vlaanderen te worden erkend. Het VEV spaarde daartoe zijn kritiek op het CCI niet: te veel op de belangen van de grootindustrie afgestemd, sociaal te dogmatisch en conservatief, te liberaal, te Frans-talig en geen rekening houdend met de taalwetten. Het kwam daarbij wel voor een ideologische keuze te staan: ofwel heel Vlaanderen proberen te vertegenwoordigen (dus ook Franstalige

bedrijven) of haar Vlaamsgezind profiel scherp houden. In 1935 schreef het VEV samen met het Algemeen Christelijk Verbond van Werkgevers (ACVW), waarmee dwarsverbanden bestonden, met het ACW en met de Vlaamse afdeling van het katholiek Middenstandsverbond een open brief aan de koning. Daarin werd onder meer de paritaire vertegenwoordiging van Vlamingen en Walen in alle organismen en commissies op sociaal, financieel en economisch terrein gevraagd. Een eis waaraan een zeker gevolg werd gegeven en die ook weerklink vond bij de Vlaamse socialisten. Over eventuele spanningen binnen de vakbonden, die hun eenheidsstructuur behielden, moet nog onderzoek gebeuren. Het ACV was overwegend een Vlaamse organisatie, aangezien ze in 1930 bijna 85 procent van haar leden uit de vier Vlaamse provincies rekruteerde met vermoedelijk de Boerenbond als doorgeefnetwerk. Het was daarbij aan een inhaalmaneuver bezig op de socialistische vakbond: respectievelijk zo'n 350.000 en 600.000 leden in 1939 (133.000 tegenover 520.000 in 1925).

Het Vlaamse ongenoegen vertaalde zich politiek vooral in het katholiek flamingantisme, waar een jongere tussengroep van intellectuelen met promotiekansen opschoof naar het maximalistische standpunt, daarbij geïnspireerd door een nieuw weekblad als Nieuw Vlaanderen (sterk ingeplant in de KU.Leuven) en de koerswijziging van De Standaard onder het beleid van Gustaaf Sap die niet langer minister was. In 1935 bleven de Vlaamse katholieke groepen van Kamer en Senaat nog op de lijn van het minimumprogramma, maar het federalisme werd een vrije kwestie. Kort daarna bleek de radicalisering ook uit het congres van de Katholieke Vlaamse Landsbond, waarvan zowel minimalisten als maximalisten lid waren. De kloof tussen Vlaanderen en het unitaire België groeide. Het geloof in de taalwetgeving brokkelde af, zeker als het ook nog een breekijzer werd naar andere maatschappijmodellen.

Dit alles speelde in de kaart van het Vlaams-nationalisme, dat reeds in maart 1931 een wetsvoorstel voor federalisme had ingediend. De Frontpartij werd echter zelf verscheurd door drie vleu-

gels, wat ook samenhang met haar geografische spreiding. Aanvankelijk bestond zij, zoals de liberale en de katholieke partij, uit verzelfstandigde regionale groepen. In verstedelijkte arrondissementen bleef het pluralisme bewaard. In agrarische en economische transitiegebieden voltrok zich een snelle evolutie naar een louter katholiek Vlaams-nationalisme, startend in West-Vlaanderen. Vanuit een traditionalistisch catholicisme ging men de Belgische staat niet langer alleen om taalculturele redenen afwijzen, maar ook vanwege zijn liberaal pluralistisch karakter, emanatie van een te verwerpen moderniteit. Een Vlaams-katholieke politieke ruimte stond voorop. Geïnspireerd door een volksnationalistische ideologie, die de Vlaamse volksaard als gegeven en onveranderlijk beschouwde, was daarin voor niet-volksgenoten steeds minder plaats. Dat gold reeds voor de franskiljons en voor een volksvreemd liberalisme en socialisme. Bij de uitbreiding tot het criterium van afstamming werden joden a fortiori uitgesloten. Het ras begon dan gans het volk te worden. De traditionalistische onderstroom verklaart ook de betrokkenheid van een deel van de geestelijkheid bij het Vlaams-nationalisme, terwijl de kaderleden uit een geradicaliseerde katholieke Vlaamse studentenbeweging werden gerekruteerd. Volgens de hypothese van Bruno De Wever dat het voornamelijk sociaal-economische gebieden in verandering betrof, waar de katholieke sociale organisaties nog zwak stonden en de BWP geen voet aan de grond kreeg, ging het tegelijkertijd om een verlate opstand van een nog niet geïntegreerde concurrentiële elite uit de katholieke middenklasse tegen lokale machtscentra die het langst de sociale controle hadden bewaard. In die zin was dat katholiek Vlaams-nationalisme ook een losgemaakt segment van de katholieke zuil, waarmee het, ondanks de uitbouw van een eigen mini-zuil, via tal van andere verenigingen verbonden bleef en via die brugorganisaties invloed uitoefende. De oprichting van het Vlaams Nationaal Verbond in 1933, de autoritaire organisatie ervan (vlag, groet, leider), de uitstoting van pluralistische en democratische groepen, de biologisch-racistische ideologische heroriëntering markeerden de evolutie naar

een integraal katholiek fascistisch nationalisme, maar in antikle-rikale rebellie tegen het Belgisch episcopaat. Dat kon niet worden losgezien van de mondiale economische crisis, de crisis van het parlementaire regime, de internationale polarisering tussen links en rechts, de machtsovernames in Italië en Duitsland, en de groei van een nieuw soort nationalisme, dat het massificatieproces wilde opvangen door volkseenheid tegenover klassenstrijd te plaatsen. De vraag stelde zich dus in hoeverre het vnv als machtspolitieke factor de taalstrategieën van andere partijen en groepen daarbinnen zou beïnvloeden en welke mate van prioriteit de 'taalkwestie' na de jaren 1930-1932 nog op de politieke agenda kreeg.

Terwijl de politieke elite de taalstrijd onder controle probeerde te krijgen, bereikte de economische crisis een dieptepunt en werden recordcijfers voor de werkloosheid genoteerd. De mislukking van de deflatiepolitiek leidde in 1935 tot de opname van de BWP in een driepartijenregering. De schokkende verkiezingen van 1936 maakten van haar de grootste partij en ze werd tot 1939 onmisbaar in de coalitievorming, tot grote onvrede van de conservatieve burgerij. Alarmerend was de doorbraak van extreem-rechts: ineens 21 zetels voor Rex (zij het een kortstondig succes), en 16 zetels (+8) voor het vnv en zijn verbondenen. Deze laatste partij probeerde zijn ware aard nog achter een Vlaams radicalisme te verbergen. Grootste verliezer was de katholieke partij die probeerde te anticiperen op haar dramatische achteruitgang door zich in een Vlaamse (kvv) en Waalse vleugel te herstructureren. De verrechtsing bleek uit het beginselakkoord tussen het kvv en het vnv in december 1936. Het akkoord was gericht op de bundeling van alle Vlaamse en katholieke krachten op corporatistische en federale basis met het oog op een antilinkse volkse en christelijke nieuwe orde in Vlaanderen. Het hield echter niet lang stand. Enerzijds werd het bestreden door de radicalen in de leiding van het vnv, anderzijds door de groep Van Cauwelaert en het ACW en de Boerenbond. Deze nationale organisaties keerden zich tegen de 'revolutie van rechts'. Ze kozen voor een voortzetting van de nationale regering-Van Zeeland en de samenwerking met de BWP.

Reeds in augustus 1935 had het ACW de katholieke Vlaamse Beweging ervoor gewaarschuwd geen breuk te veroorzaken met de sociale beweging door een koerswijziging door te voeren zonder dat het ACW met zijn 250.000 aangeslotenen daarin zou worden geraadpleegd. De Vlaamse kwestie moest definitief worden opgelost, maar binnen het Belgische kader. Het opzeggen van het Frans-Belgisch militair akkoord in oktober 1936 (jarenlang een mobiliserende factor in Vlaamsgezinde middens), de optie voor een buitenlandse zelfstandigheids- en later neutraliteitspolitiek verzwakten verder het anti-Belgicisme.

De politieke manoeuvres hadden ook een impact op de BWP. Het eerste Vlaams Socialistisch Congres in maart 1937 deelde de taalculturele visie van het ACW. Ook daar trad een nieuwe generatie aan, met een veel grotere intellectuele inbreng dan voorheen: de eerste lichting van de Arbeidersvolkshogeschool van Antwerpen en van de Arbeidershogeschool van Ukkel, geïntegreerde activisten, enz. in totaal een vierhonderdvijftigtal aanwezigen. Centraal stond de beklemtoning van de eigen Vlaamse identiteit, zowel extern als intern. In de eerste plaats wilde men zich afzetten tegen een autonoom fascistisch en klerikaal Vlaanderen, dat het Vlaamse socialisme 'buiten de Vlaamse volksgemeenschap' wilde sluiten. Deze positie-bepaling ging gepaard met de nodige zelfkritiek. Bij gebrek aan een cultureel programma had men de culturele en ideologische strijd te snel aan kleinburgerlijke groepen prijsgegeven en trad men te weinig offensief op. Daarmee correspondeerde het ongenoegen over de taalsituatie binnen de eigen partij. Men had te lang berust in een vertaald socialisme en het werd tijd om het minderwaardigheidscomplex af te leggen. Die taalgevoeligheid als sprekers van een lage statustaal en van een minderheid binnen de partij beantwoordde aan een realiteit. Reeds in 1903 was om een Vlaams Congres gevraagd. Tijdens de jaarlijkse bijeenkomsten was de voertaal immers bijna uitsluitend het Frans, zodat Vlaamse arbeiders er weinig van meedroegen en vele Vlaamse leiders zich door gemis aan een vlot gebruik van de tweede taal nooit lieten horen. De aanwezigheid van vertalers los-

te dat, gezien het tijdverlies en het ongeduld van Franstaligen, niet op. In juli 1936 stelde het probleem zich weer in alle scherp-te, zowel met betrekking tot het taalgebruik in de algemene raad als met betrekking tot het congres. Ook toen bood de pas ontstane mogelijkheid tot simultaanvertaling een uitweg. Niettemin werd aan Vlaamse kant toch gepleit voor meer eenheid in verscheidenheid: de kans voor Vlaamse en Waalse federaties om apart te vergaderen over eigen specifieke kwesties. Het congres van 1937 lag in het verlengde ervan, maar het lokte ook afzonderlijke Waalse socialistische congressen in 1938 en 1939 uit. Het tweede aangekondigde Vlaams socialistisch congres zou er niet komen.

Naast een afdoende amnestieregeling concentreerden de minimalisten zich in de lijn van de taalwetten van 1932 nu vooral op het verwerven van culturele autonomie. Deze autonomie beoogde de aanpassing van de centrale administratie aan de culturele tweeledigheid van het land, met in eerste instantie de splitsing van de bestuurlijke diensten van het Ministerie van Openbaar Onderwijs. Aanbevolen door het Studiecentrum voor de Hervorming van de Staat (in 1936 op initiatief van de regering-Van Zeeland opgericht), gepropageerd door de Vlaamse kranten, gesteund door het Verbond van Vlaamse Cultuurverenigingen en de Vlaamse beroepsverenigingen, tot het actieprogramma behorend van de Katholieke Vlaamse Landsbond, het ACW en het KVV en bepleit door het Vlaamse socialisme zou deze eis tot het meest urgente actiepunt van de Vlaamse Beweging uitgroeien. De intentie daartoe werd in zowat elke regeringsverklaring opgenomen. Parallel herleefde in Wallonië de idee van een federalisering en drong ook de Waalse kwestie tot de regeringsverklaring door. Intussen presenteerde de liberale partij zich als een 'nationale' partij, de nadruk leggend op patriottisme en unitarisme, in plaats van nog verder aan middelpuntvliedende krachten toe te geven. Rond dat thema polariserend en op de conservatieve vleugel van de katholieke partij mikkend, bezorgde haar dat in 1939 in Frans-talig België grote electorale winst. Daarvoor had ze in 1937 naar

aanleiding van de amnestiewet twee opeenvolgende liberale ministers tot ontslag gedwongen. Tegelijkertijd verhulde deze opstelling een aanval op de socialistische regeringsdeelname en het gevoerde sociaal-economische beleid. Vandaar dan weer de in blok gunstige houding van de BWP ten aanzien van amnestie, onder meer om een regeringscrisis te vermijden.

De grote regeringsinstabiliteit tijdens de jaren 1937-1939 (zes regeringen) werd onder meer mee veroorzaakt door de taalproblematiek, rechtstreeks of als aangrijpingspunt. Deze problematiek bleef een bron van conflicten en buitenparlementaire agitatie speelde daarin een grote rol: de actie van Flor Grammens voor de toepassing van de taalwetten, de beroering rond het amnestievraagstuk (de wet van juni 1937), waarbij vooral de patriottische oudstrijdersverenigingen zware tegen-druk uitoefenden, de zaak-Martens, enz. Intussen werden nog beperkte vorderingen op het vlak van de culturele autonomie gemaakt: de eerste zelfstandige Vlaamse radio-uitzendingen in 1937, de oprichting in 1938 van twee adviserende cultuurraden, van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten en de Koninklijke Vlaamse Academie voor Geneeskunde. Datzelfde jaar kwam ook de laatste grote taalwet tot stand, deze op het leger (30 juli 1938). De opheffing van het Frans-Belgisch militair akkoord in 1936 noodzaakte tot een nieuwe hervorming. Na moeizame debatten werden de belangrijkste Vlaamsgezinde eisen gerealiseerd. De reeds bij wet van 1928 voorziene eentalige compagnies moesten tot integraal eentalige regimenten en zelfs divisies gegroepeerd worden, met inbegrip van het commando. De Militaire School werd gesplitst en het beginsel van proportionaliteit bij de aanwerving werd aanvaard om de Vlaamse achterstand in te halen. Daarnaast voorzag men in een versterkte tweetaligheid van het legerkader (volgens een telling beschikte op dat moment 48 procent van de officieren over voldoende kennis van het Nederlands). Nog voor men aan een werkelijke toepassing van de legerhervorming toe was, brak de Tweede Wereldoorlog uit.

Het meest urgente actiepoint, de uitbouw van 'culturele autonomie' in de centrale administratie, als antwoord op het federalisme, bleef echter steken. Acht jaar na het beoogde billijke evenwicht telde men in het Ministerie van Onderwijs (het meest geviseerde, gezien het territorialiteitsprincipe voor het onderwijs) op acht topambtenaren nog zeven Franstaligen. Het in februari 1940 ingediende wetsontwerp wilde elke ambtenaar in dit departement tot en met de secretaris-generaal een taaladjunct van een andere taalrol geven, zodat alle aangelegenheden in de eigen taal konden worden afgewerkt. Daarover lokte de liberale partij eens te meer een crisis uit. De koning weigerde het ontslag van de regering. Een paar weken later viel het Duitse leger België binnen.

De impact van de Tweede Wereldoorlog

Ten eigen bate voerden de Duitsers opnieuw een Flamenpolitiek, in fine gericht op de inlijving van België in het Groot-Germaanse rijk. Vanaf het begin collaboreerde het VNV, in zijn greep naar de macht, met nazi-Duitsland, ook ideologisch. Tot dan toe geïsoleerd wilde het binnen een autonoom Vlaanderen de enige politieke partij worden en de totalitaire macht uitoefenen, met uitschakeling van al wat in zijn ogen de Vlaamse natie verdeelde. Interne kritiek op het fascistisch en racistisch profiel was er niet, wel op het uitblijven van zelfstandigheid en op het gebrek aan christelijke grondslag van het nationaal-socialisme in Vlaanderen. Zelf gemanipuleerd en gevangen in een uitzichtloze opbodpolitiek met de ss-Vlaanderen, marginaliseerde het VNV in Vlaanderen nog meer naarmate de krijgskansen keerden (van zo'n 40.000 tot circa 10.000 leden). In feite kon het machtsverweringsproces alleen op bestuursniveau geslaagd worden genoemd. De aanstelling van Gerard Romsée tot secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken leidde tot de massale inschakeling van het VNV in 's lands bestuur: de controle over de provincies en over

zowat de helft van de Vlaamse gemeenten, vaak ten koste van mandatarissen uit de katholieke partij. De hypothese dat onder welwillend Duits oog een concurrentiële elite de macht overnam, wordt ondersteund door de politieke rekrutering van het VNV en de vaststelling dat nu lagere sociale groepen aan bod kwamen. De opheffing van het ministerie van Volksgezondheid en de toevoeging ervan aan Binnenlandse Zaken, bood Romsée ook de mogelijkheid tot het forceren van een Orde van Geneesheren. De machtsstrijd tussen de communautair verdeelde artsenvereniging (een Belgische en een Vlaamse) werd daardoor beslist ten voordele van de anti-Belgische Vlaams-nationalisten uit de leiding van het Algemeen Vlaamsch Geneesherenverbond, die tot collaboratie bereid waren en een activistische traditie hadden. Het feit dat het nog steeds om voornamelijk plattelandsdokters ging, bevestigt de hypothese. Het onderzoek naar tal van andere particuliere organisaties en beroepsgroepen moet nog grotendeels gebeuren. Het zou interessant zijn de continuïteit en discontinuïteit te zien met de talrijke vooroorlogse alternatieve Vlaamsgezinde circuits, zowel wat de leiding als wat de leden betreft. Een zeer aantrekkelijk circuit vormde alleszins het bestuursapparaat zelf. In de ambtenarij lag de weg open voor duizenden benoemingen en talrijke promoties. Zo verenigde Arbeidsorde, dat namens het VNV het monopolie als werknemersorganisatie ten koste van de vakbonden beoogde, onder meer het Verbond van Vlaams Personeel der Openbare Besturen, het Vlaams Syndicaat van het Overheidspersoneel en het Verbond van het Vlaams Rijkspersoneel, en ook de Vlaamse leraarsvakbond Officieel Middelbaar Onderwijs; volgens Arbeidsorde zelf samen een 16.000 leden.

Opmerkelijk was de betrokkenheid van de Vlaamse bankwereld en het Vlaams patronaat bij de financieel-economische accommodatiepolitiek en de Galopin-doctrine. Samenwerking tussen CCI en VEV kwam er overigens ook uit vrees voor een opgelegde eenheidsorganisatie zoals bij de arbeiders (de UHGA). Hoewel in de leiding van het VEV een machtsgreep plaatsvond door een groep die banden met het VNV onderhield en die zich minder

terughoudend opstelde tegenover economische samenwerking met Duitsland dan het CCI, slaagde die er niet in het alleenrecht op vertegenwoordiging voor Vlaanderen te krijgen. Wel hielp de Duitse bezetter om te komen tot een voldoende Nederlandstalige aanwezigheid in de talrijke nieuw opgerichte organen en in de reeds bestaande parastatalen.

Tot de Flamenpolitiek behoorde het volledig doen naleven van de Belgische taalwetten van 1932. De gereorganiseerde Commissie voor Taaltoezicht (de commissie-Grammens) kreeg daartoe nu ook onderzoeksrecht. Zo werden parastatalen als de ASLK ertoe gedwongen taalrollen en een billijk evenwicht in te voeren. Specifieke aandacht ging uit naar de sabotage in de taalgrensstreek en vooral in de Brusselse agglomeratie. Het effect ervan was voelbaar. In de Brusselse agglomeratie steeg het aantal Nederlandstalige klassen, leraars en leerlingen gestaag, maar minder dan uit de onderzoeksresultaten was gebleken. Rust en orde bleef voor de Duitsers immers prioritair. Deze ingreep maakte het Nederlands echter des te antipathieker omdat het als een onderdeel van de bezettingsdwang werd ervaren. Het Duitse doel op lange termijn was overigens de taalkundige en culturele verduitsing van Brussel. Als tussenfase werd passend het thema bespeeld van een Brussel dat door Vlaanderen heroverd moest worden. Dat gold evenzeer voor de poging tot hervorming van de ULB. De Franse invloed moest worden uitgeschakeld en een op Duitsland georiënteerde Grenzlanduniversität uitgebouwd, ter versterking van de Duitse ideologische positie in België en in West-Europa. De eerste stap was de oprichting aan de ULB van een Nederlandstalige sectie met het oog op een geleidelijke ontdubbeling. Toen de Duitse bezetter ook de personeelspolitiek wilde bepalen, besliste de raad van beheer eind 1941 om de universiteit te sluiten. Daarnaast was er de bestuurlijke hergroepering van de steden in zeven grote agglomeraties, waardoor in september 1942 ook Groot-Brussel tot stand kwam. Het omvatte negentien gemeenten en 930.000 inwoners. Het bestuur was in handen van twaalf schepenen, paritair samengesteld. Doorgedrukt door Romsée (de hoofd-

stad van een tweetalig land moest eerbied voor beide culturen hebben), leidde dit tot spanningen in het comité van de secretarissen-generaal. Temeer omdat de zitting hebbende burgemeester Van de Meulebroeck geweigerd had de leeftijdsgrens van zestig jaar te aanvaarden en als oorlogsburgemeester door Jan Grauls werd vervangen. Na de Tweede Wereldoorlog zouden Franstaligen, vooral in Brussel, uit het voorgaande wapens halen tegen al wat Vlaams was, dat niet alleen meer geïdentificeerd werd met het boerse maar nu ook met verraad. Een bijkomende reden om het Frans, 'de taal van de patriotten', als hoge statustaal in volle vrijheid te laten gedijen en de taalwetten van 1932 voor de centrale administratie en de Brusselse agglomeratie nog meer te negeren. Opnieuw blijft het belang van de mythevorming in de politieke strijd.

De collaboratie beïnvloedde ook sterk de beeldvorming in Vlaanderen en Wallonië: het Vlaanderen van de collaboratie en het Wallonië van het verzet. Het VNV had zich met de bezetter geïdentificeerd en zich Vlaamse symbolen als de Vlaamse leeuw (naast het hakenkruis) en de IJzerbedevaart toegeëigend. Het had bij velen het gelijkstellen van Vlaanderen aan rechts en katholiek nog versterkt. Deze gelijkstelling gebeurde eveneens in de Waalse Beweging. In haar clandestiene verzetspers liet 'La Wallonnie libre', die ook zwaar aanstoot nam aan de discriminerende behandeling van de Waalse krijgsgevangenen door de Duitsers, niet na het afwijkend gedrag tussen de verschillende 'volken' in de verf te zetten. Daarbij werd België niet meer als een referentiekader gezien. Ditmaal beriep Wallonië zich op het zelfbeschikkingsrecht om na de bevrijding zijn autonomie op te eisen. Wegens de interne meningsverschillen tussen de gematigden (de omvorming van België tot een federale of confederale staat) en de extremisten (de aanhechting bij Frankrijk) werd die beslissing overgelaten aan een achteraf te organiseren Waals nationaal congres. Aan beide kanten van de taalgrens waren taalpolitieke strategieën binnen het unitaire België nu fundamenteel in vraag gesteld. In Vlaanderen had het Vlaams-nationalisme zich verbrand. Na de

Tweede Wereldoorlog zouden de Belgische pacificatietechnieken in eerste instantie op Wallonië gericht moeten zijn en voornamelijk op de socialistische partij.

Taalwetten in een zich emanciperend Vlaanderen

Tussen het einde van de jaren vijftig en het einde van de jaren zestig werd binnen de unitaire Belgische staat voor de laatste maal gepoogd om de taalconflicten via taalwetgeving op te lossen. Het werd een ongemeen harde strijd, die de publieke opinie zeer intens beroerde, veel politieke energie opslorpte, grote electorale verschuivingen veroorzaakte, nieuwe politieke partijen deed ontstaan, regeringen ten val bracht, door massamanifestaties begeleid werd en talrijke soms dramatische crisismomenten in het onderhandelingsproces teweegbracht. De inzet van de strijd was niet gering, want het taaleisenpakket was, in vergelijking met dat van de jaren dertig bijzonder radicaal. Het globale resultaat kon voor de Vlaamse Beweging zeker niet negatief genoemd worden, maar zoals dat in het verleden steeds het geval was geweest, bleek ook nu de toepassing van een aantal belangrijke taalwetten zeer problematisch te zijn.

De harde strijd voor oude en nieuwe taaleisen

De radicalisering van de taaleisen deed zich op meerdere vlakken voor. De wetten van de jaren dertig vormden het uitgangspunt van de actie. De Vlaamse Beweging wilde er duidelijke verbeteringen in aanbrengen, de problemen die er voor haar uit voortvloeiden wegwerken, de lacunes opvullen en daar waar ze niet of slecht toegepast werden de uitholling ervan tegengaan. Op een

paar terreinen — de politiek ten aanzien van de minderheden in taalhomogene gebieden en de privé-sector — wilde men bovendien verder gaan dan de taalregelingen van het interbellum.

Voor de Vlaamse Beweging hadden de weg te werken problemen in de eerste plaats te maken met de invoering van het territorialiteitsbeginsel. In 1932 had men dit principe langs de taalgrens inderdaad niet volledig toegepast. De Nederlandstaligen werden er niet echt beschermd, want van zodra er in een taalgrensgemeente een Franstalige meerderheid geteld werd, schoof de taalgrens op. Vooral vanwege de subjectieve en manipuleerbare criteria die gehanteerd werden en het gebrek aan controle op de tellingsoperaties, betwistten de Vlaamsgezinden ten stelligste de uitslag van de tienjaarlijkse tellingen. Ze interpreteerden deze betwiste resultaten dan ook als referenda ten gunste van de Fransstaligen en als hefboomen in de taalstrijd. De telling van 1947 toonde inderdaad aan dat Vlaanderen opnieuw een aantal gemeenten zou moeten afstaan ten gevolge van de voortschrijdende verfransing aan de taalgrens. De Vlaamse eis was dan ook duidelijk: de taalgrens moest eens en voor altijd vastgelegd worden; aan talentellingen mocht geen enkele rol meer toegekend worden, meer zelfs, ze moesten afgeschaft worden. Men opteerde voor een wetenschappelijk-filologische aanpak, op basis van de gewest- en cultuurtaal, waarbij overhevelingen en ruiloperaties uitgevoerd werden om klare situaties te creëren, waaraan niet meer getornd kon worden. Via een stabiele grens moesten grensconflicten uitgebannen worden.

Dezelfde principes moesten gelden voor de grensgemeenten met Brussel. De vrij massale uitwijking van Franstaligen naar de Brusselse randgemeenten vormde in de jaren vijftig en zestig een onderdeel van een ruime demografische beweging die alle grote steden meemaakten. Ook de hoofdstad dijde verder uit en een tiental Vlaams-Brabantse gemeenten werden geconfronteerd met een immobiënbeweging die voor de grondbezitters gunstig was maar die echter bijzonder negatief was voor de taalhomogeniteit van die Vlaamse gemeenten. De wijze waarop Brussel met de taal-

wetgeving omsprong was niet van aard om het verfransingsproces af te remmen. Het was dit verfransende statuut dat de Franstalige ingewekenen voor deze gemeenten opeisten. De wet van 1932 vermeldde niet expliciet dat het om taalgrensgemeenten ging, maar de gemeentebesturen zelf interpreteerden haar wel in die zin. Zodra er volgens de telling meer dan vijftig procent Franstaligen gevestigd waren, moest de gemeente overgeheveld worden en bij meer dan dertig procent moest ze extern tweetalig worden. De Vlaamse eis voor duidelijke territoriale afbakeningen en de afschaffing van de talentelling sloeg dus begrijpelijkerwijze ook op dit gebied.

De situatie van de Franstalige minderheden in Vlaanderen zelf vormde het derde hoofdstuk in de strijd om de totale taalhomogeniteit. De wet van 1932 had, zoals we al zagen, de knoop definitief doorgehakt — de minderheden verloren in de publieke sfeer elke juridische bescherming en vielen terug op louter individuele taalrechten in de privé-sfeer, maar er waren nog verschillende uitzonderingen op het principe. Op heel wat plaatsen bestonden er nog transmutatieklassen en vooral een Franstalige middelbare school en de universiteit in Leuven, vormden een doorn in het oog van hen die het territorialiteitsprincipe overal in Vlaanderen toegepast wilden zien.

De taalwetten van de jaren dertig hadden in alle publieke sectoren een taalevenwicht vooropgesteld. Die 'passende' evenwichten waren twintig jaar later nog lang niet bereikt. De taalwetten vervollедigen speelde dus een tweede belangrijke rol in het Vlaamse eisenpakket. Zo stond de wegwerking van de onevenwichten in de centrale administratie hoog op de agenda. Maar ook het Franstalige bastion dat de Belgische diplomatie gebleven was, wekte veel wrevel. Men nam het niet langer dat ambassades, gezantschappen en afvaardigingen bij internationale organisaties wegens 'het bijzonder karakter van de diplomatie' uitzonderingen vormden op de taalwet. En dat de wet van 1938, die in de individuele tweetaligheid van de officieren voorzag en in de opleiding van een Nederlandstalig legerkorps, meer dan tien jaar later nog

steeds niet toegepast werd, irriteerde de Vlaamse Beweging evenzeer.

De grootste ergernis veroorzaakte de Brusselse taalsituatie. Onder meer door de uitbreiding van de tertiaire sector in de naoorlogse periode bleef de druk tot verfransing in alle lagen van de Brusselse bevolking bestaan en werd de invloedssfeer van de Franstaligen nog uitgebreider. De in de wet van 1932 voorziene 'tweetaligheid van de publieke sector' bleef in de praktijk een dode letter. Bijna alle gemeenten kozen voor het Frans als interne bestuurstaal en de tweetaligheidseis bleef ongecontroleerd, terwijl ook het taalexamen tot een formaliteit herleid was. De Vlaamse Beweging eiste van nu af aan dat het tweetaligheidssysteem zowel intern als extern toegepast zou worden. De individuele tweetaligheid van de ambtenaren moest niet enkel op leidinggevend niveau een realiteit worden, maar ook voor iedereen die met het publiek in contact kwam. En ook de controle instanties moesten efficiënter kunnen werken. Deze laatste eis was trouwens niet beperkt tot Brussel. Controle-organen en -apparaten zoals het Vast Wervingssecretariaat moesten overal meer en beter ingeschakeld worden. Door van het diploma het enige criterium te maken voor de indeling in taalkaders, wilde men bovendien de taalculturele identiteit van de Nederlandstaligen versterken. Taalexamens boden op dit vlak inderdaad minder garanties.

Al deze voorgestelde maatregelen situeerden zich, zoals gezegd, binnen het denkpatroon van de wetgevers van 1932. Dat was niet langer het geval voor de Vlaamse eisen ten aanzien van de Franstalige minderheidsgroepen in de grenszones. Deze waren, zoals bekend, geconcentreerd aan de grens tussen Vlaanderen en Wallonië en aan de grens tussen Vlaanderen en Brussel. De wetgever van 1932 had ingestemd met het territorialiteitsprincipe, maar had tegelijkertijd een hoffelijke behandeling voor de anderstaligen geëist, wat in de praktijk neerkwam op taalrechten voor de Franstalige minderheden. Zodra zij twintig procent van de plaatselijke bevolking uitmaakten, werden taalrechten gegeven en vanaf dertig procent evolueerde de gemeente in de rich-

ting van tweetaligheid. Tegen dit taal-verschuivingsproces wilden de radicale Vlamingen zich nu volledig beschermen. Verfransen-de grensgemeenten, taalgemengde gebieden en anderstalige eilanden pasten niet in een visie die het grondgebied als enig afbakingscriterium vooropstelde. Franstaligen die zich op het Nederlandstalige grondgebied kwamen vestigen moesten zich aapassen. Uitzonderingen konden niet worden toegestaan, ook niet als het om hoge concentraties ging. Grenscorrecties waren te verkiezen boven onduidelijke linguïstische situaties. Beschermende maatregelen hoorden niet thuis in deze radicale strategie, die niet enkel haaks stond op de visie van de compromisgezinde unitaristen en op die van de plaatselijke voorstanders van residentiële wijken met veel kapitaalkrachtigen, maar vooral regelrecht indruiste tegen de liberale taalideologie van de Franstaligen. Ze stootte nog op andere bezwaren, want ook al hadden er zich in deze grensgemeenten eilanden en buurten met hoge Franstalige concentraties gevormd, toch was het linguïstische beeld in de meeste van deze gemeenten vrij heterogeen, waardoor ruiloperaties tussen de gemeenten niet voor de hand lagen.

De geschiedenis van de taalwetgeving had zich tot dan toe uitsluitend beperkt tot de publieke sector. Ook daarin kwam nu verandering. Voor het eerst wilde de Vlaamse Beweging maatregelen afdwingen in de privé-sector. Het industriële, financiële en commerciële leven was in Vlaanderen nog sterk gedomineerd door de Franstalige burgerij, zeker in de grote bedrijven. De vernederlandsing van het bedrijfsleven zetten de radicale Vlaamsgezinden van nu af eveneens op de agenda. Dat de eis hard aankwam in de betrokken milieus hoeft wellicht niet onderstreept. Ze was echter eens te meer een overtuigend bewijs van de manier waarop de Vlaamse Beweging zich voor de taalwetgeving harder dan in het verleden opstelde.

Trachten we vervolgens de verschillende factoren op een rij te zetten die deze radicalisering kunnen helpen verklaren. De specifieke politieke constellatie van het naoorlogse decennium mag daarbij zeker niet uit het oog verloren worden. Door het aanleu-

nen van het Vlaams-nationalisme bij de fascistische ideologie en de samenwerking met de nazi-bezetter, raakte de Vlaamse Beweging in hoge mate gediscrediteerd. Als een onderdeel van de naoorlogse restauratiepolitiek stond het herstel van de eenheidsstaat opnieuw centraal. Het flamingantisme werd geïsoleerd van de politieke macht. De Vlaamse formaties verdwenen van het toneel en ook de traditionele partijen ondervonden de weerslag van de collaboratie van het pro-Duitse Vlaanderen. Aan de Franstaligen werd op die wijze de gelegenheid geboden om een ongenueanceerde anti-Vlaamse houding aan de dag te leggen. Maar ook de Vlamingen die aan het herstel van de democratie prioriteit verleenden, vonden het weinig opportuun om openlijk voor hun flamingantisme uit te komen. De taaltellingen van 1947 hadden bijgevolg in een anti-Vlaams klimaat plaats en het is meer dan aannemelijk dat dit repercussies had op de uitslag. Frans spreken en patriottisme werden immers opnieuw met elkaar geassocieerd. De resultaten van de telling zorgden voor heel wat opschudding in Vlaamsgezinde kringen: de taalgrens schoof op, Brussel breidde met niet minder dan drie gemeenten uit, in vier randgemeenten zou de externe tweetaligheid toegepast moeten worden en ook de taalgrensgemeente Ronse evolueerde in diezelfde richting. Ook de totaal onbevredigende wijze waarop met de toepassing van de taalwetgeving werd omgesprongen, werd door hoe langer hoe meer Vlamingen ervaren als een poging vanwege de Franstaligen om het hun ontnomen terrein te heroveren. Kortom, de agressieve opstelling van francofoon België gaf voedsel aan een heroplevend flamingantisme, en toen in 1954 de socialistisch-liberale regering Van Acker de talentellingsresultaten publiceerde en dus ten uitvoer legde, gaven deze maatregelen een nieuwe stimulans aan de heroplevende Vlaamse Beweging. Toen de turbulente periode van de bestraffing van de collaboratie achter de rug was en de pacificatie van de koningskwestie en van de schoolstrijd tot stand gebracht was, namen tal van Vlaamsgezinden met een nieuwe dynamiek de draad van de taalwetgeving weer op.

Ze konden dat met des te meer overtuiging doen, omdat er zich ondertussen een fundamentele wijziging had voltrokken op demografisch, economisch en sociaal vlak. In tegenstelling tot Wallonië nam de bevolking van Vlaanderen toe en bereikte zesenvijftig procent van het totale bevolkingscijfer. De economische expansiewetten hadden tot gevolg dat het Vlaamse welvaartstekort geleidelijk aan slonk. Tegen het einde van de jaren vijftig kwamen er immers wetten tot stand die tot doel hadden achtergestelde regio's economisch te ondersteunen. Naast de oude lagen van Vlaamsgezinde ondernemers ontstonden er nieuwe lagen van tertiaire bedrijfsleiders. Die Vlaamsbewuste burgerij eiste haar plaats op in het politieke bestel. In het verlengde van deze ontwikkeling werd arbeid en promotie verschaft aan de afgestudeerden van het hoger, middelbaar en technisch onderwijs en aan de eerste universitair gediplomeerden van de Nederlandstalige universiteit. De eerste generaties van gediplomeerden uit het vernderlandste onderwijs kwamen terecht in een tertiaire sector die volop in expansie was en in sociaal-culturele instellingen die eveneens een democratiseringsfase doormaakten. Zowel in het bedrijfsleven als bij ambtenaren en kantoorpersoneel werd er vanaf het einde van de jaren vijftig veel massaler geijverd voor de erkenning van de taalrechten van een volwaardige Vlaamse sociale elite.

Deze activiteit had in alle Vlaamse organisaties plaats. Aanvankelijk lag het zwaartepunt vooral bij de culturele verenigingen. Het Davidsfonds, Willemsfonds en Vermeylenfonds vormden belangrijke steunpilaren voor de Vlaamsbewuste elite, aangezien ze de band legden met de andere zuilverenigingen en de partijen. Deze centrale functie bleven ze lange tijd vervullen. Verenigingen als het Algemeen Nederlands Zangverbond (ANZ), de Ijzerbedevaartbeweging en de Vlaamse ambtenarenorganisaties, hadden ondertussen ook opnieuw hun plaats in de Vlaamse Beweging ingenomen en hun aanhang vernieuwd en uitgebreid. Als drukingsgroepen oefenden ze een belangrijke rol uit, samen trouwens met een aantal Vlaamse kranten zoals De Gazet van Antwerpen, Het Volk en De

Standaard. De oprichting van politieke pressiegroepen hoorde vervolgens eveneens thuis in deze organisatorische bedrijvigheid. De Vlaamse Volksbeweging (vvb) en het Vlaams Aktie Comité voor Brussel en de Taalgrens hadden een vrij brede en democratische basis. Het zwaartepunt werd vervolgens naar de partijen verlegd. De heropleving en de electorale doorbraak van de Vlaams-nationalistische Volksunie (vu) was er het eerste symptoom van. Zij bereikte dit succes goeddeels ten koste van de CVP, waarvoor ze als zweeppartij ging fungeren. Dit verklaart overigens waarom de CVP geconfronteerd werd met de vorming van een autonome Vlaamse vleugel. Haar zuilorganisaties, zowel langs patronale als langs vakbondszijde, versterkten deze tendens. In de schoot van de CVP-parlementsfractie ontstond er dan ook een pressiegroep die als de Groep der Acht de geschiedenis inging en een niet geringe invloed uitoefende, ook omdat zij doorgedreven contacten met de buiten-parlementaire Vlaamse Beweging had en een directe lijn naar de krantenredacties. Een figuur als Jan Verroken was uitermate representatief voor deze categorie van Vlaamsbewusten. De rol van de Vlaamse pers en haar hoofdredacteuren mag in het radicaliseringsproces evenmin onvermeld blijven. Op de socialistische en liberale partijen had deze evolutie aanvankelijk minder impact. De overtuigende meerderheidspositie van de CVP in Vlaanderen maakte dat de Vlaamse socialisten op hun Franstalige partijgenoten bleven steunen. Naarmate het Vlaamse numerieke overwicht zich sterker deed voelen en de Vlaamse taaleisen harder werden, groeide uiteraard ook in Franstalig België het verzet. Het scherpte op zijn beurt weer het flamingantisme aan. Voor de Vlaamse Beweging was het klimaat met andere woorden rijp om met het taaleisenpakket in de aanval te gaan.

Het besluitvormingsproces en zijn resultaten

We haalden al aan waarom de taalproblematiek na de Tweede Wereldoorlog pas tegen het einde van de jaren vijftig boven op de

politieke agenda kwam te staan. Van mei 1961 tot de zomer van 1963 stond de taalwetgeving dan ook bijna permanent in het middelpunt van de politieke belangstelling. De grote conflictmomenten waarover we het al hadden, evenals de wetgeving zelf, situeerden zich hoofdzakelijk in deze periode, die we dan ook van wat dichterbij willen bekijken.

In mei 1961, dus een maand na de installatie van de rooms-rode regering Lefèvre-Spaak werd, met het taalwetgevende werk begonnen. We kunnen vooropstellen dat de eigenlijke basis al een aantal jaren voordien gelegd was. Het Studiecentrum Harmel had terzake namelijk veel werk verricht. Opgericht onder leiding van de PSC'er Pierre Harmel om de communautaire problematiek in het midden van de jaren vijftig te 'encommissioneren' en te bestuderen, en samengesteld uit wetenschappers en vertegenwoordigers van de Vlaamse en Waalse Beweging, hadden de unitaristen geen al te sterke stempel op de resultaten van dit studiecentrum kunnen zetten. Met de Vlaamse eisen werd er terdege rekening gehouden. De nationale taalcongressen van de CVP-PSC legden in 1960 vervolgens de basis voor een verzoenende dialoog met de Franstaligen en ook daarin kwam men tegemoet aan een aantal belangrijke Vlaamse eisen. De minister van Binnenlandse Zaken, de PSC'er Arthur Gilson, die de ontwerpen voor de taalgrens- en de bestuurswet moest voorleggen, was bovendien goed omringd door Vlaamse specialisten.

De strijd ging dus niet zozeer om de realisatie van de eisen van de gematigde Vlaamsgezinden, die zoals we al zagen vooral verbeteringen aan de taalwetten van het interbellum wilden aanbrengen, maar wel tussen de radicale flaminganten uit de CVP en VU en de compromisgezinde unitaristen. Wars van wat zij als taal-extremisme ervoeren waren zij ervan overtuigd dat er in het belang van de Belgische eenheid aan beide zijden toegevingen gedaan moesten worden. Men vond deze verzoenende unitaristen in groten getale terug bij de socialistische en de katholieke partijen. Veel invloed ging er in laatstgenoemde partij bijvoorbeeld uit van het middenstandsunitarisme, verpersoonlijkt door voorzitter

Paul Vanden Boeynants. Het waren ook deze verzoenende unitaristen die de regering domineerden en dus in conflict kwamen met de geradicaliseerde Vlaamse Beweging, die we zopas beschreven.

De acties van burgerlijke ongehoorzaamheid tegen de talentelling — meer dan vijfhonderd Vlaamse gemeenten boycotten in 1960 de telling — zetten de regering ertoe aan om zo vlug mogelijk compromisteksten voor te leggen. De taalproblemen moesten spoedig gepacificeerd worden via wederzijdse toegevingen, zodat de veel belangrijker geachte sociaal-economische problematiek — de massale stakingsacties tegen de eenheidswet waren maar pas achter de rug — aangepakt kon worden. Om de radicale flaminganten de wind uit de zeilen te nemen, nam de CVP het voortouw. De regering ging er bovendien van uit dat men de ingewikkelde taalmaterie best geleidelijk kon aanpakken: eerst de taalgrens, dan de bestuurswet en tot slot de onderwijswet.

Om het aantal toegevingen van Vlaamse zijde zo gering mogelijk te houden, zorgden de Vlaamse pressiegroepen en de concurrentie tussen de flaminganten van CVP en VU ervoor dat de druk op de ketel werd gehouden. Grootschalige mobilisatieacties drukten dan ook op de besluitvorming. Dat was het geval met de eerste Vlaamse mars op Brussel in 1961 en evenzeer met deze van 1962. De Vlaamse pers droeg ook het hare bij tot een klimaat van zeer wisselende politieke krachtsverhoudingen, waarbinnen het voor de regering moeilijk was om op dezelfde lijn te zitten als de parlementaire meerderheid. Een permanente crisissfeer hing in die periode in de lucht. De regering zocht dus naar middelen om het parlement zoveel mogelijk uit te schakelen en in besloten partijcomités, via de klassieke pacificatiemethodes de compromissen tussen de radicalen en de unitaristen tot stand te brengen. Het pragmatisme vierde dan ook niet zelden hoogtij, terwijl aan een paar essentiële punten in het compromis verschillende interpretaties gegeven konden worden, waarmee de deelnemers aan het overleg hun achterban tevreden konden stellen.

Welke Vlaamse eisen werden nu door het taalwetgevingsproces van 1961-1963 ingewilligd? Belangrijke successen werden

geboekt op het vlak van de vastlegging van de taalgrens. Reeds in 1961 schaften regering en parlement het taalhoofdstuk in de tienjaarlijkse volkstelling af. Voortaan zouden er geen taaltellingen meer gehouden worden. De grens werd een louter territoriaal concept. Een jaar later werd de grens ook definitief vastgelegd en fungeerde ze voortaan als een bestuurlijke afbakening: tachtig Vlaamse en tachtig Waalse gemeenten kregen een eentalig statuut, terwijl er ook een aantal overhevelingen plaats hadden. Komen en Moeskroen ressorteerden van nu af aan onder de Franstalige provincie Henegouwen en zes Voerense gemeenten werden van Luik naar Limburg overgeheveld. Ook tussen het tweetalige Brussel en de randgemeenten werd de grens afgebakend. Brussel werd tot de negentien gemeenten beperkt en werd omringd door het Nederlandstalige arrondissement Halle-Vilvoorde. Een taaltracé scheidde eveneens het Duitsprekende gebied met de vijftintig Oostkantongemeenten van het Franstalige Wallonië. Het territorialiteitsbeginsel werd tevens doorgetrokken op onderwijsvlak. De transmutatieklassen die Vlaanderen nog telde werden nu radicaal afgeschaft. Hun diploma's werden niet meer erkend en ze kregen evenmin subsidies. Tijdens het besluitvormingsproces van 1961-1963 werd met andere woorden de laatste hand gelegd aan de realisatie van de territorialiteitseis. Enkel de Leuvense kwestie, waarover zo dadelijk meer, vormde nog een uitzondering.

De regeringsbelofte om in het centrale bestuur voor een rechtvaardige vertegenwoordiging te zorgen, werd eveneens gehouden. Eentalige kaders van gelijke omvang en op basis van het diploma en een tweetalig kader, samengesteld uit ambtenaren die in een grondig, door het Vast Wervingssecretariaat georganiseerd taalexamen geslaagd waren, zagen het licht. De topfuncties werden paritair verdeeld, de taal van de dossiers werd deze van de streek en niet langer die van de particulier, terwijl voortaan ook de parastatale instellingen aan de taalwetten onderworpen werden. Van de toepassing van de taalwet op het leger werd verder werk gemaakt. De adjunct van de minister van Buitenlandse

Zaken, de Vlaamse socialist Hendrik Fayat, bewerkstelligde ten slotte ook de Vlaamse doorbraak in de buitendiensten. Vanaf 1962 had er bij de aanwerving en de promoties van diplomaten een inhaalbeweging plaats en werd de interne verfransingsdruk enigszins geneutraliseerd.

De taalwetten van 1963 hielden voor Brussel eveneens verreikende garanties in: de gewaarborgde recrutering van Nederlands-talige ambtenaren, taalpariteit op leidinggevend niveau, door het Vast Wervingssecretariaat gecontroleerde taalexamens, controle op de externe tweetaligheid, interne tweetaligheid volgens de lokalisatie van de zaak, de taal van de betrokken persoon en pas in laatste instantie van de ambtenaar en de oprichting van nieuwe controle-instanties. Niet enkel de gemeenten vielen onder de wet maar ook de OCMW's, de nutsbedrijven, de intercommunales, de maatschappelijke centra en de gezondheidsinstellingen die ervan afhingen. De controle-organen werden trouwens over het algemeen verbeterd. Het Vast Wervingssecretariaat werd de enige instantie die taalexamens kon inrichten. De Vaste Commissie voor Taaltoezicht (VCT) was een verbeterde versie van de commissie van 1932 en zou in belangrijke mate gaan bijdragen tot de precisering van de taalwet. Of de wet nageleefd werd, werd in Brussel gecontroleerd door de vice-gouverneur. Deze had het recht te schorsen als de wetten niet correct toegepast werden. De Raad van State kon de niet-naleving van de taalwetten overal sanctioneren via de nietigverklaring.

Mede met de steun van de Vlaamse sociaal-economische presiegroepen (VEV-ACW) had er tenslotte ook een doorbraak plaats in de privé-sector. De rechtspersonen en de ondernemingen moesten voortaan de documenten voor hun personeel en de documenten die bestemd waren voor de overheid en die gericht waren aan het publiek, in de taal van de streek opstellen.

Tot hier het overzicht van de Vlaamse taaleisen die zonder veel voorwaarden voor een compromis ingewilligd werden. Anders was het gesteld met de minderhedenpolitiek. In twee gebieden, Voeren en de Brusselse randgemeenten, zorgden hoge concentra-

ties van Franstaligen voor problemen en conflicten. Het radicale Vlaamse standpunt — anderstaligen mochten geen afbreuk doen aan het taalhomogeen karakter van de streek — vond vanzelfsprekend geen gehoor bij de unitaristen die een linguïstische inschikkelijkheid van de onthaalgemeenten bepleitten. Het unitaristische standpunt haalde het uiteindelijk, ook al slaagden de Vlamingen erin het territorialiteitsprincipe zoveel mogelijk overeind te houden. Zo stonden ze erop dat in de wet de nieuwe term ‘taalfaciliteiten’ gebruikt werd, zodat de vergelijking met het tweetaligheidssysteem van de wet van 1932 niet gemaakt kon worden. Het ging dus in geen geval om tweetalige gebieden: de streektaal bleef de voertaal van het bestuur en van het onderwijs. Berichten en afschriften konden in de andere taal opgesteld worden en op speciale aanvraag kon er lager onderwijs georganiseerd worden. De Vlamingen bestempelden de faciliteiten bovendien als tijdelijk en als overgangsmaatregelen om de integratie van de inwijkelingen te vergemakkelijken. Die interpretatie werd echter niet expliciet in de wet opgenomen, terwijl de Vlamingen ook bakzeil haalden op het stuk van de administratieve indeling van de zes Brusselse randgemeenten (Drogenbos, Kraainem, Linkebeek, Sint-Genesius-Rode, Wemmel en Wezembeek-Oppeem). Deze vormden een apart arrondissement en ressorteerden niet onder het eentalige Vlaanderen. Het compromis dat in Hertoginenedal in 1963 tot stand kwam trachtte met andere woorden de Vlaamse territorialiteitseis te verzoenen met het personaliteitsbeginsel dat voor de Franstaligen prioritair was. Al naargelang men zich in één van beide kampen bevond, sloot de interpretatie van het faciliteitenstelsel meer bij het ene dan bij het andere principe aan. Het stelsel werd van toepassing in de zes Brusselse randgemeenten, in de Voerense gemeenten, in Komen-Moeskroen, in Ronse en in enkele gemeenten met Duitstalige minderheden in de streek van Malmédy.

De laatste maar daarom niet de minst conflictgeladen fase in het taalwetgevingsproces had in 1968 plaats. Het territorialiteitsprincipe werd toen in praktijk gebracht op het laatste Franstalige

bastion dat Vlaanderen nog telde: de Leuvense universiteit, met in het verlengde de Franstalige middelbare school voor het personeel van de universiteit. In 1963 waren de Vlamingen er niet in geslaagd het verzet van de Franstalige professoren tegen het taalhomogene karakter van Leuven te breken. Het Vlaamse ongenoegen daaromtrent groeide sterk aan toen de bisschoppen, als inrichtende macht, de oprichting van nieuwe Franstalige universitaire vestingen aankondigden in de driehoek Brussel-Waver-Leuven. Het Vlaams-Leuvense studentenprotest werd gesteund door een nieuwe massabetoging van de Vlaamse Beweging. De CVP-er Jan Verroken, een lid van de Groep van de Acht, diende een wetsvoorstel in dat de overheveling van de UCL naar Waals-Brabant tot stand moest brengen. De CVP-ministers traden allen af toen de regering, onder leiding van de unitarist Paul Vanden Boeynants, er niet op wilde ingaan. De daarop volgende regering van katholieken en socialisten regelde het conflict. De UCL werd financieel in staat gesteld een nieuwe campus op te richten in Ottignies, Brussel kreeg er via de splitsing van de ULB een autonome Nederlandstalige universiteit bij, en de KUL bleef in Leuven gevestigd. De stad vormde dus niet langer meer een uitzondering in het taalhomogene Vlaanderen. Aan het taalwetgevende werk kwam op die manier in 1968 een einde. De strijd om de toepassing van de taalwetten had ondertussen al een aanvang genomen.

Toepassingsproblemen

Als men vervolgens de toepassing van de taalwetgeving van de jaren zestig aan de praktijk van de daaropvolgende decennia toetst, dan valt het volgende op. Het taalhomogeniseringsproces van Vlaanderen verliep vrij probleemloos. In Vlaanderen, noch op de taalgrens met Wallonië, noch met betrekking tot de Leuvense kwestie ontstonden er nadien nog ernstige toepassingsconflicten. Deze concentreerden zich daarentegen op drie terreinen, met name op de overheveling van de Voerense dorpen en Komen,

op de totstandkoming van het tweetalige Brussel en op de interpretatie van het faciliteitsstelsel in de Brusselse rand. De pacificatiefase zal pas na vijftig jaar, in 1988, plaatsvinden, nadat de conflicten de verschillende regeringen voor grote moeilijkheden hadden geplaatst. Slechts parallel met de introductie van een federaal stelsel bleek het mogelijk tot een compromis te komen. De beschrijving van dit pacificatieproces zullen we dan ook in die context plaatsen.

Dat de overheveling van de zes Nederlandstalige dorpen uit de Voerstreek naar Limburg uit zou groeien tot een voor de Franstaligen zeer symbolisch geladen en sterk opgeklopt conflict, kon al tijdens de parlementaire debatten van 1962 voorspeld worden. Deze dorpen hadden procentueel een grote concentratie van Franstaligen en waren sociaal-economisch sterk op Luik georiënteerd, waartoe ze dan ook van oudsher behoord hadden. Vooral in de Senaat was het Waalse protest losgebarsten, mede onder druk van het Mouvement Populaire Wallon, een syndicale massaorganisatie. De druk van de tweede Vlaamse mars op Brussel was nodig geweest om de overheveling tot stand te brengen. De Franstaligen ondergingen haar als een vernedering: ook al ging het maar om een paar duizend mensen, een belangrijke groep van Franssprekenden zou voortaan onder een Vlaamse provincie ressorteren. Tegenbetogingen in Luik waren er het antwoord op en de Voerstreek werd een probleemgebied dat de Franstaligen regelmatig in de publieke opinie brachten, waarrond zij crisismomenten organiseerden, en die bij de radicale flaminganten eveneens reacties en tegenreacties ontlokten. De verhouding tussen Nederlandstaligen en Franstaligen werd zeer gespannen, vooral toen de lijst *Retour à Liège* de meerderheid haalde. De voorgedragen kandidaat-burgemeester, de ingeweken Waal José Happart, weigerde Nederlands te spreken of te bewijzen dat hij die taal kende. Zijn houding paste in de strategie van de Franstalige meerderheid die zich niet wilde neerleggen bij de beslissingen van 1962 en voor de terugkeer van Voeren naar Luik ijverde. Zij argumenteerden dat in een regime van algemeen stemrecht de

taalkennis geenszins als verkiesbaarheids criterium kon gelden en de stem van de meerderheid integendeel beslissend moest zijn. Dit standpunt stond uiteraard lijnrecht tegenover dat van de Vlamingen, die in geen enkel geval aan de taalgrens wilden raken en het bij faciliteiten hielden. Bestuurders van gemeenten die tot het Nederlandstalig gebied behoorden, moesten Nederlands kennen. Een Nederlandsonkundige burgemeester kon in Voeren dus niet aanblijven. De kwestie oversteeg bijgevolg het louter lokale kader. José Happart werd voor Vlamingen en Walen het symbool van de communautaire strijd. Aan Franstalige kant steeg daardoor zijn populariteit, zodat hij voor de socialisten, in het kader van hun meerderheidsstrategie in Wallonië, electoraal zeer aantrekkelijk werd. Het verklaart mede waarom het conflict tot in 1988 onoplosbaar bleek.

Even intens en politiek verderreikend was de strijd die zich in Brussel afspeelde. Het spreekt vanzelf dat er in de eerste plaats op gewezen moet worden dat het taalpact dat in 1963 in Hertoginnedal was gesloten bij de Franstalige pressiegroepen een dynamiek losmaakte die tot de doorbraak van het Front des Francophones als grootste partij in het Brusselse leidde. Gemeenteraden, schepencolleges en burgemeesterszetels werden vanaf 1970 massaal veroverd. Deze partij maakte er geen geheim van dat ze de taalwetten zou boycotten en telkens als ze beleidsverantwoordelijkheid kreeg deed ze het dan ook. Alle afdelingen van de traditionele partijen hadden te lijden onder het electorale geweld van het FDF, waardoor een Franstalige opbodpolitiek ontstond en ook andere coalitiebesturen een hardere taalpolitieke lijn gingen volgen. Dat meer dan één vierde van de negentien gemeenten de taalwetten omzeilde en ruim één vierde er prat op ging ze met de voeten te treden, was er het logische gevolg van. Aangezien Brussel het grote communautaire knelpunt in België vormde, ging het FDF ook op het nationale vlak het politieke gebeuren domineren en de andere Franstalige partijen onder druk zetten. In die omstandigheden waren de paritair samengestelde en zeer moeizaam tot stand gekomen regeringen nu niet de meest aangewezen

organen om een strakke toepassing van de taalwetten te realiseren. Deze situatie was overigens niet nieuw. In twee derden van de gevallen eisten de Franstaligen de voor de taalwetgeving zo cruciale post van Binnenlandse Zaken op.

Achter de transformaties van het Brusselse politieke landschap gingen bovendien welbepaalde sociale realiteiten schuil. Bekijken we de situatie vanuit de mechanismen die de werking van de administraties bepalen, dan blijkt dat de taalwetten ingrijpend waren voor de Franstaligen. Het recruteringsveld van vakbonden en politici bij de aanwerving van personeel werd drastisch gewijzigd door de gecontroleerde taalvoorwaarde. Benoemingen en bevorderingen en andere statutaire verworvenheden konden op de helling worden gezet. Het personeelsbeleid van de diensten en de onderlinge verhoudingen tussen de personeelsleden konden aan bruuske mutaties blootgesteld worden. Kortom, voor een hele generatie van Franstalige en verfranse ambtenaren diende de eis van taalvrijheid vooral om hun angst voor de eigen carrière ideologisch te sublimeren. De taalkwestie was met andere woorden ook een syndicale kwestie. Het lag dus voor de hand dat al deze personeelsleden voorstanders waren van onwrikbare standpunten op het vlak van de taal en dat ze er weinig voor voelden om zelf de bedreigende taalwetten toe te passen.

Stonden diverse sociaal-economische en partijpolitieke belangen de volledige toepassing van het taalpact dus duidelijk in de weg, toch moet daarnaast zeker ook gewezen worden op de structurele zwakte die het controlesysteem vertoonde. Zo kan de afzwakking van de macht van de vice-gouverneur als een belangrijk symptoom aangewezen worden. Hij kreeg geen onderzoeksbevoegdheid, kon in Brussel wel schorsen, maar niet vernietigen en kon geen uitspraak van de Raad van State uitlokken. Hij werd niet enkel geconfronteerd met de hetzes van de gemeentebesturen, maar vond evenmin steun bij de regering. Even indringend waren de klachten van de VCT, die het betreurde dat de commissie slechts adviserend was en er met haar adviezen weinig rekening gehouden werd. De indeling van de Raad van State in aparte taal-

kamers had weliswaar tot gevolg dat de arresten van de Nederlandstalige Kamer steeds duidelijker de geest van Hertoginnedal weerspiegelden, maar de problemen die telkens op regeringsniveau ontstonden bij de uitvoering van de arresten, bemoeilijkten in sterke mate de toepassing. De meeste problemen situeerden zich trouwens bij de voogdijoverheid die de eindbeslissing moest nemen.

Aan de basis van deze Franstalige politiek lag uiteraard een welbepaalde strategie. De Franstaligen grepen met name regelmatig naar de klassieke middelen om een eindbeslissing zo lang mogelijk uit te stellen en op de lange baan te schuiven: vragen naar meer informatie, de oprichting van werkgroepen, de inschakeling van talrijke adviserende procedures en van de gerechtelijke instanties. Maar ook voor de jurisprudentie hielden ze vast aan principes die hen in staat stelden de taalwetten minimaal toe te passen. Om tot een compromis te kunnen komen, waren er trouwens heel wat onduidelijkheden in de wet geslopen. Onprecieze formuleringen, slordige vertalingen en onvolledigheden leidden niet zelden tot tegenstrijdige juridische interpretaties die geëxploiteerd konden worden. Ontelbaar waren dan ook de interpretatiediscussies en als er soms na jaren toch eindelijk een jurisprudentie was gegroeid, dan stuitte de uitvoering niet zelden op de tegenstand van de regering.

Laat ons even stilstaan bij een aantal conflictmateries die tot heel wat politieke strijd aanleiding gaven. De pariteit op het leidinggevende niveau stond lange tijd in het brandpunt van de politieke belangstelling. In 1963 had men een overgangperiode van tien jaar voorzien, maar in 1973 bleef het onevenwicht tussen Nederlands- en Franstaligen nog zeer flagrant. In sommige gemeenten was er enige verandering merkbaar maar in de meerderheid van de gemeenten constateerde men een status quo of was het aantal Nederlandstaligen zelfs nog gedaald. Zeer tegen de zin van de Franstaligen verkregen de Vlamingen dat de realisatie van de pariteit toch opgenomen werd in het regeerakkoord van 1973. Een voor de Franstaligen niet onvoordelige oplossing

kwam vervolgens tot stand. Voor de gemeentebesturen die de wet niet hadden toegepast werden namelijk voordelige maatregelen getroffen, zoals vervroegde pensioneringen, het buiten het kader plaatsen van personeelsleden, overhevelingen naar de andere taalrol, terbeschikkingstellingen, enz. Het verloop van het conflict rond de Schaarbeekse loketten illustreerde op een nog duidelijker wijze de politieke onwil om de eis van tweetaligheid zoals ze vervat was in de taalwet van 1963 toe te passen. In plaats van aan alle loketten tweetalige ambtenaren te plaatsen, zoals de wet het voorzag, richtte de Schaarbeekse overheid slechts één loket in waar de Vlamingen in hun taal te woord werden gestaan. De zaak sleepte meer dan drie jaar aan, alle mogelijke procedurele maatregelen werden achtereenvolgens ingeschakeld en pas toen ze volledig uitgeput waren geraakt, moest een magistraat onder rijks-wachtbescherming de taalwet doen toepassen, nadat eerst aan het FDF een aantal taal-compensaties werden gegeven in de niet-gemeentelijke diensten. Slaagden de (Schaarbeekse) Franstaligen er uiteindelijk dus toch niet in om de wet te omzeilen, dan was dat wel het geval via de oprichting van tientallen vzw's in de Brusselse gemeenten. Vanaf het midden van de jaren zeventig bouwden de gemeentebesturen zo een heel netwerk van parallelle beleidsorganen op die zich op de persoonsgebonden materies (cultuur, welzijn) gingen toeleggen en waarmee ook enkele honderden banen gemoeid waren. De taalwetten paste men op die instellingen uiteraard niet toe. Een even controversieel punt betrof de groep van contractuelen. Ook bij de recrutering van deze personeelsleden werden door de gemeentebesturen en OCMW-instellingen de taalwetten niet toegepast, omdat ze volgens de Franstaligen enkel op statutairen sloegen. De vice-gouverneur schorste tientallen van deze aanwervingen maar interpretatieverschillen zorgden ervoor dat de vernietigingsbesluiten uitbleven. Door te argumenteren dat geneesheren geen ambtenaren zijn en hun aanwerving in de eerste plaats een wetenschappelijke aangelegenheid is, bleven de Brusselse OCMW-ziekenhuizen hoofdzakelijk Franstalige dokters recruterend. Er werd ook gesleuteld aan

het taalexamen zodat na verloop van tijd wel een bijzonder elementaire taalkennis getoetst werd. Deze ziekenhuizen wisselden echter eveneens het statutaire stelsel om voor het contractuele aannemingsstelsel. De honderden schorsingen van de vice-gouverneur bleven dan ook zonder gevolg. Kortom, dat men er in Brussel in slaagde om de taalwetten zeer minimalistisch toe te passen, is een understatement. Voor de Vlaamse Beweging bleef die omzeiling van de taalwetten dan ook een heet hangijzer.

Waar de Franstaligen in staat waren dit te doen — en vergeten we niet dat ze in de faciliteitengemeenten van de Brusselse rand bijna overal politieke meerderheidsposities innamen —, gingen ze in deze randgemeenten op dezelfde minimalistische wijze met de taalwetgeving om als in Brussel. De tactieken die we zoëven beschreven vinden we dus eveneens terug met betrekking tot dit probleemgebied. Het feit dat het faciliteitensysteem niet als tijdelijk in de wet was opgenomen, zette er de Franstaligen toe aan in de toekenning ervan een stap in de richting van de aanhechting van de randgemeenten bij het tweetalige Brussel te zien. Voor de Franstaligen bleef de uitwijking naar de randgemeenten dus aantrekkelijk, zodat de concentraties nog toenamen en daarbij aansluitend hun electoraal gewicht, waardoor het FDF zich in nog sterkere mate ging bekommeren om de belangen van zijn taalgenoten in de rand. Het interpreteerde de taalwetten dan ook zoveel mogelijk in de richting van het personaliteitsbeginsel. De conflicten met de Vlamingen escaleerden op die manier gevoelig. De Brusselse ingewekenen beschouwden zich trouwens niet als een minderheid in een anderstalig gebied, maar als hoofdstedelingen die het recht hadden om zich ook op linguïstisch vlak volledig thuis te voelen aan de rand van hun stad. Het conflict met de Vlamingen werd er na verloop van tijd even bitsig als in Voeren. Eenzelfde probleem dook er op, toen de voorzitter van het OCMW van Kraainem eveneens weigerde als bestuurder Nederlands te spreken en zich daarbij eveneens beriep op de verkiezingsuitslag in de gemeente, die een Franstalige meerderheid te zien gaf. Bij het zoeken naar oplossingen voor dit conflict in

1988 zal men beide probleemgebieden dan ook samen proberen te pacificeren.

Na verloop van tijd vertoonden de zes faciliteitengemeenten een taalregime dat, met uitzondering van de interne administratie, zeer weinig verschillen vertoonde met dat van Brussel. Tegen het einde van de jaren 1960 werden er jaarlijks meer Franstalige dan Nederlandstalige administratieve documenten afgeleverd. Van integratie in de Nederlandstalige gemeenschap was er weinig of geen sprake. De Franstaligen lieten hun kinderen het eigen basis-onderwijs volgen en stuurden hen vervolgens naar een middelbare school in Brussel. Cultureel waren ze eveneens volledig op Brussel afgestemd. Omdat ook de middenstand zich aan de taalsituatie aanpaste, week ook het externe taalbeeld er nog weinig af van het Brusselse. De inwijking van onder meer Engels- en Duitsstaligen in deze gemeenten zwakte het Nederlandstalige karakter van de Brusselse rand verder af.

Door de klemtoon te leggen op de conflictmateries, zijn we in de voorgaande paragrafen wat al te veel voorbij gegaan aan een aantal andere repercussies van de taalwetgeving uit de jaren zestig. Zo moet er zeker op gewezen worden dat de taalwetten de status van het Nederlands in Vlaanderen ontegenzegglijk verhoogden. In Vlaanderen was de taalstrijd nu achter de rug. Een homogeen taalgebied was tot stand gebracht en het aantal banen voor Nederlandstaligen in bestuur, onderwijs, gerecht en leger sterk toegenomen. Twee belangrijke doelstellingen van de Vlaamse Beweging waren met andere woorden gerealiseerd. Men kon zich nu volop op de taal zelf concentreren. De ontwikkeling van het Nederlands ging dan ook met rasse schreden vooruit. Dat uitte zich niet enkel in de culturele sector maar zeker ook op wetenschappelijk vlak. De standaardtaal kende een enorme vooruitgang, zowel kwantitatief als kwalitatief. Onderwijs, radio en televisie populariseerden haar en stimuleerden een grotere taalvaardigheid. De jongeren werden ook veel taalbewuster.

Of er ten gevolge van de verplichting van tweetaligheid in het Brusselse openbare leven ingrijpende taalverschuivingen plaats-

vonden, kan minder duidelijk aangegeven worden. Dat het Vast Wervingssecretariaat zijn werk correct deed, kan niet ontkend worden, noch dat het aantal in Brussel tewerkgestelde Nederlandstalige ambtenaren toenam, ook in de gemeentelijke diensten. De status en de functionaliteit van het Nederlands verhoogde ongetwijfeld ook in de hoofdstad. De kennis van deze taal was nu veel meer dan in het verleden een vereiste geworden voor aanwervingen, benoemingen en bevorderingen, voor de contacten met het eentalige Vlaanderen en voor deze met de Vlaamse gemeenschap in Brussel. Het zou echter verkeerd zijn te concluderen dat het wettelijke toezicht op de tweetaligheidseis automatisch een vernederlandsing inhield. Slagen in een taalexamen of als tweetalige op de Nederlandse taalrol staan, betekent daarom niet dat men ook tot die cultuurgemeenschap behoort. De taal van de werksfeer en van de privé-sfeer — en in taalgemengde gezinnen bleef die zeer dikwijls het Frans — spelen hoe dan ook een belangrijke rol. De politieke onwil om de taalwetten volledig toe te passen, gekoppeld aan de minderheidspositie van de Nederlandstalige cultuurgemeenschap in Brussel, zwakte het effect van de wetten gevoelig af. Dat taalwetten slechts beperkt kunnen interveniëren in het bestaande taalgedrag, bewees het Brusselse voorbeeld heel overtuigend.

Federalisme en taalpolitiek

De communautaire kwestie slorpte in de jaren zeventig, tachtig en het begin van de jaren negentig evenveel politieke energie op als in het decennium voordien. De inzet van de strijd ging ditmaal echter niet langer meer om de taalverhoudingen in het unitaire België maar om het voortbestaan van de in 1830 gecreëerde eenheidsstaat. De meest uiteenlopende en tegengestelde belangen kwamen aan bod, waardoor de resultaten van de staatshervorming uitermate complex werden. In andere werken werd dit proces al uitvoerig geanalyseerd. We moeten dit verhaal hier niet opnieuw vertellen. Wel willen we twee hoofdvragen beantwoorden: in welke mate speelde de taalpolitiek een rol in dit federaliseringsproces? Welke gevolgen had de federalisering op de taalpolitiek en de taalwetgeving?

De taalpolitieke aspecten van de federalisering

Sterk samengevat kan gesteld worden dat het federale denken langs Vlaamse kant ontstaan en gegroeid is parallel met de economische inhaalbeweging die zich in het naoorlogse Vlaanderen voltrok, met de zich snel uitbreidende middengroepen in de niet-manuele sectoren en met de electorale machtstoename van deze groepen. Binnen deze groepen ontwikkelde zich een harde kern die een nationalistische ideologie voorstond en in federalistische en zelfs separatistische termen ging denken. De wijze waarop de

taalpolitiek sinds de jaren twintig geëvolueerd was, stond dergelijke federalistische oplossingen niet in de weg. Het tegendeel was veeleer waar. De strijd voor territoriaal vastgelegde taalrechten was in dit opzicht zelfs van doorslaggevend belang. Door in 1932 de territoriale concentratie van de taalgemeenschappen officieel in te voeren werd België langzamerhand een land met afgebakende linguïstische grenzen, zodat in principe de weg naar federalisering geëffend was. Deze tweeledigheid hield in zekere zin zelfs de kiemen van het uiteenvallen van de unitaire staat in zich. De taalwetten van de jaren zestig versterkten, zoals we al zagen, in hoge mate dit proces. Voor de toekomstige ontwikkeling in federalistische richting vormden de taalwetten dus een basisgegeven. Een federaal systeem kan slechts ingevoerd worden als er strikte demarcatielijnen zijn. Het zijn immers territoriale criteria die bepalen welke taalgemeenschappen autonoom worden.

De niet-naleving en niet-toepassing van de taalwetten deed reeds in het begin van de 20ste eeuw radicale flaminganten ontstaan die de hoop opgaven de taaleisen in het unitaire België te kunnen realiseren. Ze grepen deze situatie aan om autonomie op te eisen. We zagen al hoe het activisme en de Frontbeweging de invloed van dit denken en deze strategie ondergingen. De nationalistische partijvorming tijdens het interbellum vertrok van dezelfde premissen. Vele leden van deze en gelijkaardige stromingen stapten de collaboratie met de nazi-bezetter in om deze (maar uiteraard ook om andere politieke) doelstellingen te realiseren, en toen de vu in het midden van de jaren vijftig gevormd werd, werd dezelfde draad opnieuw opgenomen. Het compromis van Hertoginnedal werd door de radicale flaminganten vervolgens aangegrepen om het federalistische denken en streven te versterken. De toegeving met betrekking tot de faciliteitengemeenten vormde een uitstekend wapen om federalistische oplossingen op de agenda te krijgen. Het door unitaristen en gematigde Vlaamsgezinden uitgedokterde compromis konden de radicale flaminganten aan hun achterban immers presenteren als het resultaat van de ondemocratische machtspositie van de Franstalige bourgeoisie in Bel-

gië. De reactie van het FDF sterkte hen in die mening en bezorgde hun campagne meer armslag in Vlaanderen. Mede daardoor werd het federalisme in Vlaanderen gemakkelijker bespreekbaar, zeker in de CVP. De Leuvense kwestie werd vervolgens het eigenlijke breekpunt. Deze kwestie werkte in beide taalgemeenschappen zo polariserend dat de taalpartijen een grote sprong voorwaarts deden. Het conflict maakte ook voor de unitaristen duidelijk dat het probleem van de staatshervorming nog moeilijk te omzeilen viel, zeker als men de radicale federalisten de pas wilde afsnijden. De taalwet van 1968 versnelde dus niet enkel het federaliseringsproces maar gaf er tevens een fundamentele wending aan.

In het Vlaamse federale denken was de taalculturele component bovendien een heel centraal gegeven. Een einde maken aan elke vorm van taaloverheersing en Vlaanderen een eigen taalculturele homogeniteit verschaffen vormde aanvankelijk het hoofdpunt in het programma van de Vlaamse federalisten. Het verlangen om zelf de taalculturele aspecten van het beleid vorm te geven en te beheren uitte zich in de reeds voor de Tweede Wereldoorlog geformuleerde cruciale eis voor culturele autonomie. Alle aspecten die naar de ondergeschikte positie van Vlaanderen verwezen moesten overigens weggewerkt worden, zodat het federale denken zich ook ging uitstrekken tot alle persoonsgebonden, en dus ook de sociale materies, tot de economische en sociale sectoren en zelfs tot het buitenlandse beleid. De eis tot zelfbestuur oversteeg dus hoe langer hoe meer het loutere taalaspect. Men ging er immers van uit dat in een gefederaliseerd België Vlaanderen zelf volledig zijn taalpolitiek zou bepalen en toepassen.

Aan Waalse zijde speelde de taalproblematiek een minder prominente rol bij de totstandkoming van het federale denken. De economische factoren waren er veel meer overheersend. Wallonië's economie was, zoals bekend, op de zware nijverheid geconcentreerd en deze werd in heel Europa met een fundamentele crisis geconfronteerd. De achteruitgang van de Waalse economie deed tegelijkertijd frustraties ontstaan ten opzichte van een zich economisch emanciperend Vlaanderen, dat modernere indus-

trieën in zijn regio's kreeg. Federale stromingen kwamen op die manier op de voorgrond en kregen er ook een massakarakter. Het streven naar federalisme vond met name ingang bij de vakbonden en bij de daarbij aansluitende massaorganisatie, de Mouvement Populaire Wallon. Met de hulp van de centrale regering, overheidsinitiatieven en voordelige verdeelsleutels wilde men de Waalse economie uit het slop halen en onafhankelijk van Vlaanderen vervolgens zijn kansen grijpen in een autonoom Wallonië. De taalpolitiek legde dus niet de basis van het denken over autonomie, maar versterkte dit wel. De Vlaamse taaleisen en meer bepaald het verlies aan banen en aan perspectieven die ze voor de eentalige Walen inhielden, zeker in de centrale administratie en in Brussel, was voor het MPW bijvoorbeeld en ook voor de Waalse vakbonden in het algemeen, een reden tot protest. De aanpassing van de parlementaire vertegenwoordiging aan de demografische evolutie, deed bovendien de vrees voor Waalse minorisatie in het Belgische unitaire politieke bestel toenemen. De Voerense kwestie werd — we zagen het al — eveneens als een nederlaag voor Wallonië ervaren en stimuleerde dus het wallingantische verzet. De 'Walen buiten'-actie ten tijde van de Leuvense crisis was voor de Waalse Beweging zelfs een traumatische ervaring. Ze ontkende zonder enige twijfel een versterkte Waalse reflex zowel bij socialisten, liberalen als katholieken, veroorzaakte een breuk in de CVP-PSC en deed als partij het Rassemblement Wallon ontstaan. Het zou bijgevolg onjuist zijn de gevolgen van de taalwetten van 1962-1963 en 1968 te negeren bij de politieke doorbraak van het Waalse federalisme.

Weer anders lagen de accenten in Brussel. Ervoor beducht aan invloed in te boeten in een gefederaliseerd België — de hoofdstad ontleende haar centrale positie immers aan de eenheidsstaat — en in een tweeledige staat onder de heerschappij van Vlaanderen te komen, stonden de Brusselse francofonen aanvankelijk vrij huiverig ten aanzien van decentralisatie en federalisme. Naarmate de federale opvattingen in Vlaanderen en Wallonië veld wonnen, achtten ze een uitgebreid en autonoom Brussels gewest het

beste verdedigingswapen in hun strijd om het behoud van de macht in de hoofdstad. De taalwetten van 1963 sterkten hen in die visie. We zagen immers al hoe het FDF, met de andere Franstalige partijen in zijn zog, zich in de eerste plaats tegen de Vlaamse taaleisen voor Brussel afzette en de Brusselse rand opeiste. Hertoginnedal lag met andere woorden aan de basis van de grote doorbraak die het FDF kende. De Leuvense crisis maakte de sprong voorwaarts van het FDF nog veel groter. De verschillende fasen in de strijd om de toepassing van de taalwetten waren telkens opnieuw groeimomenten voor de partij. De taalwetten ongedaan maken was dan ook één van de belangrijkste doelstellingen die het FDF en zijn Franstalige bondgenoten wilden gerealiseerd zien bij de totstandbrenging van een eigen, autonoom Brussels gewest.

Het is dus geenszins overdreven te beweren dat doorheen het gevecht om de taalwetten en hun toepassing de programma's van zowel de Vlaamse, de Waalse als de Brusselse politieke partijen bij het begin van de jaren zeventig verruimd waren geworden tot het federale gedachtengoed.

De gevolgen van de federalisering op de taalpolitiek in eentalige gebieden

De federalisering heeft zich, zoals bekend, in verschillende fasen voltrokken en nam reeds meer dan vijftientig jaar in beslag. De invloed van deze ingrijpende institutionele veranderingen op de taalpolitiek verliep er dan ook parallel mee. Laat ons daarom die verschillende fasen nog eens even op een rij zetten.

Reeds voor er sprake was van een eigenlijke staatshervorming in federale zin werd er met de Vlaamse eis voor taalculturele autonomie rekening gehouden. De oprichting van afzonderlijke ministeriële departementen voor onderwijs en cultuur en de splitsing van de instituten voor radio en televisie in het begin van de jaren zestig waren er immers duidelijke aanzetten toe. De grondwetsherziening van 1970 voorzag vervolgens in de oprich-

ting van twee cultuurraden, een Nederlandstalige en een Franstalige, die in de culturele sector beslissingsmacht kregen. Tegelijkertijd werd een begin gemaakt met de realisatie van de Waalse en Brusselse eis voor gewestvorming. Zowel inzake gemeenschapsmateries als inzake gewestmateries werd in 1980 een behoorlijke stap verder gezet. Vanaf 1982 functioneerden er Raden die wetgevende bevoegdheid hadden voor delen van de persoons- en plaatsgebonden aspecten van het beleid. De grootste overwinning boekten de federalisten echter in 1988. Ondergeschikte besturen, werkgelegenheid en wetenschappelijk onderzoek ressorteerden voortaan, samen met tal van andere sectoren, onder de bevoegdheid van de gewesten, terwijl de drie gemeenschappen, de Nederlands-, de Frans- en Duitstalige, heel het culturele en persoonsgebonden beleid, het onderwijs en het taalgebruik toegewezen kregen. Vijf jaar later werd de bevoegdheid van gewesten en gemeenschappen opnieuw uitgebreid en bestonden de Raden uit eigen verkozen leden. Kamer en senaat werden aan deze federale structuur aangepast. De provincie Brabant, die gewesten en gemeenschappen overlapte, werd opgesplitst in eentalige Vlaams-Brabantse en Waals-Brabantse provincies.

De taalwetgeving onderging inhoudelijk geen echte wijzigingen, maar er hadden wel een aantal aanpassingen plaats. Zo werd de indeling in vier taalgebieden (het eentalige Vlaanderen, het eentalige Wallonië, het tweetalige Brussel en het Duitstalige gebied) in 1970 grondwettelijk bekrachtigd en kreeg de taalgrens eveneens een grondwettelijk statuut. Ze werd een soort binnengrens tussen Vlaanderen en Wallonië, tussen Vlaanderen en Brussel en tussen Wallonië en de Oostkantons. Men paste er ook de administratieve en gerechtelijke grenzen aan aan. Zo werd het aparte arrondissement van de zes faciliteitengemeenten afgeschaft en geïntegreerd in het eentalige arrondissement. Omdat de bevoegdheid over de ondergeschikte besturen (gemeenten en provincies) en over de taalpolitiek getransfereerd werd naar gewesten en gemeenschappen, behoorde de toepassing van de taalwetgeving voortaan niet langer meer tot het centrale beleid.

Voor de taalpolitiek in eentalige gebieden was daarmee een fundamentele stap gezet. Dat er ondertussen ook vooruitgang was geboekt in de privé-sector in Vlaanderen, hoeft geenszins te verbazen. De taalwet van 1963 werd via het septemberdecreet van 1973 niet enkel uitgebouwd en van sancties voorzien, maar in de loop van de jaren tachtig bracht men aan de toepassing van de taalwet in de ondernemingen nog verscheidene verfijningen aan. De inplanting van buitenlandse bedrijven in Vlaanderen was daaraan overigens niet vreemd.

Wat we reeds constateerden met betrekking tot de positieve rol van de taalwetten bij de ontwikkeling van het taalculturele bewustzijn in Vlaanderen, geldt uiteraard nog in veel sterkere mate voor het effect van de taalculturele autonomie. Door zich volledig op de eigen taal en cultuur te richten en de samenwerking met Nederland te versterken, zowel op het vlak van de taal, de literatuur, de media, het onderwijs, de podiumkunsten als het wetenschappelijk onderzoek, vervaagde de band tussen Vlaanderen en Franstalig België. Het werden stilaan twee werelden met een eigen identiteit. Langs Vlaamse zijde verdwenen langzamerhand de oude frustraties en de relatie tussen de hoge status- en lage statustaal kreeg een heel andere inhoud. Het taalculturele zelfbewustzijn van de Vlamingen nam ontegensprekelijk toe. Dat het Engels zich als internationale taal meer op de voorgrond drong in Vlaanderen dan in Franstalig België, gaf nog een andere dimensie aan deze verhouding, die hoe langer hoe minder van ondergeschikte aard was. Het superioriteitsgevoel van de Franstaligen sprak de Vlamingen minder en minder aan, terwijl men zich in sommige Franstalige kringen eveneens begon te realiseren dat Vlaanderen op taalcultureel vlak deel uitmaakt van de Nederlandse cultuur. De Europese eenmaking stimuleert trouwens deze culturele eenheidsgedachte.

De Franstaligen in Voeren en de Vlaams-Brabantse faciliteitsgemeenten behoorden vanaf 1988 dus duidelijk tot het eentalige Vlaanderen. Het sprak echter vanzelf dat men deze beslissing slechts had kunnen treffen doordat er verschillende toegevingen

aan de Franstaligen tegenover stonden. Deze toegevingen sloegen in de allereerste plaats op het statuut van de faciliteiten zelf. Ze werden grondwettelijk vergrendeld en wijzigingen konden er slechts aan toegebracht worden als de beide taalgemeenschappen ermee akkoord gingen. De Vlamingen hadden dus afstand moeten nemen van hun interpretatie van het tijdelijke en integratieve karakter van het faciliteitsysteem. De faciliteiten zelf werden echter niet uitgebreid. De Franstalige eis om eigen gemeentelijke gemeenschapscommissies op te richten — ten tijde van de Egmont-onderhandelingen bestond er een akkoord over — was in 1978 uiteindelijk verworpen als een onderdeel van de nederlaag van de Egmont-Stuyvenberg-akkoorden, en er werd ook later niet meer op teruggekomen.

Veel ingewikkelder was het compromis dat in 1988 bereikt werd voor het taalgebruik en de taalkennis van de mandatarissen in de faciliteitengemeenten. Ervan uitgaande dat gemeenteraden geen openbare diensten zijn die bestuurshandelingen stellen, dat de grondwet de taalvrijheid garandeert en dat taalkennis geen bijkomend verkiezingscriterium kan zijn, poneerden de Franstaligen dat de gemeenteraadsleden niet onder de taalwetten vielen. De Nederlandstalige Kamer van de Raad van State daarentegen vertrok van de voorrang van de taalhomogeniteit van het Nederlandstalige gebied, stelde dat gemeente- en OCMW-raden wel degelijk bestuurshandelingen stellen, dat de faciliteiten er zijn voor privé-personen en niet voor bestuurders en dat deze mandatarissen niet een volwaardig lid van deze bestuursorganen kunnen zijn, als ze de taal van het gebied niet kennen. In 1983 werd Haparts benoeming tot burgemeester dus ongrondwettelijk verklaard, een standpunt dat later door het Arbitragehof gedeeltelijk gevolgd werd. Het Hof stelde dat uit het grondwettelijk vastgelegde territorialiteitsbeginsel voortvloeide dat bestuursautoriteiten in Vlaanderen Nederlands moesten kennen, maar dat die kennis niet opgelegd kon worden als verkiesbaarheids criterium. Het arrest gold evenzeer voor de Vlaams-Brabantse faciliteitengemeenten, aangezien die voortaan ook onder Vlaanderen ressorteerden.

teerden. Tussen 1983 en 1987 veroorzaakten deze conflicten een zeer gespannen communautair klimaat en waren ze dringend aan een oplossing toe. Door de kwestie in het grotere geheel van de staatshervormingsfase van 1988 op te nemen, slaagde men erin haar te regelen. Het arrest van het Arbitragehof werd als uitgangspunt genomen. Burgemeesters en voorzitters van het OCMW die het Nederlands niet meester waren, konden voortaan dus afgezet worden. Happart-situaties behoorden tot het verleden. Door de invoering van de evenredige verhouding en het besturen met consensus in de colleges van deze gemeenten, kreeg de (Vlaamse) minderheid er een reële macht. Raadsleden en schepenen die het Nederlands niet kenden, bleven echter onaantastbaar. Door de schepenen in die gemeenten rechtstreeks te laten verkiezen, gold immers ook voor hen, zoals voor de raadsleden trouwens, dat er bij hun verkiezing een onweerlegbaar vermoeden ontstaat dat ze de taal van het gebied kennen.

Op electoraal vlak werden nog een paar andere toegevingen gedaan. De Franstaligen uit Voeren en de Vlaams-Brabantse rand eisten dat ze in het gefederaliseerde België hun stem zouden kunnen uitbrengen voor de Franstalige Gemeenschapsraad. Dat strookte vanzelfsprekend niet met de federale logica die de Vlamingen hanteerden. Het compromis van 1992-1993 kwam in belangrijke mate aan de Vlaamse interpretatie tegemoet. Wie voor de Vlaamse, Waalse en Franstalige Raad verkozen wilde worden, moest in het desbetreffende gebied wonen. Wel konden de Franstaligen uit Voeren en de randgemeenten uitgenodigd worden om met raadgevende stem deel te nemen aan de Waalse en Franstalige Raden. Maken ze, met instemming van een tweederde meerderheid, gebruik van deze uitzonderingsmaatregel, dan moeten ze echter aan al hun andere mandaten verzaken. De belangen van de Franstaligen werden met andere woorden ondergeschikt gemaakt aan de territorialiteitseis.

In ruil daarvoor werd wel een zeer strikte naleving van de taalwetten in het vooruitzicht gesteld. Inwoners van de Vlaams-Brabantse faciliteitengemeenten konden voortaan met hun taal-

klachten terecht bij de adjunct van de Vlaams-Brabantse gouverneur, terwijl het paritair samengestelde controle-orgaan, de Vaste Commissie voor Taaltoezicht (VCT), ook meer bevoegdheden kreeg. Daarmee zijn we beland bij een ander vrij wezenlijk onderdeel van het pacificatieproces: de rol van de federale instellingen als arbiter tussen de taalgemeenschappen. Zo werd het taalgebruik in al de faciliteitengemeenten van het land niet overgeheveld naar de gemeenschappen, maar bleef het de bevoegdheid van de federale minister. Een zelfde arbiterrol in geval van conflicten werd toebedeeld aan het adviescollege van alle gouverneurs, dus zowel uit Vlaanderen als uit Wallonië. Het geheel is, zoals we al zegden, een heel ingewikkeld model, dat op een vrij broos evenwicht gestoeld is. Het is nog te vroeg om de balans van dit specifieke pacificatieproces op te maken. Wel valt het nu al op dat grote conflictmomenten sinds 1988 uitgebleven zijn.

De taalpolitiek in en van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

Bij de uitbouw van het gefederaliseerde België zorgde Brussel voor talrijke problemen. Dat kon ook moeilijk anders want twee tegengestelde visies stonden tegenover elkaar. Zoals we al zagen, wilden de Franstaligen een uitgebreid autonoom gewest met zoveel mogelijk bevoegdheden. Met evenveel kracht verwierpen de Vlamingen dit voorstel. Zij opteerden voor sterke banden tussen Vlaams Brussel en Vlaanderen en beschouwden Brussel als een verlengstuk van de Vlaamse en Waalse taalgemeenschappen. Deze tegenstelling bemoeilijkte in hoge mate de compromisvorming. Laat ons de belangrijkste fases van dit gewestvormingsproces even op een rij zetten. De oprichting van de Agglomeratie moet daarbij zeker vermeld worden. Ze werd in 1971 opgericht en lag in het verlengde van het streven om grote stedelijke agglomeraties in die periode een supragemeentelijke coördinatie te geven. Als compensatie voor de door de Franstaligen geëiste

afschaffing van de 'liberté du père de famille' — waarover zo dadelijk meer — kregen de Vlamingen een aantal eisen ingewilligd die voor de latere fase van de gewestvorming belangrijk bleken. Zo werden in de Agglomeratieraad twee taalgroepen opgericht en bij de verkiezingen moesten de kandidaten hun taalgroep vermelden op basis van hun identiteitskaart. Het waren bepalingen die thuis hoorden in de politiek om collectieve identiteiten als uitgangspunt te nemen. De voorzitter niet meegerekend, heerste er in het college pariteit en kon de minderheid gebruik maken van een vetorecht. In de culturele sector konden de beide taalgemeenschappen eigen instellingen oprichten. Over het gewest zelf ontstond er in de jaren zeventig echter geen akkoord. De federalisering ging verder zonder dat er voor Brussel een aanvaardbaar compromis tot stand kwam. Van 1979 tot 1988 bleef Brussel dan ook in de voorlopige fase van de gewestvorming steken. In 1989 kreeg Brussel eindelijk een plaats in het Belgische federale model. De bevoegdheden van de Agglomeratie werden tevens naar het Gewest overgeheveld. De Franstaligen scoorden in het vergelijk van 1988-1989 op een voor hen fundamenteel punt: het hoofdstedelijk gebied werd de facto een derde gewest met een eigen raad en regering en met nagenoeg dezelfde bevoegdheden als beide andere gewesten. De Vlamingen kregen in ruil een zekere paritaire vertegenwoordiging en een reëel vetorecht in de gewestelijke beleidsorganen van Brussel. Ook voor de gemeenschapsmateries werden verscheidene Vlaamse eisen ingewilligd. Gemeenschapscommissies werden in beide taalgemeenschappen opgericht; overleg- en coördinatie-organen, nodig voor de regeling van bicommunautaire aangelegenheden, werden eveneens ingesteld. Tussen de Vlaamse gemeenschapscommissie en de Vlaamse overheid werd een hechte band behouden, terwijl die band eveneens tot uiting kwam in de verzekerde vertegenwoordiging van Brussel in de Vlaamse regering. Maakte Wallonië de band met Brussel losser in 1993 — een aantal culturele materies werden naar het gewest overgeheveld —, dan was dat geenszins het geval voor Vlaanderen. De Brusselse Vlamin-

gen bleven een geïntegreerd onderdeel uitmaken van de Vlaamse gemeenschap.

Welke invloed oefende dit federaliseringsproces uit op de taalpolitiek in en van Brussel? Laat ons de vraag eerst trachten te beantwoorden voor zover dit het gemeenschapshoofdstuk betreft. Uit wat in dit overzicht vooraf ging, is al duidelijk geworden dat deze Vlaamse strategie een zekere traditie kende in Brussel. Reeds in de 19de eeuw probeerde de Vlaamse Beweging er de beoefening van het Nederlands als cultuurtaal te handhaven, het taalverlies tegen te gaan en de taalverbondenheid met Vlaanderen te versterken met behulp van de oprichting van eigen onderwijs- en culturele instellingen (de kvs bijvoorbeeld). Op die strategie, die als de institutionele ondersteuning van de Vlaamse groepsidentiteit kan gedefinieerd worden, bouwden ze in het interbellum verder.

De pro-Vlaamse politiek die de Duitse bezetter in Brussel had gevoerd, grepen de Franstaligen na 1945 aan om geen of slechts minimale inspanningen voor de Vlamingen op onderwijsvlak te leveren. De helft van de Nederlandstalige leerlingen gingen opnieuw naar Franstalige scholen. Rekening houdend met de rol van het onderwijs in het verfransingsproces, is het dan ook begrijpelijk dat de Vlaamse Beweging voldoende Nederlandstalige scholen opeiste en een efficiënte controle op de taal-verklaring van het gezinshoofd. Om voor de Vlamingen de pil te vergulden in de faciliteitengemeenten, werden er in 1963 dan ook aan hen verschillende toegevingen gedaan in de Brusselse onderwijssector: het aantal Nederlandstalige scholen werd verhoogd, de leerlingennormen lagen er lager dan in Vlaanderen en via de taalcontrole konden kinderen uit Nederlandstalige gezinnen niet langer meer ingeschreven worden in Franstalige scholen. Dit laatste onderdeel van de onderwijswet lokte echter zoveel protest uit, niet enkel bij de Franstaligen maar ook bij Vlamingen die hun kinderen via de Franse school sociale promotie wilden bezorgen, dat de 'liberté du père de famille' in 1970 opnieuw ingevoerd werd. Wel stond er een versnelde inplanting van Nederlandstali-

ge kinderkribben, peuter-, kleuter- en basisscholen tegenover, mede dank zij de inspanningen van de in de schoot van de Agglomeratie opgerichte Nederlandse Commissie voor Cultuur (NCC). Via een goede reputatie op het vlak van taalonderwijs en meertaligheid en mede door de toenemende nood aan twee- en drietaligheid in Brussel en de aanwezigheid van een geringer aantal migrantenkinderen dan in de Franstalige scholen, trokken de Vlaamse scholen progressief meer kinderen uit taalgemengde en Franstalige gezinnen aan. Het is een fenomeen dat de scholen voor specifieke aanpassingsproblemen plaatst, maar hen een positieve rol in het meertaligheidsproces in Brussel verstrekt. Als Nederlandstalig onderwijscentrum breidde Brussel trouwens nog op andere niveaus gevoelig uit. De autonome VUB en de talrijke hogescholen droegen daartoe in sterke mate bij.

Naast hun aandacht voor het onderwijs, spitsten de Vlamingen hun organisatorische activiteiten vooral op de culturele aspecten toe. De aanhang van de meer dan achthonderd Nederlandstalige verenigingen die men in 1970 telde, vormde een netwerk van relaties die de onderlinge samenhang van de Brusselse Vlamingen versterkte. De NCC stimuleerde in belangrijke mate deze ontwikkeling. Er ontstonden tevens verschillende overkoepelende organisaties. In vijftien jaar tijd had er vervolgens een verdubbeling van de sociaal-culturele verenigingen plaats, terwijl de steun van de vice-gouverneur en van de Vlaamse regering aan de podiumkunsten eveneens van belang was

De vrij positieve ervaringen in de onderwijs- en culturele sectoren, gecombineerd met de culturele autonomie die de Vlamingen ondertussen hadden veroverd, hadden tot gevolg dat de verdere uitbouw van eentalige Nederlandse structuren in Brussel tot de hoofdprioriteit van de Vlamingen ging behoren. De Brusselse Vlamingen wilden nu over de nodige bevoegdheden beschikken in heel de persoonsgebonden sfeer en dus ook in de sociale en de gezondheidssector eigen instellingen oprichten. Ze creëerden op die manier geldige alternatieven voor de Brusselse instellingen, waarbinnen de tweetaligheidseis meestal op een uiterst minima-

listische wijze werd toegepast. Bij de uitwerking van het compromis in 1988-1989 werd met deze Vlaams-Brusselse eisen rekening gehouden, want toen de Vlaamse Gemeenschapscommissie werd opgericht waren haar bevoegdheden veel uitgebreider dan deze van haar in 1972 opgerichte voorgangster, de Nederlandse Commissie voor Cultuur. Deze slaan vandaag de dag inderdaad op heel de persoonsgebonden sector.

Het kan niet ontkend worden dat deze vorm van taalpolitiek het Nederlands en de Nederlandse cultuur in de hoofdstad versterkt heeft, zeker als prestige- en machtsfactor. Het is echter een strategie die zich tot een minderheid richt en ook vrij elitair is aangezien men de autochtone tweetaligen, die enkel een Vlaams dialect kennen en tot de lagere sociale groepen behoren, er weinig of niet mee bereikt. De talloze ingewekenen uit het Middellandse Zeegebied vallen er eveneens buiten, ook al doet men inspanningen om hen erbij te betrekken. De strategie stelt de Franstaligen bovendien in de gelegenheid de Vlaamse minderheidspositie te beklemtonen en de dominante Franse cultuurgemeenschap te versterken. Ze kunnen Brussel op die manier gemakkelijk als een Franstalige stad presenteren en de taalsociologische realiteit, die er een van grote verscheidenheid is, negeren. En ook al zijn er via de Nederlandstalige scholen tendenzen in die richting te bespeuren, toch kan niet beweerd worden dat de individuele twee- en drietaligheid er globaal door versterkt wordt. Kortom, het is een politiek die Brussel op taal-cultureel vlak sterk afhankelijk maakt van Vlaanderens machtspositie in België. Zolang Vlaanderen Nederlandstalig Brussel als verlengstuk van de Vlaamse gemeenschap blijft beschouwen en blijft opkomen voor een gelijkwaardige positie van het Nederlands in haar hoofdstad, zal deze taalculturele politiek vruchten kunnen afwerpen. Een brede democratische basis heeft ze echter niet.

Welke gevolgen had ten slotte de Brusselse gewestvorming voor de taalwetgeving zoals die in 1963 tot stand kwam? Ze deed in de eerste plaats nieuwe instellingen ontstaan waarop de taalwetgeving van toepassing werd. Dat was vooraf het geval voor de

Agglomeratie. Omdat het om supragemeentelijke activiteiten ging, viel het personeel van die nieuwe instelling onder dezelfde taalwetgeving als het personeel van de Brusselse gemeenten: individuele tweetaligheid van de ambtenaren en gelijkwaardigheid op leidinggevend niveau. Na verloop van tijd ging dit personeel over naar het gewest, waarvan de administratie op haar beurt aangevuld werd met overgehevelde ambtenaren van de centrale diensten en de gesplitste provincie Brabant. Al deze ambtenaren werden er met een andere taalregime geconfronteerd. We zagen al dat de Franstaligen zich vooral tegen individuele tweetaligheid afzetten en dus meer voelden voor het taalregime dat op centraal niveau gold: tweetaligheid van de diensten maar gebaseerd op de eentaligheid van de ambtenaar. In 1980 kwam er een globaal akkoord tot stand dat bepaalde dat ook in Brussel het 'centrale' taalregime toegepast moest worden. Het aantal Nederlandstaligen en Franstaligen werd er wel verdeeld op basis van een $\frac{1}{5}$ - $\frac{2}{5}$ -verhouding. Ongeacht het werkvolume, kregen de Nederlandstaligen dus een gewaarborgde aanwezigheid in het personeelskader.

Hoe zat het nu met de toepassing van al deze taalbepalingen? Wat de toepassing door de gemeentelijke overheden betreft, bleven de problemen zich situeren bij de voogdijoverheid, die immers de eindbeslissing moet nemen. Tussen 1982 en 1988 werd de voogdij verdeeld tussen de nationale ministers en de Brusselse executieve. Het voogdijmechanisme werd daardoor niet enkel ingewikkelder, maar tegenstrijdige houdingen kwamen in nog grotere mate dan voorheen voor. Aan meer dan veertig procent van de schorsingen van de vice-gouverneur werd in die periode bijvoorbeeld geen gevolg gegeven. In 1989 ging de voogdij vervolgens helemaal over naar de gewestelijke regering. Aan de beperkte bevoegdheid van de vice-gouverneur werd niets veranderd. De problemen bleven dan ook dezelfde. Het aantal eentalige Franse contractuelen dat de gemeenten en de OCMW-instellingen aanwierven, steeg met het jaar, temeer omdat het systeem ook elders in de administraties in volle opgang was. Het aantal Nederlandstalige artsen in de OCMW-ziekenhuizen bleef rond zes

procent schommelen. Ondanks de adviezen van de VCT en de Raad van State, werd met de eis van tweetaligheid slechts in geringe mate rekening gehouden.

De installatie van de Agglomeratie ging met heel wat taalperikelen gepaard. De eerste verkiezingen (1971) vielen samen met de electorale doorbraak van het FDF, dat op zijn lijst bezitters van een Nederlandse identiteitskaart van FDF-signatuur plaatste en op die manier het compromis op de helling zette. De werking van de Agglomeratie werd er door gehypothekeerd en van Vlaamse zijde zorgde men ervoor dat er in de toekomst garanties werden ingebouwd. De kieswetgeving voor de Gewestraad houdt dergelijke waarborgen dan ook in. De geschiedenis van de toepassing van de taalwet in de administratie van de Agglomeratie moet nog geschreven worden, maar wegens de sterke meerderheidspositie van het FDF is het evident dat er op taalvlak dezelfde minimalistische invulling aan de wet gegeven werd als in de gemeenten waar het FDF aan de macht was.

In het ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest doken dan weer andere problemen op. De wet op de centrale diensten bepaalt dat er taalkaders moeten vastliggen voor er benoemd kan worden. De topfuncties werden gelijkwaardig verdeeld, maar aangezien in de onderliggende niveaus rekening moet gehouden worden met het werkvolume, rezen er op dat vlak conflicten tussen Frans- en Nederlandstaligen. De 30/70-verhouding beschouwen de Franstaligen als te voordelig voor de Nederlandstaligen. Een ander probleem betreft de tweetaligheid van de diensten die met het publiek in contact komen. De wet stelt dat deze met behulp van eentalige ambtenaren gewaarborgd moet worden, wat uiteraard moeilijk is met een 30/70-verhouding. De aanwerving van talrijke contractuelen stelt overigens dezelfde interpretatieproblemen als op gemeentelijk vlak. Kortom, de inbreng van Nederlandstaligen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest kan niet beletten dat de Franstalige visie in sterke mate aan bod komt. Met het vetorecht springen de Nederlandstaligen uiteraard spaarzaam om, want het houdt immers de implosie van

het systeem in. Het betekent dus dat er naar compromissen wordt gezocht. Zo kwam in 1996 het 'taalhoffelijkheidsakkoord' tot stand, dat gezien de voogdij van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest over de gemeentelijke taalpolitiek, zowel op de gemeenten als op het gewest slaat. Nieuw aan te werven contractuelen moeten voortaan een taalexamen afleggen, een wervingsreserve wordt aangelegd en er wordt ook in een taalopleiding voorzien. Deze regeling geldt tevens voor het medisch en paramedisch personeel van de ziekenhuizen. De problemen met betrekking tot het werkvolume zal men eveneens trachten op te lossen.

Dat de gewestvorming het tweetalige karakter van de hoofdstad heeft gestimuleerd, kan dus moeilijk beweerd worden. Het tegendeel is veeleer waar. De Vlamingen gaven de prioriteit aan de ontwikkeling van de eigen gemeenschapsinstellingen in Brussel, waardoor de controle op de tweetaligheidseis op het achterplan raakte. Het akkoord van 1996 zet de scheefgegroeide situatie ook niet echt recht. Heel de bicommunautaire sector blijft trouwens voor de Vlamingen een zwak punt. De Nederlandstalige activiteiten van de Brusselse gemeenten op het vlak van onderwijs en cultuur blijven bovendien uiterst beperkt, ook al hebben de Vlamingen in een aantal gemeenten een eigen schepen.

Het zou echter onjuist zijn de impact van de Vlamingen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest enkel te meten aan de hand van de resultaten van de taalwetgevingspolitiek. De gewestvorming en de gewaarborgde positie die ze in de Brusselse gewestelijke instellingen genieten, zetten er de Vlamingen toe aan politiek actief te zijn in de hele regionale context. Dat die politiek direct en indirect de positie van de Vlamingen in Brussel versterkt, kan dan ook niet ontkend worden, ook al houdt ze tevens een verzwakking van de band met Vlaanderen in. Toch blijft ook op gewestelijk vlak de band met Vlaanderen het sterkste wapen van de Nederlandstalige Brusselaars om zich tegen de francofone meerderheid te beschermen. Gelukkig voor de Brusselse Vlamingen is de rol die Brussel op Europees en internationaal vlak speelt, een element dat Vlaanderen en Brussel samenhoudt. Samen met

de Brusselse Vlamingen werkt Vlaanderen er immers aan de culturele en economische uitstraling van zijn gemeenschap en gewest. Door van Brussel de hoofdstad van Vlaanderen te maken, er de regering, het parlement en de administratie te vestigen, liet de Vlaamse regering overduidelijk merken dat ze de interactie tussen Vlaanderen en Brussel van fundamenteel belang vindt. De functie als hoofdstad draagt er overigens eveneens toe bij dat de aanwezigheid van Vlamingen overdag een veel massaler karakter heeft in vergelijking met de Vlamingen die zich in Brussel vestigen. Voor de taalpolitieke situatie van de Brussels-Vlaamse minderheid in het multilinguïstische Brussel is het hoe dan ook een positief signaal, temeer omdat het internationale gedeelte van de bevolking reeds een derde van de populatie uitmaakt, een rol speelt die boven de twee taalgemeenschappen uitstijgt en de Vlaamse minderheid in Brussel ook op die wijze een andere dimensie verschaft. Het gaat immers hoe langer hoe minder op om Brussel enkel vanuit de tegenstelling tussen de minoritaire Nederlandstalige en de majoritaire Franstalige Brusselaars te benaderen, laat staan te besturen.

Taalpolitiek: een voorbijgestreefde strijd in de gefederaliseerde Belgische staat?

Moeten we uit dit overzicht nu besluiten dat de taalwetgeving in de Vlaamse Beweging van de jaren negentig nog slechts een marginale rol speelt en deze rol de komende decennia helemaal uitgespeeld zal zijn? De evolutie naar steeds meer autonomie voor de gemeenschappen en gewesten wijst wel degelijk in die richting. Autonome gemeenschappen bepalen immers zelf hun taalpolitiek. Recente politieke ontwikkelingen wijzen er echter op dat de taalconflicten nog lang niet weggeëbd zijn, maar dat ze de relatie tussen Vlamingen en Franstaligen nog steeds blijven vertroebelen.

De radicalisering die zich de laatste jaren van de Vlaamse Beweging heeft meester gemaakt, speelt in dat proces ontegen-

sprekelijk een rol. Vanaf 1991 ongeveer werd het duidelijk dat het extreem-rechtse Vlaams Blok een niet te onderschatten factor werd in Vlaanderen. In het racistisch-nationalistische gedachten-goed van deze partij is er geen plaats voor taalpluralisme; de Nederlandse taal is één van de meest essentiële onderdelen van de 'volkseigen' cultuur, die allesoverheersend moet zijn. Dit gedachtengoed drong op vrij grote schaal door in de culturele drukingsgroepen van de Vlaamse Beweging (vVB), Davidsfonds, Algemeen Nederlands Zangverbond, IJzerbedevaartcomité. De democratisch gerichte culturele verenigingen en partijen keerden zich openlijk van het Vlaams Blok af, maar dat nam niet weg dat het electorale succes van het Vlaams Blok ook op deze organisaties een impact had. Ze trachtten extreem-rechts te isoleren en tegelijkertijd het gras onder de voeten weg te maaien door de eigen Vlaamse eisen te radicaliseren. De taaleisen van zowel CVP, SP als VLD verscherpten, terwijl deze van de VU het dichtst bij deze van het Blok gingen aanleunen. De voortschrijdende zelfstandigheid van Vlaanderen zwakte deze tendens geenszins af. In deze fase van de regionalisering kwam het er voor de verkozenen van het Vlaamse parlement vooral op aan zich een eigen profiel aan te meten bij de Vlaamse achterban en de concurrentie aan te gaan met de federale politieke klasse. Vlaanderens taaleigen versterken hoorde in deze strategie thuis. In het verlengde van de eisen om de autonomie nog meer uit te breiden, verstrakte dan ook de houding van Vlaanderen tegenover de toegevingen die tijdens de akkoorden van 1988-1989 en 1992-1993 waren gedaan en zeker tegenover de taaleisen die de Franstaligen onverminderd bleven stellen.

Deze radicalisering uitte zich vanzelfsprekend in de reeds vermelde resterende conflictthema's. De volledige doortrekking van de territorialiteitseis is zo een thema. Vlaams Blok en VU pleiten dan ook onverkort voor de afschaffing van het faciliteitensysteem. In de andere Vlaamse partijen brak deze eis eveneens door. De idee dat deze Vlaams-Brabantse gemeenten een geïntegreerd onderdeel van Vlaanderen zijn won bovendien aan belang door

de oprichting en het in werking treden van de provincie Vlaams-Brabant en de uitbouw van haar eigen hoofdplaats, Leuven. Met de inmenging van de federale overheid in deze gemeenten stemt Vlaanderen hoe langer hoe minder in. De toenemende concentratie van welvarende buitenlanders in deze gemeenten deed de vrees voor de gemeenteraadsverkiezingen van het jaar 2000 aangroeien. De Europeanen onder hen mogen er van dan af stemmen en van Vlaamse zijde wordt gevreesd dat ze de Franstalige partijen zullen versterken. Om de invloed van de anderstaligen af te remmen, bepleit Vlaanderen dan ook beperkende voorwaarden. Maatregelen om de Vlaamse identiteit van deze gemeenten te versterken en de Vlaamse aanwezigheid op te drijven, behoren eveneens tot de recente Vlaamse politiek. De traditionele partijen richtten daartoe de vzw De Rand op. Vlaams Blok en radicale flaminganten uit andere partijen willen terzake veel verder gaan en de inwijking van buitenlanders en anderstaligen zelf aanpakken.

De precaire positie van de Vlamingen in Brussel is het tweede thema dat het onderwerp vormt van geradicaliseerde Vlaamse eisen. Het Vlaams Blok spreekt onomwonden van een heroveringsstrategie door Vlaanderen. Ook voor de VU moet Brussel een geïntegreerd onderdeel van Vlaanderen worden. De Vlaamse regeringsleden willen het toekomstige België samengesteld zien uit twee deelstaten, waarbij Brussel een speciaal statuut krijgt als ontmoetingsplaats van de twee gemeenschappen. Vanuit Vlaams Brussel gaan er overigens ook stemmen op om de taalculturele band met Vlaanderen nauwer aan te halen, meer werk te maken van het overleg en meer rechtstreekse steun te geven aan de Vlaamse minderheid, niet enkel in de gemeenschapsector maar ook op het gewestelijke niveau en zeker met betrekking tot de problematische gemeentelijke en bicommunautaire sector.

De Franstalige reactie op het taalpolitieke gedeelte van het Vlaamse offensief was heftig. Het geradicaliseerde Vlaamse discours werd als bedreigend ervaren. Het wallingantisme werd erdoor versterkt, het Waals-Brussels bondgenootschap dook opnieuw op, terwijl er van liberale zijde een alliantie met het FDF

tot stand kwam, die in Brussel de grootste politieke formatie werd. De overheveling van bevoegdheden van de Franse Gemeenschap naar de Brusselse Gemeenschapscommissie maakte van Franstalig Brussel een nog sterkere tegenspeler voor de Vlaamse minderheid. De francofone machtspositie gaat in de hoofdstad dus zeker niet achteruit, net zomin als de electorale sterkte van de Franstaligen in de randgemeenten. Dit sterke Franstalige Brussel zet zich dan ook schrap tegen het Vlaamse veroveringsdiscours, geeft in zijn media scherp uiting aan zijn protest, wil in geen enkel geval laten raken aan de grondwettelijk vastgelegde faciliteiten en voert integendeel vanuit de hoofdstad concrete acties om de Franstaligen in de rand financieel en cultureel te ondersteunen. In Voeren wordt dezelfde strategie gevoerd. Ze leidde in 1995 tot een beperkt gehouden conflict, dat resulteerde in enkele culturele maatregelen ten voordele van de Franstaligen. Kortom, in het gefederaliseerde België zijn de taalconflicthaarden nog lang niet allemaal verwijderd. Dat de taalproblematiek het onderwerp zal uitmaken van de onderhandelingen tussen Vlaanderen, Wallonië en Brussel die in de nabije toekomst waarschijnlijk gevoerd zullen worden, lijkt dan ook weinig twijfel.

Dit overzicht zou onvolledig zijn als we tot slot ook niet even over de grenzen van het gefederaliseerde België keken. De Vlaamse Beweging moet zich immers ook zorgen maken over de toekomst van het Nederlands in Europa. Hoe meer de Unie groeit, des te duidelijker is het dat in de EG een taalstrijd gaande is. Het aantal werktalen kan er om praktische redenen niet eindeloos toenemen. De strijd tussen de talen met een lagere internationale status en deze met een hoog internationaal prestige is dan ook nu al bezig. Dat de kleine talen het zullen moeten afleggen tegen de grotere, is voorspelbaar. De strijd zal dus tussen de grote talen, zoals het Engels, het Frans en het Duits gaan. De relatie tussen taal en politiek die we in het eerste hoofdstuk van deze bijdrage analyseerden, zal met andere woorden ook van toepassing worden op Europa. Vanuit zijn internationale reputatie, onder invloed van Amerika, is de positie van het Engels het sterkst,

maar Frankrijk zal zich naar alle waarschijnlijkheid niet willen neerleggen bij dit ene communicatiemiddel. Vanwege de Europese hoofdstad Brussel mag het Frans zeker op steun rekenen. En of Duitsland, Italië en Spanje zich zomaar gewonnen zullen geven ten gunste van het Engels is eveneens maar de vraag. Dat de EG de culturele diversiteit als dominante voorwaarde vooruitschuift, toont overigens aan dat er in deze fase van het proces weinig vrees is voor taalhomogenisering. Het Nederlands zit als middelgrote taal echter in een moeilijke positie. De strijd om binnen de Europese instellingen een volwaardige taal te blijven, zal hard zijn. Vlaanderen en Nederland beseffen dat ze de verdediging van het Nederlands het best gezamenlijk voeren. De Vlaams-Nederlandse toenadering op taalcultureel gebied breidt de laatste jaren dan ook zienderogen uit. Dat de Vlaamse Beweging op het vlak van taalstrijd en taalpolitiek sinds het einde van de 18de eeuw heel veel ervaring heeft opgedaan en Nederland, maar uiteraard ook andere landen, dus heel wat kunnen leren uit de Belgische taalstrijd, is uit dit boek hopelijk duidelijk geworden.

Selectieve bibliografie

- A. ALEN, Staatshervorming. De nieuwe grondwet en haar uitvoeringswetten, Brussel, 1989.
- A. ALEN en L.P. SUETENS (red.), Het federale België na de vierde staatshervorming. Een commentaar op de nieuwe Grondwet en haar uitvoeringswetten, Brugge, 1993.
- B. ANDERSON, Imagined Communities, Londen-New York, 1991².
- M. ANGULHON, Nation, patrie, patriotisme en France, Parijs, 1993.
- J. ART, Kerkelijke structuur en pastorale werking in het bisdom Gent tussen 1830 en 1914, Kortrijk-Heule, 1977.
- J. ART, 'Sociocultureel leven in de Zuidelijke Nederlanden 1815-circa 1840', Algemene Geschiedenis der Nederlanden, nr. 11, Bussum, 1983, p. 145-156.
- E. BALIBAR en I. WALLERSTEIN, Race, nation, class. Les identités ambiguës, Parijs, 1988.
- H. BALTHAZAR (red.), De Jaren '30 in België. De massa in verleiding, Brussel, 1994.
- A. BEHLING en M. DE METSENAERE, 'De taalsituatie in het lager onderwijs tijdens de Franse periode', Taal en Sociale Integratie, 2, 1979, p. 235-259.
- A. BEHLING en M. DE METSENAERE, 'De taalsituatie in het lager onderwijs te Brussel tijdens het Verenigd Koninkrijk (1814-1830)', Taal en Sociale Integratie, 6, 1982, p. 199-230.
- P. BERCKX, Honderdvijftig jaar institutionele hervormingen in België. Door ruime federale macht naar een nieuwe Belgische eendracht, Antwerpen, 1990.
- D. BLAMPAIN, A. GOOSSE, J.M. KLINKENBERG en M. WILMET (eds.), Le français en Belgique, Louvain-la-Neuve, 1997.
- L. BOEVA, Pour les flamands la même chose, Gent, 1994.
- R. BOIJEN, De taalwetgeving in het Belgisch leger (1830-1940), Brussel, 1992.
- R. BORNEWASSER, 'Het Koninkrijk der Nederlanden', Algemene Geschiedenis der Nederlanden, nr. 11, Bussum, 1983, p. 223-278.
- A. BOSCH en L.H.M. WESSELS (red.), Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa, 2 delen, Nijmegen, 1992.

Selectieve bibliografie

- R. BOUDENS, *Kardinaal Mercier en de Vlaamse Beweging*, Leuven, 1975.
- R. BOUDENS, 'Een rapport van hoofdaalmoezenier J. Marinis aan kardinaal Mercier over de Vlaamse Beweging aan het front tijdens de Eerste Wereldoorlog', *Wetenschappelijke Tijdingen*, 1995, 2, p. 63-79.
- J. BRASSINE, 'Le monde libéral et la problématique bruxelloise (1945-1962)', *Taal en Sociale Integratie*, 11, 1989, p. 315-325.
- E. CAESTECKER, 'Vakbonden en etnische minderheden, een ambigue verhouding. Immigratie in de Belgische mijnbekkens 1900-1940', *Brood en Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, 1997, 1, p. 51-63.
- M. CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, *25 jaar Belgisch socialisme. Evolutie van de verhouding van de Belgische Werkliedenpartij tot de parlementaire democratie in België van 1914 tot 1940*, Antwerpen, 1967.
- J. CLEMENT, H. D'HONDT, J. VAN CROMBRUGGE en C. VANDERVEEREN, *Het Sint-Michielsakkoord en zijn achtergronden*, Antwerpen-Apeldoorn, 1993.
- J. COAKLEY (ed.), *The Social Origins of Nationalist Movements*, Londen, 1992.
- J. CRAEYBECKX, *Arbeidersbeweging en Vlaamsgezindheid voor de Eerste Wereldoorlog*, Brussel 1978.
- R. DE GROOF, 'De rol van de drie Fondsen als Vlaamse drukkingsgroepen in het taalpolitiek besluitvormingsproces rond Brussel (1958-1963)', *Taal en Sociale Integratie*, 11, 1989, p. 191-233.
- A. DE JONGHE, *De Taalpolitiek van Koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden (1814-1830)*, Sint-Andries-bij-Brugge, 1967.
- A. DE JONGHE, 'Het vraagstuk Brussel in de Duitse Flamenpolitiek 1940-1944. Het Duitse standpunt', *Taal en Sociale Integratie*, 4, 1981, p. 405-443.
- P. DELFOSSE, 'Les institutions publiques belges au cœur du conflit linguistique dans l'entre-deux-guerres ou Le nationalisme flamand en quête d'identité politique', *Res Publica*, 1997, 3, p. 357-398.
- J. DELWAIDE, 'Grenzen verleggen. Identiteit, natie en integratie', *Internationale Spectator*, 1993, 10, p. 576-581.
- J. DELWAIDE, 'De natie als constructie. Het geval België', *Acta Politica*, 1996, 1, p. 53-82.
- M. DE METSENAERE, 'Taalmuur: sociale muur?', *Taal en Sociale Integratie*, 9, 1988.
- M. DE METSENAERE, 'De talentelling van 1947', *Taal en Sociale Integratie*, 11, 1989, p. 175-190.
- M. DE METSENAERE en E. WITTE, 'Taalverlies en taalbehoud bij de Vlamingen te Brussel in de negentiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 1990, 1, p. 1-38.
- G. DENECKERE, 'Turbulentie rond de vernederlandsing van de Gentse universiteit na de Eerste Wereldoorlog. Analyse van een besluitvormingsproces', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1994, p. 201-231.

Selectieve bibliografie

- G. DENECKERE, 'Oudstrijders op de vuist in Brussel. Het amnestiedebat tijdens het interbellum', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1994-1995, 3-4, p. 273-326.
- G. DENECKERE, 'Sociale geschiedenis en de crisis van het socialisme. Verschuivingen in het debat over collectieve actie', *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen*, 1995, 2, p. 123-144.
- G. DENECKERE, 'Lode Wils en Koning Albert I', *Wetenschappelijke Tijdingen*, 1996, 3, p. 181-195.
- M. DENECKERE, *Histoire de la langue française dans les Flandres (1770-1823)*, Gent, 1954.
- E. DESLE, 'Het ontstaan en de politieke betekenis van de Brussels-francofone beweging in de periode 1945-1958', *Taal en Sociale Integratie*, 11, 1989, p. 403-444.
- Ph. DESTATTE, *L'identité wallonne. Essai sur l'affirmation politique de la Wallonie au XIX et XXèmes siècles*, Charleroi, 1997.
- A. DETANT, *De toepassing van de taalwetgeving in de Brusselse gemeentelijke instellingen*, Brusselse Thema's 2, Brussel, 1995.
- R. DETREZ en J. BLOMMAERT (red.), *Nationalisme. Kritische opstellen*, Berchem, 1994.
- R. DEVLEESHOE, 'De Zuidelijke Nederlanden tijdens het Franse bewind 1794-1814', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, nr. 11, Bussum, 1983, p. 187-207.
- J. W. DE VRIES, R. WILLEMIJNS en P. BURGER, *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands*, Amsterdam, 1994.
- M. DE VROEDE, 'Onderwijs en opvoeding in de Zuidelijke Nederlanden 1815-circa 1840', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, nr. 11, Bussum, 1983, p. 128-144.
- W. DEWACHTER, 'Elite-circulatie en maatschappelijke ontvoogding. De Belgische elite tegenover de Vlaamse beweging', *Tijdschrift voor Sociologie*, 1981, 3-4, p. 199-258.
- W. DEWACHTER, *Besluitvorming in Politiek België*, Leuven, 1992.
- B. DE WEVER, 'De Vlaams-nationalisten in de parlementsverkiezingen van 1936', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1992, 3-4, p. 281-353.
- B. DE WEVER, *Greep naar de macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV 1933-1945*, Tielt-Gent, 1994.
- B. DE WEVER en P. GUNST, 'Van Kamerleden en burgemeesters', in *De democratie heruitgevonden*, L. Huyse en K. Hoflack (red.), Leuven, 1995, p. 69-89.
- R. DIERICKX, 'De eerste Kommissie voor Taaltoezicht en de Brusselse Onderwijsproblematiek onder Duitse bezetting (mei 1940-december 1941)', *Taal en Sociale Integratie*, 11, 1989, p. 47-123.
- J. DOCKX, 'Een overzicht van de taalconflicten in de faciliteitengemeenten 1963-1988', *Brusselse Thema's*, 1, De Brusselse Rand, E. Witte (red.), Brussel, 1993, p. 250-312.

Selectieve bibliografie

- G. DURNEZ en E. VAN CAUWELAERT, 'Taalminderheden in België', *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, deel 2, Tielt, 1975, p. 1562-1593.
- H. J. ELIAS, *Vijfentwintig jaar Vlaamse Beweging 1914-1939*, 4 delen, Kapellen, 1971-1972.
- Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, 2 delen, Tielt, 1973-1975.
- M. ESMAN (ed.), *Ethnic Conflict in the Western World*, Ithaca, 1977.
- P.B. EVANS, D. RUESCHEMYER en T. SKOCPOL, *Bringing the State back in*, Cambridge, 1985.
- G. EYSKENS, *De Memoires*, Tielt, 1993.
- J. A. FISHMAN (ed.), *Advances in the Study of Societal Multilingualism*, The Hague, 1978.
- G. FONTEYN, *Wallonië*, Amsterdam-Antwerpen, 1994.
- E. GELLNER, *Nations and Nationalism*, Oxford, 1983.
- E. GELLNER, *Encounters with Nationalism*, Oxford, 1994.
- E. GERARD, *De katholieke partij in crisis. Partijpolitiek leven in België (1918-1940)*, Leuven, 1985.
- E. GERARD, 'Politiek. Omstreden democratie', in *De Jaren '30 in België. De massa in verleiding*, Brussel, 1994, p. 74-123.
- E. GERARD, 'Van katholieke partij naar CVP', *Tussen Staat en Maatschappij 1945-1995. Christen-democratie in België*, Tielt, 1995, p. 13-27.
- De geschiedschrijving van de Vlaamse Beweging sinds 1975. Handelingen van het Colloquium op 24.10.1992*, Wetenschappelijke Tijdingen, 1993.
- L. GEVERS, *Kerk, onderwijs en Vlaamse beweging. Documenten uit kerkelijke archieven over taalregime en vlaamsgezindheid in het katholiek middelbaar onderwijs 1830-1900*, Leuven-Parijs, 1980.
- L. GEVERS, *Bewogen jeugd. Ontstaan en ontwikkeling van de katholieke Vlaamse studentenbeweging (1830-1894)*, Leuven, 1987.
- L. GEVERS, 'Kerk en Vlaamse Beweging', in *De Geschiedschrijving van de Vlaamse Beweging sinds 1975*, Wetenschappelijke Tijdingen, 1993, p. 21-42.
- H. GILES en B. SAINT-JACQUES (eds.), *Language and Ethnic Relations*, 1979.
- E. GUBIN, *Bruxelles au XIXe siècle: berceau d'un flamingantisme démocratique 1840-1873*, Brussel, 1979.
- L. HAAGDORENS, 'De mobilisatie van het Vlaams Aktiecomitee voor Brussel en taalgrens voor de marsen op Brussel (1959-1963)', *Taal en Sociale Integratie*, 8, 1986, p. 85-183.
- J. HANNES, 'Met de fiscale bril bekeken. Vlaanderen in België, 1830-1914', in *Huldeboek Prof. dr. Marcel Bots, A. Verhulst en L. Pareyn (red.)*, Gent, 1995, p. 167-194.
- M. HANSON, *Van Frans naar Nederlands. De taalsituatie in het Limburgs middelbaar onderwijs 1830-1914*, Leeuwarden, 1990.
- S. HELLEMANS, *Strijd om de moderniteit. Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800*, Leuven, 1990.

Selectieve bibliografie

- E. J. HOBSBAWM, Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality, Cambridge, 1990.
- M. HOOGHE, 'Van herriescoppers tot politieke vernieuwers. Evoluties in de sociologische visie op sociale bewegingen', Tijdschrift voor Sociologie, 1993, 3, p. 279-312.
- M. HROCH, Social Preconditions of National Revival in Europe, Cambridge, 1985.
- M. HROCH, 'National Self-Determination from a Historical Perspective', in Notions of Nationalism, S. Periwal (ed.), Budapest, 1995, p. 65-82.
- J. HUTCHINSON, Modern Nationalism, Londen, 1994.
- J. HUTCHINSON en A.D. SMITH (eds.), Nationalism, Oxford, 1994.
- J. HUTCHINSON en A.D. SMITH (eds.), Ethnicity, Oxford, 1996.
- L. HUYE en St. DHONDT, Onverwerkt verleden. Collaboratie en repressie in België 1942-1952, Leuven, 1991.
- W.R. JONCKHEERE, Jan Verroken, Wielsbeke, 1992.
- C. KESTELOOT, 'Stratégies wallonnes et francophones à Bruxelles (1955-1963)', Taal en Sociale Integratie, 11, 1989, p. 445-501.
- C. KESTELOOT, Mouvement wallon et identité nationale, CRISP, nr. 1392, Brussel, 1993.
- E.H. KOSSMANN, De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België, 2 delen, Amsterdam-Brussel, 1986.
- F. LAPONCE, Languages and their territories, Toronto-Londen, 1987.
- A. LIJPHART (ed.), Conflict and Coexistence in Belgium. The Dynamics of a Culturally Divided Society, Berkeley, 1981.
- L. LINDEMANS, R. RENARD, J. VANDEVELDE en R. VANDEZANDE, De Taalwetgeving in België, Leuven, 1981.
- F. LOUCKX, 'Vlamingen tussen Vlaanderen en Wallonië', Taal en Sociale Integratie, 5, 1982.
- B. MADDENS, R. BEERTEN en J. BILLIET, O dierbaar België? Het natiebewustzijn van Vlamingen en Walen, Leuven, 1994.
- P. MARTENS, De Zuidnederlandse taalgrens in het Belgisch parlement, Heusden, 1962.
- B. MARTIN, 'De behandeling van het probleem Brussel door het Centrum-Harmel', Taal en Sociale Integratie, 11, 1989, p. 125-174.
- K.D. McRAE, Conflict and Compromise in Multilingual Societies: Belgium, Waterloo, 1986.
- F. MICHIJSEN, 'De Volksunie en het probleem Brussel', Taal en Sociale Integratie, 11, 1989, p. 235-272.
- Les minorités en Europe. Droits linguistiques et Droits de l'Homme, Parijs, 1992.
- 'The nation: real or imagined? The Warwick debates on nationalism', Nations and Nationalism, 1996, 3, p. 357-388.
- G. NOIRIEL, La tyrannie du national (1793-1993), Parijs, 1994.

Selectieve bibliografie

- J. PACKER en K. MYNTTI (ed.), *The Protection of Ethnic and Linguistic Minorities in Europe*, Abo, 1995.
- S. PARMENTIER, 'Vereniging en identiteit. De opbouw van een Nederlandstalig socio-cultureel netwerk te Brussel (1960-1986)', *Taal en Sociale Integratie*, 10, 1988.
- P. PASTURE, 'Anti-internationalisme en anti-socialisme in de christelijke arbeidersbeweging: Vlaanderen in internationaal perspectief', *Brood en Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, 1997, 1, p. 25-39.
- S. PERIWAL (ed.), *Notions of Nationalism*, Budapest, 1995.
- 'Het probleem Brussel sinds Hertoginnedal (1963)', *Taal en Sociale Integratie*, 11-12, 1989.
- R. RENARD, 'De evolutie van de taalwetgeving in België 1873-1973: een vergelijkend overzicht', *Twintig Eeuwen Vlaanderen*, deel 6, 1979, p. 324-334.
- R. RENARD, *Talen in bestuurszaken, in de bedrijven en in de sociale betrekkingen*, Gent, 1983.
- M. REYNEBEAU, 'Cultuur. Mensen zonder eigenschappen', in *De Jaren '30 in België. De massa in verleiding*, Brussel, 1994, p. 12-73.
- M. REYNEBEAU, *Het klauwen van de leeuw. Vlaamse identiteit van de 12de tot de 21ste eeuw*, Leuven, 1995.
- J. ROEGIER, 'Sociocultureel leven in de Zuidelijke Nederlanden 1794-1814', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, nr. 11, Bussum, 1983, p. 70-83.
- S. ROKKAN en D. URWIN (eds.), *The Politics of Territorial Identity. Studies in European Regionalism*, Londen, 1982.
- A. RYDANT, 'De communautaire krachtverhouding in de Partij voor Vrijheid en Vooruitgang, de 'eenheid' toegelicht (1961-1963)', *Taal en Sociale Integratie*, 11, 1989, p. 297-314.
- J.P. SCHREIBER, 'Jules Destrée tussen separatisme en nationalisme', in *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*, A. Morelli (red.), Berchem, 1996, p. 191-202.
- L. SIEBEN, *De Vlaamse Beweging en de strijd om Brussel na de Eerste Wereldoorlog 1918-1926*, VUB, 1984.
- L. SIEBEN, 'De talentelling van 1920. De waarde en de betekenis van deze cijfers voor Brussel', *Taal en Sociale Integratie*, 8, 1986, p. 461-481.
- L. SIEBEN, 'De Brusselse problematiek tijdens het interbellum. Een schets aan de hand van de taalwetgeving', *Taal en Sociale Integratie*, 11, 1989, p. 33-45.
- L. SIEBEN, 'Gemeenten op de wip tussen Vlaanderen en Brussel. Een bijdrage tot de ontstaansgeschiedenis van de randgemeenten (1900-1940)', *Brusselse Thema's*, 1, De Brusselse Rand, E. Witte (red.), Brussel, 1993, p. 145-167.
- A. D. SMITH, *Nations and Nationalism in a Global Era*, Cambridge, 1995.
- C. STRIKWERDA, 'Nationalism, Ethnicity and Social Movements', *Brood en Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, 1997, 1, p. 11-23.

Selectieve bibliografie

- N. SYBESMA-KNOL en J. VAN BELLINGEN (eds.), *Naar een nieuwe interpretatie van het Recht op Zelfbeschikking*, Brussel, 1995.
- Taalpolitiek en Vlaamse Beweging m.m.v. M. DENECKERE (Franse Taalpolitiek 1796-1814), M. D'HOKER (Nederlandse Taalpolitiek 1814-1830), M. RUYS (Belgische taalpolitiek 1830-1974), *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, deel 2, Tielt, 1975, p. 1593-1603.
- Taalwetgeving m.m.v. F. WILDIERS (Bedrijfsleven), W. VAN DEN STEENE (Bestuurszaken, Leger), W. DEBROCK (Onderwijs), R. VICTOR (Rechts-zaken), *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, deel 2, Tielt, 1975, p. 1603-1647.
- C. TILLY (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, 1975.
- J. TOLLEBEEK, 'De Guldensporenslag. De cultus van 1302 en de Vlaamse strijd', in *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*, A. Morelli (red.), Berchem, 1996, p. 191-202.
- J. TYSENS, 'De Mouvement Populaire Wallon en de kwestie Brussel 1961-1964', *Taal en Sociale Integratie*, 11, 1989, p. 373-401.
- P. UBAC, *Générations Fourons*, Brussel, 1993.
- M. UYTENDAELE, *Le fédéralisme inachevé. Réflexions sur le système institutionnel belge, issu des réformes de 1988-89*, Brussel, 1991.
- V. VAGMAN, *Le mouvement wallon et la question bruxelloise*, CRISP, nrs. 1434-1435, Brussel, 1994.
- D. VANACKER, *Het aktivistisch avontuur*, Gent, 1991.
- R. VAN ALBOOM, 'Aspecten van de Waalse beweging te Brussel 1877-1914', *Taal en Sociale Integratie*, 6, 1982, p. 3-106.
- D. VAN DAM, *Blijven we burens in België?*, Leuven, 1996.
- M. VAN DER LINDEN, 'Het nut van de 'Rational choice' theorie voor de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging', *Brood en Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, 1996-2, p. 34-42.
- L. VANDEWEYER, 'Activisten op veroveringstocht in de administratie. Machtsverwerving in het Ministerie van Financiën tijdens de Eerste Wereld-oorlog', *Wetenschappelijke Tijdingen*, 1996, 1, p. 15-32.
- L. VANDEWEYER, 'Collaboreren en arbeiders deporteren! Dilemma's voor activisten en Duitsers tijdens de Eerste Wereldoorlog?', *Brood en Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, 1996, 4, p. 15-32.
- L. VANDEWEYER, 'Een geneesherenkorps tussen scalpel en Vlaamse Leeuw. De machtsstrijd van de communautair verdeelde artsenverenigingen, 1914-1945', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 1997, 2, p. 199-226.
- H. VAN GOETHEM, 'Eén volk, één taal. Nationalisme en taalwetgeving in Frankrijk vanaf 1670, en in de geannexeerde Zuidelijke Nederlanden (1795-1813)', *Wetenschappelijke Tijdingen*, 1987, 1-3, p. 57-86, 129-147.
- H. VAN GOETHEM, *De taaltoestanden in het Vlaams-Belgisch gerecht, 1795-1935*, Brussel, 1990.

Selectieve bibliografie

- H. VAN GOETHEM, 'Taalpolitiek en staatshervorming', in *De Geschiedschrijving van de Vlaamse Beweging sinds 1975*, Wetenschappelijke Tijdingen, 1993, p. 7-20.
- H. VAN GOETHEM, 'Acculturation juridique et langue de procédure étrangère. L'infiltration ou introduction du français dans les tribunaux, en Flandre, en Wallonie et en France', in *Le Pénal dans tous ses états. Justice, Etats et Sociétés en Europe (XIIIe-XXe siècles)*, Brussel, 1997.
- M. VAN HAEGENDOREN, *Van werken krijg je vuile handen. Geschiedenis van de Belgische Werkliedenpartij 1914-1940*, Leuven, 1989.
- P. VAN HEES, 'Over Vlaams-nationalisme en Groot-Nederland', in *De Geschiedschrijving van de Vlaamse Beweging sinds 1975*, Wetenschappelijke Tijdingen, 1993, p. 58-78.
- K. VAN ISACKER, *Herderlijke brieven over politiek 1830-1966*, Antwerpen, 1969.
- R. VANLANDSCHOOT, 'Sociale Beweging en Vlaamse Beweging', in *De Geschiedschrijving van de Vlaamse Beweging sinds 1975*, Wetenschappelijke Tijdingen, 1993, p. 43-57.
- G. VAN SCHOENBEEK, *Novecento in Gent. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen*, Antwerpen-Gent, 1995.
- H. VAN VELTHOVEN, 'Taal en onderwijspolitiek te Brussel 1878-1914', *Taal en Sociale Integratie*, 4, 1981, p. 261-387.
- H. VAN VELTHOVEN, *De Vlaamse kwestie. Macht en onmacht van de Vlaams-gezinden*, Kortrijk-Heule, 1982.
- H. VAN VELTHOVEN, 'Het eerste organisatorisch verzet tegen de taaldiscriminatie in het openbaar bestuur: de Antwerpse Verbroedering der Vlaamse Tolbeambten en het Ministerie van Financiën (1886-1914)', in *Jaarboek Administratieve en Economische Hogeschool*, Brussel 1986, p. 339-368.
- H. VAN VELTHOVEN, 'The process of language shift in Brussels: Historical background and mechanisms', in *The Interdisciplinary Study of Urban Bilingualism in Brussels*, E. Witte en H. Baetens Beardsmore (eds.), Philadelphia-Cleveland, 1986, p. 15-46.
- H. VAN VELTHOVEN, 'Karel Buls en de taalkwestie', in Karel Buls, *wereldreiziger met een hart voor Brussel 1837-1914*, Brussel, 1987, p. 89-117.
- H. VAN VELTHOVEN, 'Het Belgisch leger en het nationaliteitsvraagstuk 1830-1914', in *Van Brialmont tot de Westeuropese Unie*, P. Lefèvre en P. De Gryse (red.), *Bijdragen 22*, Centrum voor Militaire Geschiedenis, Brussel, 1988, p. 71-85.
- H. VAN VELTHOVEN, 'Het eerste Vlaams socialistisch Congres (20-21 maart 1937). Historische context en betekenis', *Vlaamse en Socialistische Beweging*, Oostende, 1988, p. 5-22.
- H. VAN VELTHOVEN, 'De Daensistische beweging. Achtergrond en profiel', *Jaarboek Administratieve en Economische Hogeschool*, Brussel, 1989, p. 255-274.
- H. VAN VELTHOVEN, *E. de Laveleye en de Vlaamse kwestie*, Gent, 1992.

Selectieve bibliografie

- H. VAN VELTHOVEN, 'Klauwaard. Het Willemsfonds en de Vlaamse Beweging', in *Het Willemsfonds van 1851 tot 1914*, M. Bots (red.), Gent, 1993, p. 115-159.
- H. VAN VELTHOVEN, 'Van industriële tot postindustriële samenleving. Waarheen met België, Vlaanderen en de Vlaamse Beweging?' in *Liber amicorum Adriaan Verhulst*, Gent, 1995, p. 124-145.
- H. VAN VELTHOVEN, 'De positie van de Vlamingen te Brussel. Terugblik en status quaestionis vanuit de ontwikkeling van het basisonderwijs', in *Huldeboek Prof. dr. Marcel Bots, A. Verhulst en L. Pareyn* (red.), Gent, 1995, p. 289-311.
- F.J. VERDOODT, *De zaak-Daens*, Leuven, 1993.
- A. VERHULST en H. HASQUIN (red.), *Het Liberalisme in België. Tweehonderd jaar geschiedenis*, Brussel, 1989.
- A. VERHULST, 'De katholieke Vlaamse beweging en de collaboratie', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 1991, 2, p. 241-245.
- A.J. VERMEERSCH, 'De taalsituatie tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden 1814-1830', *Taal en Sociale Integratie*, 4, 1981, p. 389-404.
- J. VERSCHAEREN, *Julius Vuylsteke (1836-1903)*. Klauwaard en Geus, Kortrijk, 1984.
- H. VERTONGHEN, *Houding van de BWP tegenover de taalproblematiek anno 1936-1937*, Erasmushogeschool, Brussel, 1995.
- H.W. VON DER DUNK, *Sprekend over identiteit en geschiedenis*, Utrecht-Amsterdam, 1992.
- L. VOS, *Bloei en ondergang van het AKVS*, 2 delen, Leuven, 1982.
- L. VOS, 'De politieke kleur van de jonge generaties. Vlaams-nationalisme, Nieuwe Orde en extreem-rechts', in *Herfsttij van de twintigste eeuw. Extreem-rechts in Vlaanderen 1920-1990*, Leuven, 1992, p. 15-46.
- A. W. WILLEMSSEN, 'De Vlaamse Beweging II: van 1914 tot 1940', *Twintig eeuwen Vlaanderen*, deel 5, Hasselt, 1975.
- D. WILMARS, *De psychologie van de Franstalige in Vlaanderen*, Antwerpen-Utrecht, 1968.
- L. WILS, *Honderd jaar Vlaamse Beweging*, 3 delen, Leuven, 1977-1989.
- L. WILS, *Van Clovis tot Happart. De lange weg van de naties in de lage landen*, Leuven, 1992.
- L. WILS, *Vlaanderen, België, Groot-Nederland. Mythe en Geschiedenis*, Leuven, 1994.
- L. WILS, 'Koning Albert I en het minimumprogramma', *Wetenschappelijke Tijdingen*, 1995, 3, p. 167-171.
- L. WILS, 'De taalpolitiek van Koning Albert I', *Wetenschappelijke Tijdingen*, 1996, 3, p. 197-203.
- L. WILS en E. GERARD, 'Het ACW, de katholieke partij en de taalwetgeving, 1929-1932', *Wetenschappelijke Tijdingen*, 1996, 4, p. 235-255, en 1997, 1, p. 3-24.
- E. WITTE, 'Wijzigingen in de Belgische elite in 1830. Een voorlopige verkenning', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 1979, 2, p. 226-252.

Selectieve bibliografie

- E. WITTE, 'Centrumvorming in België. De rol van Brussel tijdens de stichtingsfase van de Belgische staat 1830-1840', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 1986, 4, p. 601-629.
- E. WITTE, 'Bilingual Brussels as an Indication of Growing Political Tensions (1960-1985)', in *The Interdisciplinary Study of Urban Bilingualism in Brussels*, E. Witte en H. Baetens Beardsmore (eds.), Philadelphia-Cleveland, 1986, p. 47-74.
- E. WITTE, 'Hertoginnedal 1963-1988. Ontstaan en evolutie van een taalcom-promis', *Taal en Sociale Integratie*, 12, 1989, p. 19-36.
- E. WITTE, 'Belgian Federalism: Towards Complexity and Asymmetry', *West European Politics*, 1992, 4, p. 95-117.
- E. WITTE, 'Faciliteiten voor taalminderheden in de Brusselse rand. Een analyse van hun totstandkoming (1962-1963)', *Brusselse Thema's*, 1, De Brusselse Rand, E. Witte (red.), Brussel, 1993, p. 168-209.
- E. WITTE, 'Taal en territorialiteit. Een overzicht van de ontwikkelingen in België sinds 1830', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1993, 2, p. 208-229.
- E. WITTE, *Politiek en democratie*, Brussel, 1996.
- E. WITTE en H. BAETENS BEARDSMORE (eds.), *The Interdisciplinary Study of Urban Bilingualism in Brussels*, Philadelphia-Cleveland, 1986.
- E. WITTE m.m.v. J. CRAEYBECKX en A. MEYNEN, *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*, Antwerpen-Brussel, 1997 (zesde, herwerkte uitgave).
- E. WITTE, e.o., *Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de taalwetgeving*, *Brusselse Thema's*, 5, 1998.
- A. ZOLBERG, 'The Making of Flemings and Walloons: Belgium 1830-1914', *The Journal of Interdisciplinary History*, 1974, 2, p. 179-235.